

II110203

ДОДОМУ
НЕ ВИДАЄТЬСЯ

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА

ГЕО

ГРА

ФІЯ

„НАУКОВА ДУМКА”

Subv. 100

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
"СЕРІЯ ПИТАННЯ МОВОЗНАВСТВА"

УКРАЇНСЬКА
ЛІНГВІСТИЧНА
ГЕОГРАФІЯ

Бібліотеці

*Львівського
університету*

*від Тараса Мещика
и Олекси Гуденка
25 м. 1982р.*

КИЇВ

НАУКОВА
ДУМКА

1966

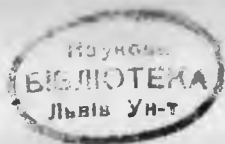
У збірнику викладаються теоретичні засади створення Атласу української мови і з'ясовується методика його побудови. На фоні розвитку світової лінгвістичної географії простежується виникнення і розвиток цього методу в україністиці.

Висвітлюється також спосіб відображення структурних зв'язків на картах АУМ. Окремо розглядаються відбиття лексики в АУМ та морфологічні риси говорів української мови на основі даних лінгвогеографії.

Розрахований на мовознавців, географів, етнографів, краєзнавців, студентів філологічних та географічних факультетів, викладачів вузів та середньої школи.

Редакційна колегія:

І. О. Варченко, Ф. Т. Жилко (відповідальний редактор),
І. Г. Магвіяс, Т. В. Назарова (секретар),
П. І. Приступа

Т. В. НАЗАРОВА

ВІДБИТТЯ СТРУКТУРНО-ГЕНЕТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У АТЛАСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Відповідно до сучасного розуміння мови як системи взаємопов'язаних елементів перед лінгвогеографією стоїть завдання відбити в територіальному плані структурно-системні зв'язки між мовними явищами. Як відомо, побудова більшості програм (східнослов'янських, а також загальнослов'янського атласу) дає можливість відобразити й генетичну спорідненість картографованих елементів. Відбиття цих типів зв'язків посилює інформацію кожної карти й відповідно вимагає розширення об'єкта і вдосконалення системи засобів картографування.

Хронслогічне зіставлення різних лінгвістичних атласів виявляє напрям еволюції об'єкта картографування — від часткового до загального, від слова (романська, значною мірою німецька школа лінгвогеографії) до явища. З відомих нам атласів найбільшу увагу на зображенні явищ зосереджують атласи російських¹ і білоруських² говорів, в яких об'єктом картографування виступають або поодинокі факти (що здебільшого виявляються в окремих словах) чи явища, обмежені в лексико-граматичному відношенні, або принципово необмежений ряд фактів³.

Проте кількість слів-репрезентантів не зумовлює можливостей відбити різноякісні зв'язки в межах картографованих елементів, якщо об'єкт картографування виступає як одноплановий, гомогенний і виявляє одне діалектне розрізнення. Географічна проекція структурно-генетичних зв'язків мовних явищ пов'язана із специфічним розчленуванням об'єкта картографування, з роз-

¹ «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы», под редакцией доктора филологических наук Р. И. Аванесова, М., 1957.

² «Диялекталагічны атлас беларускай мовы». Пад рэдакцыяй члена-карэспандэнта Акадэміі навук СССР Р. І. Аванесава, акадэміка Акадэміі навук БССР К. К. Крапівы і доктора філалагічных навук Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск, 1963.

³ «Вопросы теории лингвистической географии», под ред. Р. И. Аванесова, М., 1962, стор. 18

глядом його як певної ієрархії діалектних розрізень. Це в свою чергу вимагає й збагачення засобів картографування. Атласи російських і білоруських говорів (див. також лінгвістичний атлас Закарпатської області Й. О. Дзензелівського⁴) позначають багатопланові структурні зв'язки різними варіантами знаків у межах одного кольору. Застосування кольорових знаків і їх модифікації є досить гнучким засобом для відбиття багатопланових діалектних розрізень, однак воно не дає змоги уникнути певних обмежень.

Протягом історії лінгвогеографії намітився шлях розвитку засобів картографування від певного синкретизму до розчленування, своєрідної дискретності засобів відбиття мовних елементів. Прикладом синкретичного картографування можна вважати картографування написами (романська школа), яке графічно не виленовує явищ, репрезентованих словом. Картографування знаками, при всій різноманітності їх модифікацій, все ж не позбавлене певного синкретизму, оскільки засоби відображення явищ інших планів не відчленовуються від знака. Це позначається й на легенді: перераховуються всі можливі варіанти картографованих репрезентантів без винесення в окремі рубрики позначення розрізень іншого плану, виявлених у картографованих словах.

Різноманітні штрихування, зафарбовані площини та ізоглоси, прийняті в деяких атласах, наприклад у деяких польських та окремих німецьких атласах, збагачуючи палітру картографа, здебільшого лише посилюють наочність карти, бо, як правило, не мають самостійного навантаження і підкреслюють відбите знаком⁵ (за винятком тих випадків, коли кольорова площина застосовується як основний засіб відбиття явища, наприклад у деяких картах атласу польських говорів⁶). Потреба відобразити складний об'єкт картографування, в якому перехрещуються різні діалектні протиставлення, нашою потребою є необхідність позначити кожне протиставлення окремим засобом. Спроба, хоча й непослідовна, такого розчленування засобів картографування і позначення штрихуванням або ізоглосою супровідного явища спостерігається в деяких картах атласу Валлонії⁷, а також іноді в польському атласі⁸. Намагання розчленовано відбити спорід-

⁴ Й. О. Дзензелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика), ч. I, Ужгород, 1958; ч. II, 1960.

⁵ Див. наприклад, «Thüringischer Dialektatlas», Akademie Verlag, Berlin, 1961.

⁶ Див. «Mały atlas gwar polskich», t. IV, Wrocław—Kraków, 1961, карти № 178, 179, t. VII, 1964, карта № 326.

⁷ «Atlas linguistique de la Wallonie», t. I, Liège, 1953, карти № 4, 34, 56.

⁸ Див., наприклад, «Mały atlas gwar polskich», t. V, Wrocław—Kraków, 1962, карти № 203, 205, 207, 208, 210, 211; t. VII, 1964, карти № 302, 306, 310, 312.

нені явища помітне і в атласі російських говорів⁹ (застосування підкреслень).

В Атласі української мови АУМ—ПСН¹⁰ картографування мовних елементів у їх структурно-системних і генетичних зв'язках утруднювалося вадами Програми, за якою збирався матеріал до АУМ і яка орієнтувала записувачів діалектних матеріалів на фіксацію виключно окремих слів. У процесі роботи над АУМ, переборюючи атомізм Програми і зважаючи на досвід створення російського та інших атласів, виробилися свої теоретичні засади картографування, які практично виявилися в розробці і застосуванні методу накладання ареалів структурно або генетично споріднених явищ.

Для здійснення цього методу потрібні певні передумови:

1. Визначення рівнів карти. Об'єкт картографування може виявляти діалектні розрізнення в кількох планах. Це може бути однопланове розрізнення, наприклад, у карті № 11 «Рефлекси наголошеного *ѣ* після зубних і [л]»¹¹ розрізнення

рефлексів [i] : [e] : [ie] (*д'ід* : *д'ед* : *д'іед*). Картографований об'єкт може поєднувати два чи більше однопланових розрізнення: наприклад, у карті № 9 «Рефлекси наголошеного *ѣ* після губних», крім розрізнення рефлексів, виявляється ще й розрізнення відповідників давніх м'яких губних [v'] : [v] : [vj] перед рефlekсами

ѣ (*в'іра* : *в'єра* : *в'ієра*; *віра* : *вєра* : *виєра*; *в'іра* : *в'єра* : *в'ієра*). З метою розчленування об'єкта картографування і виявлення різноманітних діалектних протиставлень, що перехрещуються в мовному елементі, обраному як об'єкт картографування, встановлюються рівні карти. Рівень їх визначається одноплановим протиставленням складників картографованого об'єкта відповідно до рівня мови (звукового, фонемного, морфемного, синтаксичного, лексичного та ін.). Залежно від рівня мови, на якому виявляється те діалектне розрізнення, що в системі протиставлень (об'єднаних картографованим об'єктом) згідно з темою карти розглядається як найістотніше, визначається основний рівень карти. Він зумовлює назву карти і її місце в атласі¹².

⁹ Див. «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы», карта № 39.

¹⁰ АУМ — тут і далі у цьому збірнику — Атлас української мови. Частина атласу: АУМ—ПСН (Полісся, Середня Наддніпрянина та суміжні землі); АУМ—НВ (Наддністріянина, Волинь та суміжні землі), АУМ—СП (Східна і Південна Україна).

¹¹ У зв'язку з тим, що картографування лексики в АУМ є темою окремої статті (див. статтю І. Г. Матвіяса в цьому збірнику), а синтаксичні карти АУМ відбивають окремі конструкції, як ілюстрації наводяться карти з розділів «Фонетика» і «Морфологія».

¹² Так, якби в процесі картографування репрезентантів з рефlekсами *ѣ* після губних на основному рівні карти картографувалося розрізнення [v'] : [v] : [vj] перед рефlekсами *ѣ*, відповідно змінилися б і назва карти («Зміни v' перед рефlekсами *ѣ*»), і місце її в атласі (розділ «Консонантизм»).

Ті розрізнення, що в кожному конкретному випадку розглядаються як додаткові, створюють інші рівні карти, хоча вони можуть бути ярищами того ж рівня мови. Ієрархія рівнів карти може бути співвідною з ієрархією рівнів мови, наприклад, у карті № 188 «Місцевий відмінок однини іменників колишніх ja-основ (р'ілля)» основний рівень — морфемний (розрізнення закінчень **-i**, **-e**, **-ie**), другий рівень — звуковий (розрізнення кореневих голосних [i], [e], [o], [a], [y]: на р'і^іл'л'і, на рел'л'і ^і-e, -e, на рол'л'і, -e, -ie...). Частіше рівні карти є деталізацією відповідних рівнів мови, наприклад, карта, виконана на звуковому, (фонемному) рівні, може мати основним рівнем діалектне протиставлення елементів вокалізму, додатковим — протиставлення консонантних елементів (як у згаданій карті «Рефлекси наголошеного **ě** після губних»). Іноді на різних рівнях карти відображаються явища, що належать не тільки до одного рівня мови, але й є ідентичними діалектними розрізненнями, зумовленими генетичною чи синхронною тотожністю.

2. Розчленоване відбиття рівнів карти. Визначення рівнів карти зумовлює спосіб їх картографування. Основним засобом картографування в АУМ є протиставлення кольорів, які можуть виступати у різних графічних реалізаціях, застосованих у певній послідовності — у знаках, штрихуваннях, суцільно зафарбованих площинах і лініях-ізоглосах. Додатково використовуються протиставлення різноманітних модифікацій графічних засобів: знаки та ізоглоси можуть мати різну конфігурацію, штрихування — відмінні напрямки, суцільні чи пунктирні лінії та ін. Кожний рівень карти позначається окремим графічним засобом. Усі графічні засоби є рівноправними у використанні їх для відбиття основного рівня карти залежно від її теми і побудови, але на кожній окремій карті засоби відбиття інших (крім основного) рівнів розглядаються як додаткові щодо засобу відбиття основного рівня. У позначенні різних рівнів карти, як правило, зберігається згадана послідовність графічних засобів: на основному рівні карти кольори здебільшого виступають у знаках, на додаткових рівнях — відповідно у штрихуваннях, площинах, ізоглосах. Таким чином, в АУМ кожна ланка графічних засобів на кожній карті має самостійне навантаження. Для всіх карт запроваджено єдиний порядок кольорів незалежно від графічного засобу, в якому він виявляється: червоний (яким позначається діалектний елемент, характерний і для літературної мови), зелений, жовтий і т. д., останній — чорний¹³). У такий спосіб здійснюється можливість розчленованого

¹³ І. Г. Матвіяс, Засади картографування матеріалів до Атласу української мови, зб. «Праці XI Республіканської діалектологічної наради», К., 1965, стор. 17.

картографування різнорівневих розрізень, що схрещуються в діалектному елементі — об'єкті карти. Проте між відбиттям різних рівнів карти є істотна різниця. Лише на основному рівні картографуються усі протиставлювані елементи (наприклад,

рефлекси **ě** після губних — [i], [и], [e], [ie]), що відображені знаками; на інших рівнях діалектні елементи позначаються не в повній системі протиставлень (як правило, за винятком елементів, що є спільними з літературними або найбільш поширеними). Так, на рівні консонантизму в згаданій карті «Рефлекси наголошеного **ě** після губних» картографуються лише зміни [v'] > [v] і [v'] > [vj] перед рефлексами **ě** (штрихуваннями різного кольору) — в'и(ě, ie)ра, в'і(ě, ie)ра; збереження [v'] — в'і(ě, ie)ра — окремим штрихуванням не відбите. Отже, розчленована карта з багатьма протиставленнями різних рівнів є фактичним поєднанням кількох карт, з яких одна (на основному рівні) картографує усі елементи діалектного протиставлення, а інші являють собою тип карт, де діалектний елемент відбитий не в повній системі розрізень, або тип карт, де лише вказується на певний діалектний елемент, т. зв. карти на виявлення діалектного елемента¹⁴. Поєднання цих умовних карт в одній дає можливість, не перевантажуючи карту графічними засобами, здійснити накладання кількох ареалів явищ, що перебувають між собою в різних зв'язках, але є складниками обраного об'єкта картографування.

3. Співвідносність у кольорах між рівнями карти. Специфікою застосування кольорів в АУМ, крім їх послідовності, є «прив'язування» кольору до певного діалектного елемента (звука, форми, слова та ін.) в межах однієї карти. Тобто, якщо елементи, картографовані додатковими засобами (штрихуваннями, площинами, ізоглосами), в силу певних причин, зумовлених темою карти тощо, є якоюсь мірою ідентичні з явищами, картографованими знаками, і тотожні генетично чи синхронно з одним чи кількома елементами, переданими знаками, то засоби картографування додаткових рівнів карти повинні бути співвідносними в кольорах з відповідним знаком основного рівня. Додатковими засобами можуть позначатися й явища іншого рівня. Але якщо вони пов'язані лише з одним із виявлених на основному рівні елементів, вони також повинні об'єднуватися з ним у кольорі. Явища того самого рівня мови, але виявлені розрізненням інших діалектних елементів, а також явища інших мовних рівнів відображаються додатковими засобами, відмінними у кольорах від знаків.

Розгляд об'єкта карти як складного поєднання різнорівневих розрізень і розчленоване (графічно) відбиття їх, зіставлення

¹⁴ В інших східнослов'янських атласах цей тип карт виступає самостійно, наприклад, див. «Диялекталагічны атлас беларускай мовы», карта № 219.

меж ареалів кожного з виділених складників картографованого об'єкта, а також система кольорів, що дозволяє об'єднувати одним кольором різні графічні засоби (наприклад, знак і штрихування), якщо позначені ними явища перебувають у безпосередньому зв'язку, — усе це дозволяє відобразити досить складні зв'язки елементів — складників картографованого об'єкта, різних у структурному й генетичному відношеннях.

Поєднання генетично споріднених явищ досить характерне для карт АУМ—ПСН, насамперед для фонетичних і морфологічних. Це зумовлюється самим принципом побудови фонетичних і морфологічних карт: на основному рівні картографуються, як правило, синхронно протиставлювані, але генетично тотожні елементи. Водночас деякі карти поєднують генетично й структурно пов'язані явища, а об'єктом ряду інших карт є явища, що перебувають у структурно-системних зв'язках.

Ці типи зв'язків можуть виявлятися по-різному залежно від теми карти, кількості репрезентантів і т. ін.

Залежно від характеру зв'язків і способу їх відбиття, в АУМ—ПСН можна виділити кілька груп карт¹⁵.

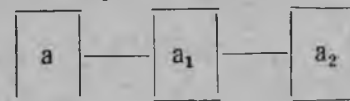
1. Карти, які відбивають зв'язки між ареалами тотожних за походженням чи синхронно ідентичних діалектних явищ (умовно називаємо їх картами з площинним зв'язком картографованих елементів).

Серед них вирізняється група карт, на яких відображене загальне явище шляхом поєднання його ареалів у окремих репрезентантах. Необхідність такого об'єднання виникає в двох випадках.

1. Існує обмежена кількість репрезентантів певного загального явища, ареали якого в цих репрезентантах більш-менш збігаються, але не настільки, щоб можна було об'єднати їх одним знаком. У такому випадку «нанизування» ареалів, передає різних різними засобами, але об'єднаних спільним кольором, дає змогу умовно визначити територію більш закономірного поширення явища і, отже, зробити певні припущення щодо його системності у говорах. На таких картах ареали тотожних чи однотипних діалектних елементів поєднуються як рівноправні; кожний з цих елементів може картографуватися на основному рівні карти без зміни її назви і місця в атласі. Обрання репрезентанта для картографування знаками може бути цілком умовним; найчастіше це — репрезентант, в якому картографоване явище дає найчіткіший і територіально найширший, а також найпоєднаніше виявлений ареал. Так, наприклад, на карті № 155 «Наголос прикметників із суфіксом **-еньк-**» знаками кар-

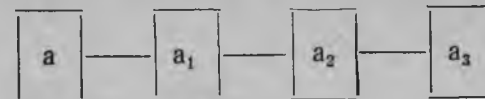
¹⁵ Приймаємо позначення: а, а₁, а₂... — генетично споріднені явища; а, b, с, d... — явища, об'єднані структурно-системними зв'язками; явища, позначені одним кольором, приєднуються по горизонталі, іншими кольорами — по вертикалі.

тографується розрізнення — наголосеність : ненаголошеність суфікса в прикметнику *біленький* (червоне: чорне кола), чорним штрихуванням — ненаголошений суфікс у прикметнику *тоненький*, чорною ізогловою — ненаголошений суфікс у прикметнику *легенький*. Ареали ненаголошених суфіксів поєднуються в поліських говорах, причому ареал *б'ілен'к'і* поширений далеко на південь, тому його передано знаком. Схематично цей тип зв'язків можна відобразити формулою:

2. Існує обмежена кількість репрезентантів загального явища, ареали яких досить розбіжні. Поєднання ареалів різних репрезентантів дає можливість для припущень про несистемний характер цього явища для говорів АУМ—ПСН або, принаймні, про значні порушення системи явищами лексикалізації чи морфологізації. Так, на карті № 106 «[з]/[дз] (*дзвін, дзеркало*)»

поєднані ареали [дз] : [з] у структурі *дзвін* (червоне : чорне кола) і [з] у структурі *дзеркало* (чорне штрихування). Аналогічно за типом

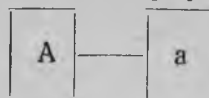

побудована карта № 219 «Родовий відмінок множини іменників колишніх а-основ», де знаками передані закінчення іменника *хата*; штрихуваннями відмінних напрямків, але співвідносних із знаками кольорів — закінчення іменників *баба, сестра і сестра*. Поєднання цих ареалів дає можливість виявити територіальні зв'язки між різними типами флексій у різних іменниках і зробити певні узагальнення щодо явища як цілого.

Площинний характер зв'язків відбиває й інша група карт, здебільшого фонетичних, які поєднують ареали діалектних розрізень, тотожних за своєю суттю, але відмінних щодо умов реалізації. Так, на карті № 21 «Сполуки **ги, ки, хи**» знаками відбиті кореневі [г'і], [к'і], [х'і] (чорне коло) і [ги], [ки], [хи] (червоне коло); вияви цих сполук у певних морфологічних категоріях (іменникові форми типу *воўк'і, ворог'і, пастух'і* та форми наз. відм. одн. прикметників чол. роду типу *лих'і, широк'і*) картографуються ізоглосами чорного кольору різного накреслення. Збіг ареалів знаків та ізоглос підтверджує фонетичне походження [г'і], [к'і], [х'і] у згаданих граматичних формах (для говорів території АУМ—ПСН), проте картографування морфологізованих виявів розрізень [г'і] : [ги], [к'і] : [ки], [х'і] : [хи] на додаткових рівнях карти в цьому випадку диктується не умовністю чи

зовнішнім виявленням ареалів, а є закономірністю для фонетичної карти (основна позиція — в кореневій морфемі, додаткові — у флексіях). У цьому полягає відмінність карт такого типу від карт попередньої групи. Подібний характер зв'язків спостерігається і в картах, де поєднується ареал системно виявленого розрізнення з ареалом певного лексикалізованого елемента. Наприклад, у карті № 60 «Рефлекси **о** в наголошеному закритому складі повноголосних структур» знаками відбиті закономірні рефлекси **о** в структурах типу *корів*, *ворит*, *поріг* та ін. ([i], [u],

[o], [y], [ui], [ue], [yo]), ізглогою — лексикалізація: [o] тільки в структурі *ворон*. Зрозуміло, що тут ізглогою об'єднана кольором із знаком [o]. Якщо позначити системно відбите явище або основну позицію його виявлення буквою **A** (відповідно **B**, **C** і т. ін.), то для карт цієї групи зв'язки між картографованими елементами можна відобразити формулою:

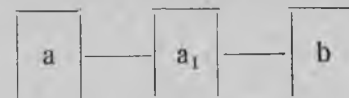
До цієї ж групи належать карти, що поєднують ареали генетично тотожних, але відмінних щодо позиційного виявлення розрізень. Такий тип карт відкриває широкі можливості для зіставлення і дослідження певного діалектного елемента в різних позиційних умовах — залежно від наголосу, характеру складу та ін. Так, у карті № 94 «Зміни **в'** після зубного перед рефлексами **є** у структурах *свято*, *святий*» на основному рівні картографується розрізнення [v'] : [v] : [vj] перед рефлексами наголошеного **є** (*св'ято*, *св'ято*, *св'ято*, *с'ято*, *с'ято*); додатковим засобом відображене виникнення [v] і [vj] перед ненаголошеними рефлексами **є** (*святий*, *святий*). Карта № 68 «Рефлекси **о** в ненаголошеному префіксі *під-* (*підо-*)» зіставляє ареали рефлексів в закритому (*під-*, *під-*, *под-*, *пад-*, *пудп'єрти*) і у відкритому (*підо-*, *підо-*, *подо-*, *пада-*, *пудожді*) складах; карта № 83 «Зміни **ь** у структурах *щавель*, *щавлю*» поєднує ареали відповідників випадного **ь** в членах парадигми *щав'єл'* — *щав'єл'ю*) та ін. Зіставлення цих і подібних ареалів не тільки збагачує інформацію карти, але й відкриває перспективи для ширших узагальнень.

Прикладом площинного поєднання ареалів генетично відмінних, але структурно пов'язаних явищ може бути карта № 89 «Розрізнення рефлексів давніх голосних середнього піднесення залежно від наголосу», де на основному рівні виявляються два ареали: нерозрізнення рефлексів **є** залежно від наголосу (*д'ід* — *д'ідок*, *д'ед* — *д'едок*) і розрізнення цих рефлексів (*д'ід*, *д'ієд* — *д'ідок*, *д'ієд*); вони відповідно картографуються червоною і зеленою площинами, причому в межах червоного кольору розріз-

няється ареал з більшою і меншою інтенсивністю — для позначення співвідносностей *д'ід* — *д'ідок* і *д'ед* — *д'едок*. Зеленим штрихуванням різних напрямків передано розрізнення залежно

від наголосу рефлексів **о** (*р'ію*, *рию*, *р'юю*, *рюю*, *рююю*... — *р'юч'ак*) та рефлексів **е** (*м'ясо* — *п'амет'*), зеленими ізглогою — розрізнення рефлексів **е** в новому закритому складі (*ос'ін'ні* — *осен'*, *осин'*) та розрізнення початкових сполук **ја** — **је** (*јаїца* — *јеїце*, *јаїце*). Зіставлення ареалів цих структурно пов'язаних явищ визначає давню специфіку поліських говорів щодо залежності від наголосу рефлексів ряду давніх голосних фонем.

Складніший тип являють собою карти, що поєднують ареали структурно й генетично пов'язаних явищ, хоча в площинному плані цей тип зв'язків спостерігається зрідка (прикладом може бути карта № 98 «Відповідники **ф** перед [y]», де знаками передано [ф], [хв], [x] < **ф** у структурі *фунт* (червоне : зелене : чорне кола), штрихуваннями відповідних кольорів (червоного й зеленого) — звуки [ф], [хв] у структурі *фура* і зеленим штрихуванням іншого напрямку — генетично відмінне явище, але пов'язане з картографованим у системі виявлення звукосполюки [хв]: гіперичне виникнення [хв] < [x] у структурі *хв'єстка* < *х'єстка*. Схематично тип зв'язків на цій карті можна відобразити формулою:

Розглянута група карт здебільшого дає можливості для індуктивного узагальнення на основі зіставлення окремих проявів чи репрезентантів певного явища. Технічно вона характеризується поєднанням ареалів, спільних за кольорами: додаткові рівні карти позначаються тими ж кольорами, що й основний рівень. Тому в картах цього типу, крім протиставлень кольорів і модифікацій графічних засобів у межах кожного рівня, фактично існує й об'єднання різних засобів одного кольору в певні, протиставлювані одна одній за кольором, групи, тобто здійснюється накладання ареалів графічно розрізнених, але об'єднаних у кольорах явищ.

II. Другу групу в АУМ становлять карти, що здебільшого поєднують типологічно й генетично відмінні явища, об'єднані більш чи менш тісними структурно-системними зв'язками. Як правило, це явища різних рівнів мови або такі, що відбивають певні градації діалектних розрізень у межах одного рівня. Картографічні рівні цих протиставлень завжди різні, відмінні кольорами: винесення того чи іншого розрізнення в основний рівень карти обов'язково позначається на її назві й місці в системі карт.

Отже, на відміну від попередньої групи, для карт цього типу характерне накладання не тільки графічно, але й кольорово протиставлюваних ареалів. За зовнішнім характером співвідносності між картографічними рівнями визначаємо цей тип карт як такий, що відбиває ступінчастий зв'язок між складниками картографованого об'єкта. Цей тип зв'язку може мати найрізноманітніші реалізації — зв'язки різних діалектних елементів у межах вокалізму чи консонантизму, зв'язки вокальних і консонантних, фонетичних і словотворчих, словозмінних і словотворчих, лексичних і фонетичних та інших діалектних розрізень.

Найпоширенішими з цієї групи є карти, що відбивають зв'язок між вокальними і консонантними елементами у межах складу. Прикладом може бути вже згадана карта № 9 «Рефлекси наголошеного *ѣ* після губних», де знаками передано розрізнення рефлексів голосного (а), штрихуваннями інших кольорів (b) ствердіння губних чи розвиток сполук губних + [j] перед рефлексами *ѣ*:

Відбиття зв'язків у межах складу на одній карті розширює об'єкт картографування від рефлексів певного звука до відповідників силабем.

Приклад зв'язків консонантних і акцентуаційних розрізень в обмеженому вияві — у дієслівних формах 1-ої ос. одн. теперішнього часу — можна знайти на карті № 254, що відбиває

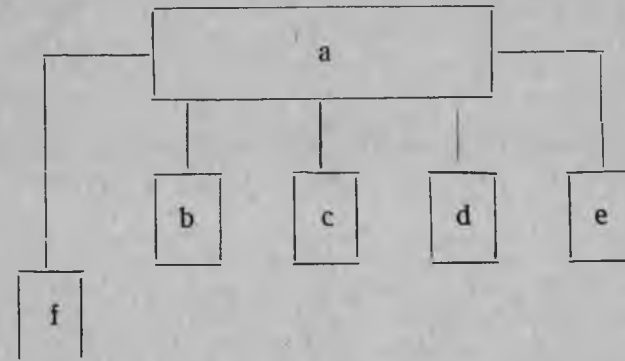
знаками приголосні основи відповідних дієслівних форм (*ходжу*: *ход'ю*), штрихуванням іншого кольору — наголос у них (*ход'ю*: *ход'ю* та ін.).

Словозмінні та словотворчі розрізнення поєднуються на карті № 245 «Називний відмінок множини присвійного прикметника з основою на зубний (*материні*)», де на основному рівні протиставляються флексії *-і*, *-и*, *-ије*, на додатковому (штрихування) — словотворчі варіанти (*маччин*, *маткин*, *материн*).

Можна відзначити ще й тип карт, де на додатковому рівні позначається ареал загального явища з метою інтерпретувати розрізнення основного рівня. Так, наприклад, на карті № 216 «Називний відмінок іменника *двері*» на основному рівні протиставлені закінчення *-і* (червоне коло): *-и* (чорне коло). Оскільки в правобережнополіських говорах *-і* може бути й фонетич-

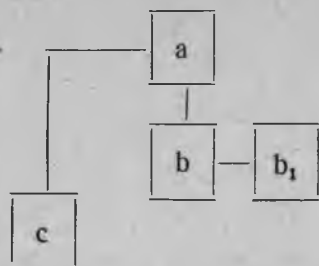
ного походження ([i] з давнього *и* після [p]), на карті ізоглосою червоного кольору позначається ареал відповідних фонетичних змін.

Чималу групу становлять карти, що поєднують різнорівневі розрізнення, об'єднані між собою реалізацією в певній лексемі. Слово, як основний засіб подачі матеріалу в АУМ, є фокусом схрещення протиставлень різного типу, що генетично й типологічно можуть бути досить віддаленими. Так, наприклад, у карті № 27 «Відповідники давнього *ы* в структурі *мабуть*» поєднуються розрізнення рефлексів *ы* — знаки (а), різноманітні консонантні явища — вставний [i] (*маїбуть*), виникнення початкового [н] (*набуть*), зміна [г] > [д'] (*мабуд'*), а також стягнення *мабуть* > *мат'*, які передаються кольоровими штрихуваннями (b, c, d, e), і наголос, що позначається зафарбованою площиною (f). Схематично будову цієї карти можна відбити формулою:

Цей тип карт має відповідники і в інших східнослов'янських атласах, де різнорівневі зв'язки в межах одного явища чи лексеми передаються модифікаціями знаків. Проте принцип розчленованого відбиття усіх складників картографованого об'єкта різними засобами, крім більшої наочності, має ще й ті переваги, що дозволяє накладати додатковими засобами ареали тих явищ, які мають сьому градацію розрізень, і відбивати цю градацію. Так, наприклад, у карті № 69 «Рефлекси *о* в ненаголошеному префіксі *пів-* (*півкопа*)» поєднуються рівні фонетичний (рефлекси *о* в структурі *півкопа*), що картографується знаками (а), та морфемний: штрихуванням відмінного кольору (b) позначається поширення словотворчого варіанта *полукіпок* і його фонетичних видозмін. Серед останніх виділяються структури з метатезою — *колуп'іток*, *колупопок*, *колуповок*, відображені штрихуванням того ж кольору, що й структура *полукіпок*, але відмінного напрямку (b₁). Поширення синоніма *клан'а* (лексичний рівень) картографується ізоглосою відмінного кольору (c):

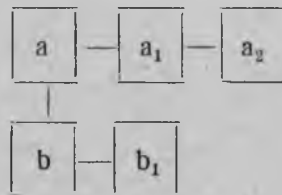

Така побудова карти дає змогу поєднати звукові, морфемні й лексичні розрізнення в лексемах з більш-менш спільною реалією, оскільки непевність в абсолютній тотожності реалій для лексем *півксна*, *полукіпок* і *кланя* позбавила можливості картографувати їх на лексичному рівні. Це поєднання відмінних у типологічному й генетичному аспектах явищ важко здійснити лише модифікаціями знаків, не ризикуючи порушити систему їх застосування і принцип тотожності відповідних реалій.

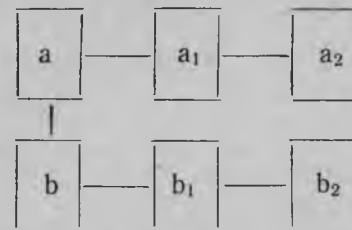
III. Третю групу становлять карти АУМ, що поєднують різні типи структурно-генетичних зв'язків між складниками картографованого об'єкта з метою відобразити явище як узагальнений комплекс окремих його проявів. Цей тип зв'язку можна було б визначити як об'ємний. Для прикладу розглянемо кілька карт АУМ.

Карта № 102 «[т], [д], [с], [з], [н] перед голосними переднього ряду». Червоним і чорним колами (а) відбита твердість: м'якість приголосних перед давнім и (*ти́хо* — *т'і́хо*), зеленим штрихуванням відмінних напрямків (b, b₁) — виникнення [и'] з давнього и (*ти'́хо*) та з давнього ы (*ти'и́*); чорними ізоглосами різної конфігурації (a₁, a₂) — м'якість приголосних перед [e] (*т'ел'а́*) та виникнення [т'ч], [д'а́з] перед голосними переднього ряду (*т'ч'і́хо*), за формулою:

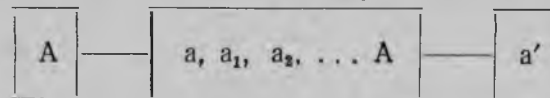
Карта № 19 «Рефлекси давніх и (і) та ы після [р]». На основному рівні (а) картографується розрізнення [и]: [и'], [и''] з давнього и (*три : три'и, три''* — відповідно червоне : чорне кола); чорною площиною (a₁) позначено [и'], [и''] < ы (*ри'ба, сестри'и*), чорним штрихуванням — (a₂) те саме явище, але з певним позиційним обмеженням: [и'], [и''] < ы, крім флексій: *ри'ба*, але

сестри. Ряд a₁, a₂ позначає, отже, з одного боку, генетично відмінні (а, a₁, a₂), але синхронно тотожні явища, з другого — генетично спільні (a₁, a₂) явища. Зеленими ізоглосами (b, b₁, b₂) картографується [р'] перед [i] < b_i, [i] < u та [e], тобто:

Карта № 70 «Розрізнення ненаголошених /o/ : /y/». Основний рівень карти позначений площинами — червоною — розрізнення /o/ : /y/, чорною — нерозрізнення /o/ та /y/ і злиття їх в /y/ (укання), білою — відсутність розрізнення /o/ : /y/ в зв'язку з /o/ > /a/ (акання). Іншими засобами (чорного кольору) позначені позиційно обмежені вияви нерозрізнення /o/ та /y/ — на території розрізнення, тобто на червоному тлі, у переднаголошеному складі — широкі смуги, перед [y] — кола, перед [i] — штрихування, перед [o] — штрихування іншого напрямку, у флексії -ові (*брáтув'і*) — переривчасте штрихування, лексикалізація (*мугі́ла*) — ізоглоса.

Основний рівень карти відбиває фонемні розрізнення (А); кожний з додаткових рівнів є звуковою деталізацією фонемного рівня, отже, фактично є ознакою дедуктивної побудови карти. З другого боку, накладання ареалів додаткових рівнів дає можливість для індуктивного умовиводу (а, a₁, a₂, ... А) про характер укання в говорах, де це явище поширене несистемно, і відповідно про збуження функціонального навантаження розрізнення /o/ : /y/ в говорах, де в ряді позицій воно заступається злиттям [o] > [y]. У зв'язку з цим, завдяки синтезові дедуктивного й індуктивного принципу в побудові карти, вона поєднує фонемні й звукові розрізнення, причому звукові виступають основою для узагальнень на фонемному рівні. Зважаючи на це, а також на явище лексикалізації, що картографується окремим засобом (а'), формально тип зв'язків можна було б визначити як

Розглянуті групи карт АУМ, звичайно, не вичерпують усіх багатограних зв'язків між складниками об'єкта картографування, але вони ілюструють певні переваги методу накладання графічно й кольорово чи лише графічно розрізнених ареалів порівняно з рядом інших методів, відомих у лінгвогеографічній

практиці. Підсумовуючи сказане, можна намітити такі можливості, які розкриває застосування цього методу:

1. Розширення об'єкта картографування, яким можуть бути складні мовні (діалектні) явища, що є схрещенням багатьох протиставлень на різних рівнях мови. У зв'язку з цим — збагачення інформації кожної карти.

2. Можливість відбиття структурно-системних і генетичних зв'язків між складниками картографованого об'єкта. Зіставлення ареалів генетично споріднених явищ є основою для системного узагальнення конкретних реалізацій певного явища (здебільшого — відповідників окремих звуків, фонем чи морфем), а також і для визначення часткової реалізації (лексикалізації, морфологізації) явища через встановлення його загальних характеристик. Поєднання ареалів структурно пов'язаних явищ відбиває взаємодію елементів окремих мікроструктур — складів, звукосполук, членів парадигм, а також зв'язки між елементами різних рівнів мови.

3. Наочність і виразність карти, можливість картографувати складні комплекси різнорівневих протиставлень, не переобтяжуючи карту нагромадженням багатьох однотипних позначень і не утруднюючи її сприймання.

Метод, запропонований в АУМ, не є, звичайно, єдиним у системі відбиття мовних явищ, що становлять складні комплекси структурно-генетичних взаємозв'язків¹⁶, але на сучасному етапі розвитку лінгвогеографії його можна розглядати як зручний і гнучкий засіб побудови географічних проєкцій мовних явищ згідно із сучасним рівнем мовознавчої науки.

ОТОБРАЖЕНИЕ СТРУКТУРНО-ГЕНЕТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ В АТЛАСЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье излагаются принципы отображения в Атласе украинского языка структурно-системных и генетических связей между диалектными явлениями. В связи с этим обосновывается применение в Атласе метода наложения противопоставленных (графически и в цвете либо только графически) ареалов взаимосвязанных явлений. В зависимости от формального характера связей выделяются три группы карт: карты с плоскостным типом связей, где сопоставляются ареалы тождественных генетически или синхронно диалектных различий; карты со ступенчатым характером связей, на которых представлены ареалы структурно и генетически различных противопоставлений, а также карты объемного характера, где сочетаются оба предыдущие типа связей и диалектное явление представлено во всей сложности его конкретных реализаций (позиционные условия, лексикализация и т. д.).

¹⁶ Див., наприклад, статтю В. П. Латти у цьому ж збірнику.

І. Г. МАТВІЯС

ВІДБИТТЯ ЛЕКСИКИ В АТЛАСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В Атласі української мови відбиваються системи: фонетична, також акцентуаційна, граматична (повніше морфологічна і менш повно синтаксична) і лексична.

Зміст лінгвістичного атласу великою мірою залежить від питальника, за яким зібрано діалектний матеріал. Між кількістю питань у Програмі для збирання матеріалів до Атласу української мови і кількістю карт у АУМ—ПСН в цілому і по окремих розділах така співвідносність: питань у Програмі — 464, карт в атласі — 350 (разом з ареальними — 392);

фонетика	—	питань у Програмі 98,	карт в атласі 160;
морфологія	„	104	„ 113;
синтаксис	„	42	„ 8;
лексика	„	197	„ 69.

Як видно з наведених цифр, найповніше в атласі представлено фонетичну систему. Карти з фонетики складаються не тільки на ті явища, про які йдеться в Програмі, але й на інші, не передбачені питальником. Фонетичні явища засвідчуються діалектними матеріалами як з відповідного розділу, так і з інших розділів Програми (морфології, синтаксису, лексики). Завданням укладачів атласу було належним чином вивчити весь зібраний матеріал і картографувати якомога більше фонетичних явищ, упорядкувавши їх у певну систему. Матеріал з морфології доповнюється іншими розділами Програми меншою мірою, однак і тут відповіді з лексики виявляють деякі не передбачені Програмою явища словотвору; відповіді на питання з фонетики й синтаксису дали додатково кілька карт із словозміни.

Що ж до синтаксису й лексики, то тут матеріал з інших розділів Програми додатково до програмових явищ майже нічого не дає. Проте основною причиною малої кількості карт із синтаксису є те, що передбачені відповідним розділом питальника явища на території АУМ—ПСН не дають виразних ізо-

II 110203

глюс. Порівняно невелика кількість карт з лексики зумовлена передусім вадами питальника.

Лінгвогеографічними методами лексика вивчається звичайно в двох планах: від значення до слова і від слова до значення¹. Відповідно і в питальнику до АУМ є два підрозділи: «Як у вас називається...?» і «Чи вживається у вас слово... і яке його значення?»

Кількісне співвідношення між питаннями зазначених підрозділів Програми і відповідними картами в описуваній частині АУМ таке:

I. «Як у вас називається...?» — питань 123, карт 68;

II. «Яке значення слова...?» — „ 73, „ 1.

Єдина карта другого підрозділу (№ 350) відбиває різні значення слова *багно*.

Відносно простим є перший план відображення лексики — тут виражаються прямі стосунки між певними реаліями і їх назвами, тому й карт цього типу в атласі порівняно багато.

Значно складніше відбиваються стосунки між реаліями і їх назвами в другому типі карт, де йдеться про різну семантику одних і тих же лексем або про їх семантичні відтінки.

Взагалі система значень слів у говорах досить складна, широта семантики того чи іншого слова в різних говорах дуже часто не тотожна, інколи вона пов'язана з семантикою інших слів і залежить від певних позамовних чинників. Тому взяті порізно, атомарно, слова не можуть відбити складної системи семантичних полів, закріплених за певними словами, і, отже, матеріал виявляється непридатним для картографування. До того ж у Програмі не завжди взято до уваги неоднорідність і неспіввідносність окремих реалій.

Так, запрограмоване в питальнику до АУМ слово *віхоть*, з одного боку, в різних говорах позначає відмінні реалії: «ганчірка», «жмут клоччя», «жмут сіна або соломи», «залишок невижатого чи нескошеного збіжжя в полі» тощо, з другого боку, в різних місцях *віхоть* має різне призначення — ним миють посуд, мажуть долівку, підпалюють дрова, топлять (у степовій Україні, де немає дров) і под.

Вказівки на різне значення слова *віхоть* і відмінне призначення відповідної реалії в записках спорадичні, випадкові, тому й карти такої в атласі немає.

У Програмі не враховано всієї складності семантики діалектної лексики, тому виправити відповідні вади питальника укладачі атласу в більшості випадків були безсилі.

Слід зауважити, що цілком аналогічне явище з лінгвогеографічним зображенням семантики діалектної лексики спостерігається в усіх слов'янських лінгвістичних атласах.

¹ Пор. Н. И. Толстой, Из опытов типологического исследования славянского словарного состава, ВЯ, 1963, № 1, стор. 39—43.

Однією з причин малої кількості семантичних карт в АУМ є також невдала композиція питальника. Загальне питання «Чи вживається у вас слово... і яке його значення?» подано тільки на початку підрозділу, далі ж за номерами Програми наводяться лише окремі слова. Записувач часто забував про заголовне питання і засвідчував лише наявність або відсутність відповідного слова в говірці. До того ж, оскільки в Програмі, як правило, не вказано, в якому значенні може вживатися слово, записувач не вважав за потрібне пояснювати значення слова, якщо воно збігалось з відомим йому (записувачі досить часто були вихідцями з місцевостей, говори яких вони описували).

У кращому випадку записувачі засвідчували говіркові відповідники до запрограмованих назв, і на підставі таких записів навіть удалось скласти кілька лексичних карт типу «від значення до слова». Такими є карти № 295 «Журавель (витагати воду)», № 296 «Гойдалка» та деякі інші.

На кількох лексичних картах типу «від значення до слова» явища семантики ідуть другим планом і зображаються додатковими засобами — штрихуванням та меншими за обсягом знаками: № 299 «Торба (годувати коней)», № 345 «Зустріти», № 348 «Місце, на якому хоронять померлих».

А втім, є в атласі карти, що поєднано відбивають лексичний і семантичний рівні. Прикладом може бути карта № 297 «Вози (за призначенням)», на якій не тільки наносяться різні назви возів, але й указується на функціональну диференціацію відповідних реалій.

Різна широта семантики окремих назв зображається на лексично-семантичній карті № 317 «Гриби». На основі уважного вивчення матеріалу, аналізу ремарок, розгляду географічних умов тощо різними засобами на карті передано родові і видові назви їстівних грибів та виділено назви тих грибів, які не охоплюються родовою назвою і протиставляються їй.

Взагалі ж через відсутність належних ремарок не вдалося картографувати багатьох цікавих з погляду семантики слів, як-от: *плáхта*, *цéбер*, *віхоть*, *бáбка*, *бúда*, *курíнь*, *сáбер* та ін.

Надійнішим для картографування виявився матеріал першого підрозділу Програми «Як у вас називається...?», що відбиває лексичні явища в плані «від значення до слова».

Однак порівняно з кількістю питань у Програмі карт в АУМ—ПСН небагато. Якщо взяти до уваги, що чимало карт складено з відповідей на спільне питання, як-от: приміщення для домашніх тварин (з одного питання 3 карти), плуг і його частини (з одного питання — 5 карт), вигуки кликати і відганяти свійських тварин (з двох питань — 13 карт), то співвідносність щодо кількості питань і карт становить 123 : 42. До цього спричинилося насамперед невдале, неконкретне формулювання питань у Програмі.

Узяти б для прикладу питання № 37 «Частини воза: *полу-драбки, підтока, вія, кілок, люшня...*? Дати схематичний малюнок з позначенням частин». У ньому не враховано, що в різних місцях вози робляться неоднаково, звідси й частини у возі і назви їх відмінні. З кращих записів видно, що деякі назви частин воза (наприклад, *розвбра, подушка*) в різних місцях виражають відмінні реалії. У багатьох записах перераховано різні назви частин воза без пояснення їх значення і без відповідного малюнка, в інших подано малюнок, але нема назв усіх частин воза. І хоч віз складається з великої кількості частин, яким відповідають певні назви, і в деяких записах подано досить детальний опис воза, на згадане питання Програми не вдалося скласти жодної карти для АУМ—ПСН.

У питанні № 26 «Прилад для биття конопель: *бительня, ламанка, збіванка, терниця (терлиця), пот(е)рбня...*?» не взято до уваги, що для різних етапів очищення волокна від костриці можуть використовуватись різні знаряддя з відмінними назвами; в більшості записів зафіксовано назви без вказівки на призначення відповідних реалій, внаслідок цього в атласі нема відповідної карти.

Не складено карти на питання № 40: «Старі міри земельних площ, що вживалися при одноосібному господарюванні: *гони, день, різа, півріза, шнур, упріг, морг, уволка, волок...*?», хоч у записах засвідчено цікаві назви, бо в питанні не вимагається пояснювати, яке конкретне значення мають відповідні назви виміру.

З подібних причин нема в атласі карт на питання Програми № 2, 3, 6, 10, 13, 28, 31, 43, 44, 49, 52, 77, 78 та ін.

Певна кількість питань не забезпечила карт через те, що ізоглоса передбачуваних для протиставлення відповідних лексичних явищ проходить поза межами території АУМ—ПСН, у відповідних говірках це явище виступає в одному тільки варіанті. Такими є питання Програми № 41, 48, 58, 85, 86, 87, 88, 93, 94, 98, 108, 110 та деякі інші.

Не внесено до атласу тих карт, у яких хоч і наявні протиставні діалектні лексичні елементи, але вони паралельно засвідчуються на всій території, тому не виявляють будь-яких обмежених ареалів (наприклад, *окріп* і *кип'яток*, *скотіна* і *худоба*, *весілля* і *свадьба*, *гаманець* і *калітка* та ін.).

На частину питань, не зовсім удало сформульованих у Програмі, після докладного вивчення матеріалу складено лексичні карти з певною умовністю, на яку вказано в коментарях. Прикладом може бути питання № 8: «Приміщення для домашніх тварин: а) корів? б) коней? в) свиней? г) овець? (*обора, кошара...*)». Тут укладачі Програми не вказали, про яке господарство йдеться: колгоспне, індивідуальне колгоспників чи одноосібне доколгоспне. Крім того, не взято до уваги, що при-

міщення може бути зимове, закрите, і літнє, відкрите. У багатьох записах нанизано назви, що стосуються індивідуального домашнього і колгоспного господарств, відкритого і закритого приміщень без вказівки на їх значення. Однак на основі уважного вивчення ремарок у цілком достовірних і певних записах удалося скласти карти на виявлення назв загального приміщення для домашніх тварин, а також приміщень для окремих видів тварин, допустивши в них певний елемент умовності й узагальнення.

Подібним чином складено карти № 304 «Чепіги» (там назва *рўчки* в одних випадках є відповідником назви *чепіги*, в інших позначає верхню частину *чепіг*), № 323 «Яструб» (у відповідях наводяться назви різних видів яструбиних). Елемент умовності є й у ряді інших лексичних карт.

Нарешті певна кількість питань у Програмі сформульована задовільно, відповіді на них у записах достовірні, і на картах лексичні явища відбиті як повністю співвідносні. Прикладом можуть бути карти № 300 «Леміш», № 303 «Гряділь», № 305 «Наперсток (у косі)», № 308 «Пропуск в оранці», № 310 «Поле з-під жита», № 313 «Бадилля картоплі», карти на зображення вигуків кликати і відганяти домашніх тварин та інші.

Цікавий і науково вагомий матеріал, який з названих причин не можна було передати в АУМ—ПСН, для науки не втрачений; він зберігається у вигляді картотеки або архівних карт в Інституті мовознавства АН УРСР і може бути використаний при монографічному вивченні діалектної лексики та при складанні відповідних словників.

За тематикою лексичні карти АУМ—ПСН можна поділити на такі групи: назви будівель сільськогосподарського призначення, назви знарядь сільськогосподарського виробництва, назви різних реалій, пов'язаних з процесами сільськогосподарського виробництва, назви знарядь домашнього побуту, назви рослин, назви тварин, вигуки кликати і відганяти домашніх тварин, назви природних явищ та деякі інші. У заголовках карт з назвами рослин і тварин у дужках даються наукові терміни латинською мовою.

Серед наявних в АУМ—ПСН лексичних карт можна виділити певні групи і за способом картографування. Найпростішими є карти, на яких колами різних кольорів позначаються говіркові лексичні відповідники. Наприклад, на карті № 291 «Кочерга» — *кочерга, коц'уба, ковен'а*; на карті № 300 «Леміш» — *лем'іш, сошнік*; на карті № 302 «Чересло» — *чересло, н'іж, реза́к* і под.

Трохи ускладненими є ті лексичні карти, на яких додатковим засобом штрихування відбито фонетичні варіанти окремих лексичних відповідників. Наприклад, на карті № 285 «Будівля для коней», крім зображення кольоровими колами лексичних

відповідників *кон'юшн'а, стайн'а*, штрихуванням позначено ареал структури *стан'а* (відсутність [й] в основі слова): на карті № 293 «Ночви» передано, крім поширення лексичних відповідників *ночви, нец'ки, вагані, коріто*, ще й ареал структури *ночови* (вставний [о] в основі слова).

Більш складними для картографування, але легкими для читання є карти, на яких зображено не тільки говіркові лексичні відповідники певної реалії, але й морфологічні різновиди окремих або й усіх назв. Як правило, морфологічні варіанти певної назви передаються різними фігурами одного і того ж кольору. Наприклад, на карті № 282 «Місце, де стоїть хата з господарськими будівлями» різними фігурами червоного кольору передано назви *дв'ір, двіршище, подв'ір'я*, а чорним колом зображено їх лексичний відповідник *об'їст'а*. На карті № 286 «Будівля для овець» різними фігурами одного кольору зображено назви *в'їучарн'а, в'їучарник, овешник, в'їучінец'*, іншими кольорами представлено назви *кошара, обора*.

Окремі лексичні карти з простим зображенням різних назв певної реалії за допомогою кольорових фігур мають досить складну систему додаткових засобів вираження морфологічних, фонетичних і акцентуаційних різновидів певних слів. Прикладом може бути карта № 316 «Кропива», на якій до назв *кропива, жалива* додатковим засобом передається суфікс *-ова* (*кропова, жалова*), відмінний наголос (*кроп'іва, жал'іва*), [і] на місці [и] в назві *кроп'іва*, [а] замість [о] в структурі [*крапива*]. Для зображення цих додаткових моментів застосовуються різнокольорові штрихування, площини і лінії — ізоглоси.

Ускладненими є карти, на яких зображені назви в скомплікованих семантичних зв'язках. Так, на карті № 299 «Торба (годувати коней)» колами різних кольорів передано назви *торба, шан'ка, рєптух, кайстра, оп'алка*, штрихуванням же відповідного кольору відбиваються інші значення назви *рєптух*, а саме: «торба пастуха» і «торба школяра». Подібною за типом є карта № 317 «Гриби», на якій різними за обсягом знаками передається широта семантичних полів окремих назв (*грибі, г'уби, козл'акі, бабки*).

Зрідка додатковим засобом — штрихуванням або лініями — ізоглосами — лексичні явища фіксуються і на нелексичних картах. Наприклад, на карті № 161 «Морфемна структура іменника *очіпок*» штрихуванням різних кольорів передано поширення лексичних синонімів: *збірник, чушка, повойник, сорока, кічка, кімба́лка, кап'ур, ка́пур*; на карті № 69 «Рефлекси о в ненаголошеному префіксі *пів-* (*півко́па*)» ізоглосою окреслюється ареал лексичного відповідника *клан'а*. Це впливає із загальної тенденції в АУМ збагачувати по можливості одні карти за рахунок інших і таким чином при зменшенні кількості карт зберегти однакову кількість картографованих явищ.

Лексична система говорів має досить велику, навіть не визначену точно кількість одиниць, тому 69 лексичних карт АУМ—ПСН не стільки відображають, скільки лише вказують на особливості діалектної лексики української мови. Для повного чи принаймні ширшого зображення лексики лінгвогеографічними засобами планується складання спеціального атласу. Питальник до такого атласу передбачає порівняно велику кількість лексичних одиниць з їх семантичними полями, враховує словотворчо-дериваційні особливості діалектних слів і семантичні взаємозв'язки між ними. Створення такого атласу буде важливим вкладом у вивчення лексико-семантичної системи української мови, встановлення її семантичної структури на різних етапах історичного розвитку.

ОТРАЖЕНИЕ ЛЕКСИКИ В АТЛАСЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В Атласе украинского языка лексика отражается преимущественно в плане от значения к слову. Другой план — от слова к значению — почти отсутствует из-за неудачной формулировки вопросов в Программе.

Для более полного и тщательного отражения лингвогеографическими методами диалектной лексики украинского языка планируется создание специального атласа.

КАРТОГРАФУВАННЯ НАЗВ ВОЗІВ ЗА ЇХ ФУНКЦІЯМИ В АТЛАСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В Атласі української мови (Полісся, Середня Наддніпрянина та суміжні землі) поряд з іншими вміщено ряд карт, які ґрунтуються на лексичному матеріалі. Переважна більшість цих карт — лексичні, лише одна карта семантична. Виникла можливість картографувати, зважаючи на лексичну і семантичну сутність слів. Однією з таких спроб є карта № 297 «Вози (за призначенням)».

Для визначення легенди, добору картографічних знаків виділяють семантичні групи, в яких реалії розрізняються за функціями. Класифікація зібраного матеріалу виявила, що слово *віз* на всій території АУМ—ПСН поширене безвідносно до функції реалії. Крім того, встановлено, що типи возів розрізняються залежно від призначення: для перевезення а) снопів, сіна, соломи; б) великих колод, жердин; в) зерна. Відповідно до цих реалій є три групи лексем, кожна з своїм значенням. Ці три групи лексем картографуються різними засобами — знаками, штрихуванням та ізгласами. Диференціація назв реалій кожної із згаданих вище груп зображається кольорами.

Назви реалій, функції яких в записах точно не визначені (як-от: *хургон, брчка, шарабан*), не картографуються.

Лексема *віз* не протиставляється на карті жодній з інших лексем згаданого семантичного мікрополя, оскільки вона поширена на всій території АУМ—ПСН. Як відомо, функції воза різні. У говірках правобережного Полісся функції воза не диференційовані. В інших говорах семантика цієї лексеми звужується, бо ряд функцій воза виконують реалії, що мають інші назви — *гарба, драбиняк, розвора, мажа* та ін. У такий спосіб виникає розрізнення (протиставлення) — *віз* (універсальний за функцією): *віз* (із звуженою функцією). Це відображено у карті атласу протиставленням червоної зафарбованої площини такий самій зафарбованій площині з різними іншими засобами карто-

графування (на карті-ілюстрації — незафарбована площина з різними іншими засобами картографування).

Розглянемо кожну з цих семантичних груп.

Перша група — вози для перевезення снопів, сіна, соломи. Картографуються лексеми — *гáрба, мажара, драбин'ак, літерн'ак*. Протиставлення цих лексем обрано як основний рівень карти. Це найбільш визначена й найбільш поширена на території Полісся, Середньої Наддніпрянини та суміжних земель реалія. Для зображення протиставлень на основному рівні застосовуються знаки — різнокольорові кола (у карті-ілюстрації це відображено різними штрихуваннями).

Гáрба. З назв возів, якими перевозять снопи, сіно, солому, найбільший ареал має *гáрба* (тюрк. *agaba* — Уш., I). Це слово відоме в усіх говорах, за винятком деякої частини поліських. На карті АУМ—ПСН воно позначене зеленим колом (на карті-ілюстрації — штрихуванням справа наліво).

Через умови друкування знаки на карті-ілюстрації не прив'язані до певного населеного пункту, вони узагальнено вказують на ареали певних назв.

Варіанти *гараба* та *граба* характерні для подільських говорів. На півночі лівобережнополіських говорів поширений варіант *гáрба*. Іноді віз з назвою *гарба* має інше призначення. Так, ремарки наших записів з Дніпропетровщини свідчать, що *гарбою* перевозять також дрібні дрова та зерно в мішках.

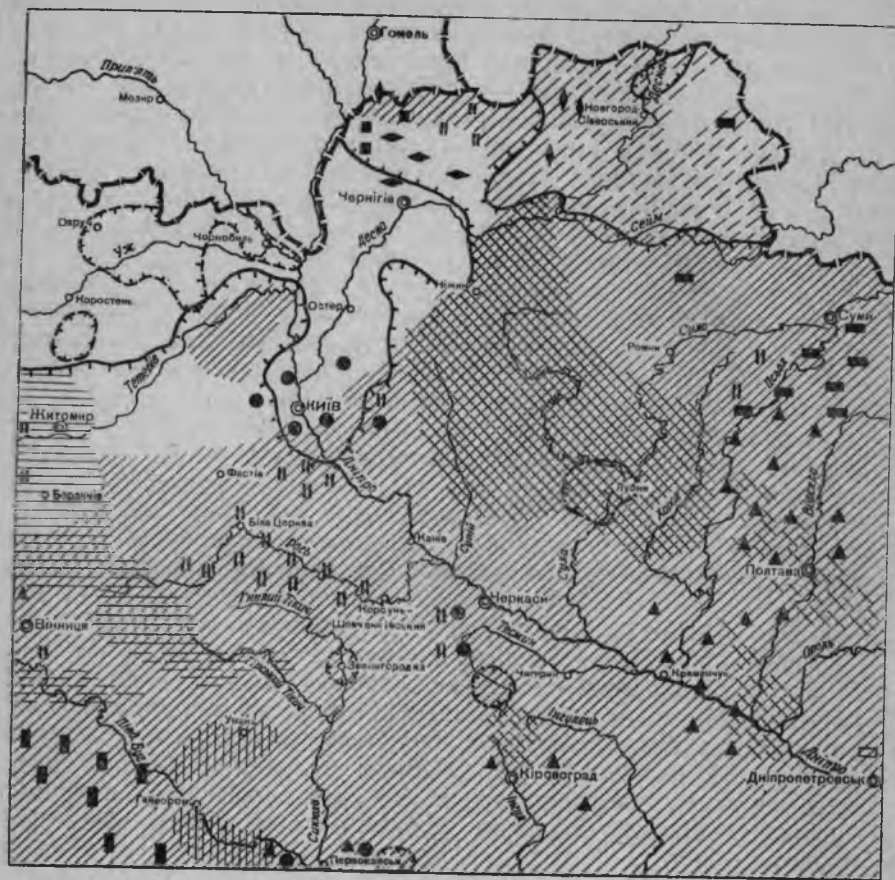
Мажа́ра. Назва *мажара* відома не всім гово́рам АУМ—ПСН. Поширена вона на території східної частини середньонаддніпрянських та перехідної смуги від середньонаддніпрянських до слобожанських говорів. Спорадично виявлена й у лівобережнополіських говорах із зміненим значенням (велика плетена корзина, яка ставиться на віз для перевезення половини). Позначена на карті жовтим колом (штрихуванням зліва направо).

Драби́н'ак (від *драбини* — «бокові стінки ящика у возі»; пор. рос. *драбы* «великий драбинястий віз для возіння снопів, сіна» — Даль, I). Назва *драбин'ак* має чіткий ареал на південному заході АУМ—ПСН, відома у волинських та подільських говорах. Позначена на карті синім колом (горизонтальним штрихуванням).

Літе́рн'ак (від *літрини* «драбини»). Термін *літерн'ак* локалізується на півдні подільських говорів, картографується чорним колом (вертикальним штрихуванням). Паралельно до нього поширені описові назви *літерний віз, літерні драбини*.

Друга група — вози для перевезення великих колод, жердин. Картографуються лексеми *розвора, бинд'уг, ход, розпуски, раскати, катки, т'ички, дрóги*.

Розво́ра. *Розвора*, або *підто́ка*, «жердина для здовження воза» (Гр., II) є однією з основних складових частин воза, за

- Вози (за призначенням)
- в'із (незалежно від призначення) Для перевезення
а) снопів, сіна, соломи	б) великих колод, жердин	в) зерно
г'арб'а	розв'ора	
маж'ара	бинд'уг	
драбин'ак	ход	
л'ітерн'ак	розпуски	безт'арка
	раск'ати	м'аж'а
	катк'и	калам'ашка
	т'ічки	
	др'оги	

допомогою якої «розворюють», «розворовують» воза, тобто роблять його довшим. Ця назва утворена шляхом перенесення назви частини воза на ціле. Чітких ізоглос не має. Поширена в південноволинських, північноподільських, західній частині середньонаддніпрянських та північній частині слобожанських говорів. Невеликими вкрапленнями виявлена і в поліських говорах. Позначена на карті коричневим штрихуванням (двома вертикальними рисочками).

Бинд'уг. Назва *бинд'уг* (у говірках середньої Київщини частіше *бинд'уга*) поширена переважно у говірках південного Полісся, спорадично виявлена і в середньонаддніпрянських та степових говорах. Відображена на карті фіолетовим штрихуванням (колом).

У російській мові цей термін відомий із значенням простих саней для перевезення соломи, гною та ін. (Даль, I).

Ход. Утворена шляхом перенесення назви частини на ціле (за даними загисів, *ход* — це основна складова частина воза — вісь із колесами), назва *ход* властива переважно говіркам Полтавщини, причому часто вживається із зменшувальним суфіксом *-ок* (*ходок*). Рідше зустрічається на говірковій території Дніпропетровської та Сумської областей і зовсім рідко — в подільських говорах. Картографується оранжевим штрихуванням (трикутником).

Розпуски, раск'ати, катк'и. Ці слова з'явилися, очевидно, під впливом російської мови. Записані в порівняно невеликому говірковому масиві на північному заході Чернігівської області. У словнику Б. Грінченка вони не зафіксовані. Матеріали, зібрані для АУМ—ПСН, дають різне пояснення цієї назви. В одних загисах це тільки передок воза, на який накачується колода, прикріплюється до нього, а другий кінець тягнеться по землі, в інших — це розворений віз. Лексеми *розпуски* і *раск'ати* зображені на карті горизонтальним штрихуванням салатного та темно-синього кольору (квадратом і ромбом), *катк'и* — горизонтальним пунктиром (перевернутим ромбом).

Т'ічки. З'явилася ця назва воза шляхом перенесення назви частини на ціле (*т'ічки* — також означає вісь з колесами). Лексема *т'ічки* має невеликий ареал на Поділлі, позначена на карті горизонтальним штрихуванням рожевого кольору (прямокутником).

Др'оги. В українських говорах це слово, можливо, виникло під впливом російської мови, де термін *др'оги* означає довгий віз без короба (Уш., I).

Ця назва поширена в говірках Сумщини, спорадично виявляється в лівобережнополіських говорах. Позначається на карті горизонтальним штрихуванням чорного кольору (перевернутим прямокутником). У деяких населених пунктах *др'оги* — назва воза, яким перевозять снопи, сіно, солому.

Слід сказати й про лексему *vaság*. Вона не картографується, оскільки семантично не належить до груп, які розглядаються нами. У словнику Б. Грінченка цей термін зафіксований з поясненням «чумацький віз» (Гр., I). За даними наших матеріалів, *vaság* (польське *wasąg*, нім. *fassung*) — це складова частина воза, його ящик. Утворений шляхом перенесення назви частини на ціле, термін *vaság* вживається на означення воза, яким перевозять невеликі дрова. Це слово відоме в говірках Вінницької та Одеської областей.

Третя група — вози для перевезення зерна: *безтάρка*, *ма́жа*, *каламáшка*. Крім слова *каламáшка*, вони мають виразні ареали, зображені на карті відповідними ізоглосами.

Безтáрка. Неологізм з прозорою етимологією (<без тари) поширений майже на всій описуваній говірковій території, крім частини поліських говорів.

Ма́жа. У словниках термін *ма́жа* зафіксований з поясненням «чумацький віз» (Гр., II; Даль, II). Матеріали АУМ—ПСН засвідчують це слово з іншим значенням — «щільно збитий ящик, який ставиться на віз для перевезення зерна». Відомо ця назва невеликій частині правобережнополіських говорів. В окремих говірках записаний варіант *мажа́*.

Калама́шка. Назва *каламáшка* спорадично виявлена в середньонадніпрянських і степових говорах.

Крім названих, існує ще ряд лексем на означення реалій з цією ж функцією. Основні з них — *пáлуб*, *та́ра*, *та́рка*, *катафа́лка*, *жо́лоб* і поодинокі — *балагу́ра*, *балаба́н*, *ху́рманка*, *зерново́зка*. Ці назви не картографуються, оскільки виявлені спорадично, ареалів не мають, та й реалії з цими назвами не завжди точно визначені. Зафіксовані вони як паралель до слова *безтáрка*. З ремарок записувачів видно, що це — назви ящиків, які ставляться на віз для перевезення сипучих предметів, зокрема зерна. Внаслідок перенесення назви частини на ціле виникли й назви самих возів з відповідною функцією.

Як рідковживані не картографуються також *кару́ца* та *дилижа́н*.

Запозичене з молдавської мови слово *кару́ца* відоме в поодиноких говірках Київської та Черкаської областей. Вживається на означення воза для перевезення зерна. У словнику Б. Грінченка (т. II) зафіксовано у значенні карети, а також ящика на двох колесах, яким вивозять гній у поле.

Назва воза *дилижа́н* засвідчена на Полтавщині та Черкащині в значенні великого воза, яким колись у панських економіях возили мішки з зерном.

Не картографується цілий ряд назв возів, функція яких у наших матеріалах точно не визначена. За свідченням записувачів, у різних говірках, навіть у межах однієї і тієї ж говірки,

призначення їх різне. Найпоширеніші з них такі: *бри́чка*, *хурго́н*, *шараба́н*, *граба́рка*, *га́ра*, *ху́ра*.

Бри́чка. Термін *бри́чка* (нім. *barutsche*, *birrutsche*) зафіксований у словниках як легкий віз, іноді з верхом (Даль, I; Уш., I). У цьому ж значенні відома *бри́чка* і в говорах АУМ—ПСН, крім території південного сходу, де функції воза і брички ідентичні.

Хурго́н, або **фурго́н** чи **курго́н** (фр. *fourgon*). Матеріали АУМ—ПСН засвідчують цю назву з такою ж семантикою, як і *в'із*. Функції цих реалій ідентичні. Для перевезення довгих жердин хургон розворюють, на нього можна ставити ящик чи знімати його — залежно від мети використання. Ця назва існує в говорах Кіровоградщини.

Шараба́н (фр. *char à bancs*) «відкритий екіпаж з декількома поперечними лавами для сидіння» (Уш., II). На українському ґрунті віз з цією назвою змінив свою функцію. Використовується він для перевезення різних вантажів (сіна, зерна, картоплі, дров). Лексема *шараба́н* чіткого ареалу не має. Вона рідковживана, але виявлена на всій території АУМ—ПСН.

Граба́рка (від *граба́р* «землекоп»). Відоме це слово в усіх говорах АУМ—ПСН. Використовується грабарка для перевезення глини, піску, снопів, зерна, дров.

Га́ра. Словник Б. Грінченка (т. I) зафіксував термін *га́ра* на Київщині в значенні назви воза для перевезення землі. Наші матеріали засвідчують його на території центральної Житомирщини. За своєю семантикою лексеми *га́ра* і *граба́рка* тожні.

Ху́ра, або **фу́ра** (нім. *Fuhre*), «великий довгий віз, віз для вантажу» (Уш., II). В описуваних говорах АУМ—ПСН слово *х(ф)у́ра* зустрічається переважно у значенні навантаженого воза і лише зрідка відоме з тією ж семантикою, що й *віз*.

Картографування назв возів за їх функціями виконано методом накладання ареалів. Цим досягається: 1) наочність відображення лексем — назв кожної семантичної групи; 2) тожність реалії у межах застосування кожного окремого засобу; 3) відбиття звуження або розширення семантики лексеми *в'із*.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

Гр., I; Гр., II — Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, К., 1907; т. II, 1908.

Даль, I; Даль, II — В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. I, М., 1955; т. II, 1955.

Уш., I; Уш., II — Д. Ушаков, Толковый словарь русского языка, т. I, М., 1935; т. II, 1939.

КАРТОГРАФИРОВАНИЕ НАЗВАНИЙ ПОВОЗОК ПО ИХ ФУНКЦИЯМ В АТЛАСЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье излагается метод составления лексико-семантической карты; на основе собранного для атласа материала рассматривается географическое распространение на описываемой территории атласа народных названий повозок по их функциям.

Картографирование названий повозок по их функциям выполнено методом наложения ареалов. Карта иллюстрирует семантические группы названий повозок, а также названия отдельных реалий, имеющих четко очерченные ареалы.

Ф. Т. ЖИЛКО

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ І КАРТИ АРЕАЛІВ

(На матеріаліх Атласу української мови)

Розвиток лінгвогеографічного аспекту в мовознавстві супроводиться розширенням можливостей лінгвістичного картографування. Виникають нові його принципи і вдосконалюється техніка. Одночасно постають і нові проблеми інтерпретації лінгвістичного картографування. Щодо цього, як відомо, вже нагромаджено багато спостережень, зроблено цілий ряд важливих теоретичних висновків (особливо в німецькій, російській та італійських школах лінгвогеографії).

Розгортання роботи над Атласом української мови і підготовка до друку АУМ—ПСН дали цінний матеріал як для практики, так і для теорії інтерпретації лінгвістичного картографування.

У цій статті спробуємо викласти деякі наші спостереження над інтерпретацією лінгвістичного картографування до АУМ—ПСН, зокрема щодо цілого розділу карт ареалів. Одночасно зачепимо й окремі питання структури цих карт.

На території АУМ—ПСН зберігаються ареали, що походять ще з племінної доби, а також з доби феодалізму і пізнішого часу. Тут є і новостворені говори української мови, і ареали мозаїчно вкраплених діалектних елементів. На цій території виникли ареали міждіалектних контактів, смуг «відштовхування» одних діалектних елементів від інших (смуги гіперкорекції). На півночі території АУМ—ПСН протягом понад тисячоліття відбувались контакти між племінними діалектами — мовами, а потім між діалектами двох генетично дуже близьких мов — білоруської і української. На частині цієї території виникли ареали внаслідок впливів польської і російської мов. Зрозуміло, що ці особливості ареалів АУМ—ПСН мають важливе значення для інтерпретації лінгвістичного картографування.

Лінгвістичні карти ми поділяємо на два типи:

1) карти різних мовних елементів; 2) карти ареалів (синтетичні).

Коли на лінгвістичній карті є кілька ареалів, то вони обов'язково, хоча й різною мірою, накладаються один на другий. Це звичайне, так би мовити, генетично-типологічне і структурно-системне накладання ареалів. Саме ця особливість властива першому типові лінгвістичних карт. Другий тип характеризується накладанням контурів ареалів — ізоглос, незалежно від генетично-типологічних і структурно-системних особливостей мовних елементів. Ареали в цих картах накладаються з метою виявлення територіально-мовних утворень на різних рівнях мови або встановлення бар'єрів мовного спілкування.

Ареали в картах першого типу мають не тільки контурну, але й площинну характеристику: картографічними засобами вони розкривають особливості поширення мовних (діалектних) елементів. Це легко помітити на тих ареалах, які зображено фігурними знаками. Проте в комплексі зображальних засобів кожної карти, коли ареали проступають один крізь другий, такі картографічні засоби, як штрихування, зафарбування площин і лінії — ізоглоси, виступають перед читачами не в одноманітному площинному вияві, а з різною характеристикою відмінностей картографованого об'єкта на певній території.

Лінгвістичне картографування до АУМ здійснюється шляхом максимальної навантаженості карт, тобто кожна карта має найповнішу інформацію стосовно картографованого об'єкта. Саме тому кольорові лінії різного накреслення (ізоглоси), крім своїх картографічних функцій, що впливають з системи нашого картографування, в частині карт виконують також функцію посилення інформації карти стосовно мовного елемента. Вкажемо тільки на деякі з цих численних функцій ізоглос: 1) різні уточнення виявів діалектних елементів (див. карти № 112, 117, 126); 2) вказівка на те, що мовні (діалектні) елементи виступають у певних структурах (див. карти № 129, 133, 155, 215); 3) наведення різних синонімів до картографованого слова — репрезентанта (див. карти № 143, 174); 4) роз'яснення певних особливостей картографованого об'єкта (див. карти № 153, 163, 252) та ін.

Як відомо, в німецькій школі лінгвогеографії картографування часто ґрунтується на тому, що спочатку визначаються загальні контури ареалу, а далі вже знаками (фігурними або лінійними) деталізуються його особливості. У цьому способі картографування ніби є елемент другого типу лінгвістичних карт — окреслення контурів ареалів. Специфіка карт ареалів полягає не стільки в контурності ареалів, скільки в накладанні їх з метою виявити територіально-мовні утворення на різних рівнях, знайти бар'єри мовного спілкування, розкрити особливості міждіалектних і міжмовних контактів.

Створення карт ареалів спирається на вивчення особливостей карт першого типу, тобто їх інтерпретації. Карти ареалів за своєю природою є картами інтерпретації. На жаль, техніка і теорія карт ареалів порівняно з картами мовних елементів розвинена слабо. У цій галузі лінгвістичного картографування нагромаджено мало спостережень і ще менше — теоретичних висновків.

Вважається, що так звані зведені, або синтетичні, карти дуже легко й просто складати. Проте з розвитком і вдосконаленням лінгвістичного картографування постають нові завдання — зобразити, по-перше, всю складність мовних елементів в їх просторовому виявленні, а по-друге — відтворити взаємодії їх ареалів. Саме друге завдання великою мірою припадає на карти ареалів. Знову ж таки розв'язати його можна тільки на основі інтерпретації карт першого типу.

Інтерпретація лінгвістичного картографування нерозривно пов'язана з процесом самого картографування. Під час складання лінгвістичної карти доводиться інтерпретувати ті ареали та ізоглоси, що виявляються на карті. Складаючи карти, необхідно весь час оцінювати матеріал, виходячи з того, як він виявляється на території — чи виступає насамперед у вигляді ареалів. Як відомо, коли не можна виявити ареалів певного мовного елемента або його складників, то такий матеріал просто не картографується. Щоб виявити ареали картографованого об'єкта, іноді потрібно перебудувати легенду, поставити іншу тему карти.

Дуже часто доводиться оцінювати взятий для картографування матеріал на основі ареалів інших, уже складених, карт. Ця початкова форма інтерпретації пов'язана з ширшою інтерпретацією лінгвістичного картографування.

Інтерпретація лінгвістичного картографування стосується 1) ареалів, 2) ізоглос.

Основою, на якій ґрунтується інтерпретація лінгвістичного картографування, є визначення сутності ареалів, їх походження, змін і взаємозв'язків з іншими ареалами.

Оцінка сутності ареалів здійснюється насамперед шляхом читання способів лінгвістичного картографування, яким зображено певний ареал, зіставленням його з іншими ареалами. Ця оцінка відбувається за допомогою даних лінгвістичних карт.

Для розуміння сутності ареалу доводиться залучати факти й висновки інших лінгвістичних дисциплін — діалектології, історії мови, теоретичного мовознавства та ін.

Просторове поширення мовних елементів здебільшого не можна зрозуміти без так званих позалінгвістичних факторів. Отже, при картографуванні необхідно використовувати факти і висновки з історії народу, етнографії, демографії, археології та ін. Так, смугу ізоглос АУМ—ПСН різних рівнів мови на те-

риторії Правобережжя, яка йде на південь від Коростеня, на північ від Києва і на північ від Фастова (приблизно по р. Стугні), не можна пояснити без даних археології та історії. На цій території не було ніяких адміністративно-державних меж. Зважаючи на ізоглоси ареалів, що ведуть свій початок ще від племінної доби¹, інтерпретуємо їх як прослідки давньої племінної межі древлян і полян. Зрозуміло, що ця межа значно пересунена; тепер вона дуже широка, якщо зважити на сукупність ареалів мовних елементів різних рівнів. Інтерпретація пасма ізоглос елементів різних рівнів мови в районі річок Гірського та Гнилого Тікичів і Синюхи пов'язана із залученням історичних даних. Це східна межа Брацлавського воєводства (з XV ст.).

Характеристику ареалів треба робити насамперед у зв'язку з самими мовними елементами, що поширені на певних територіях. Визначення сутності ареалів необхідно здійснювати залежно від їх походження (генетичний аспект), місця, яке вони займають у територіальних виявах певної мови (або групи мов), і особливостей виявлення самих мовних елементів.

Розглянемо лише деякі найважливіші види ареалів АУМ—ПСН.

Найдавнішими за часом виникнення є ареали, що походять з племінної доби. Ці ареали визначаємо, виходячи з давності певних мовних елементів (у їх сучасному вияві). Для прикладу пошлемося на карти № 10, 48, 232, 311.

Виділяються ареали, що виникли залежно від пізніших бар'єрів мовного спілкування доби феодалізму. Вже згадувана східна межа Брацлавського воєводства була своєрідним бар'єром мовного спілкування, внаслідок чого виник цілий ряд ареалів різних рівнів мови. Мовні риси цих ареалів, давні або й пізніші за походженням, належали до інших мовних утворень і не могли поширюватися на схід, бо виник бар'єр мовного спілкування — східна межа воєводства.

Нагадаємо про інші пасма ізоглос ареалів, що пов'язані з Лівобережною Україною; як відомо, на цій території від середини XVII ст. до 70-х років XVIII ст. була окрема державно-адміністративна одиниця. Ці ареали визначаємо, виходячи з мовних (діалектних) елементів південного сходу України і особливостей місцевого історичного процесу (див. карти № 382, 383).

Деякі ареали виникають внаслідок дозаселення людності. Такі є, наприклад, на сході Полтавщини. Для ілюстрації візьmemo карти № 190, 222, 223, 261, на яких зображені мовні елементи словозміни. Основні частини цих ареалів є на території

¹ Див. Ф. Т. Жилко, Особенности диалектных границ украинского языка, зб. «Вопросы диалектологии восточнославянских языков». М., 1964, стор. 27—29.

південного заходу української мови, де вони виникли внаслідок дозаселення головним чином з Поділля. Особливий вид ареалів дозаселення становлять мозаїчні ареали від материних, які виступають острівцями серед основних ареалів певної місцевості. Такими є ареали на Полтавщині, зображені на картах № 135, 168, 192.

На території новостворених говорів виникли нові ареали мовних елементів, що являють собою певні зміни або модифікації тих, які поширені на території старожитних говорів. Наприклад, ареал *свайба* (карта № 114), *орóх* (№ 144), 3-я особа одн. тепер. часу *дўма* (№ 258).

Особливим видом ареалів щодо їх походження є ареали, що виникають у смугах міждіалектних і міжмовних контактів. Це переважно невеликі територіально, своєрідні мікроареали. Для прикладу наведемо карти на фонемному рівні № 132 *доршч*, № 180 *л'асá* — ареали смуги контактів між лівобережно-поліськими і південно-східними (полтавськими) говорами. На картах № 324 і 368 є кілька ареалів на лексичному рівні цієї ж смуги контактів. На території смуги контактів можуть бути ареали, відірвані від основних; можна вважати, що вони постали внаслідок дозаселення. Такими є, наприклад, у згаданій вище смузі контактів ареали *гуж* (карта № 138) і *гўлиц'а* (карта № 138).

Особливий вид нових ареалів становлять ареали гіперизмі в мовних елементів, що виникли внаслідок гіперкорекції. Гіперизми можуть бути в окремих словах-репрезентантах або входити в систему діалекту. Для прикладу ареалів гіперизмів пошлемося на карти № 16, 37, 86. Особливо рясно зображено гіперизми у регіональному атласі говірок нижньої Прип'яті, складеному Т. В. Назаровою.

Залежно від кількості мовних елементів, які виявляються в певних ареалах, останні можна поділити на такі групи: 1) ареали поодиноких мовних елементів на лінгвістичних картах (здебільшого відображаються окремі мовні елементи); 2) кількох мовних елементів одного рівня (див. карти № 351, 353, 354); 3) комплексу мовних елементів різних рівнів (див. карту № 387).

Залежно від того, як виявляються мовні елементи на своїх ареалах, визначають ареали: 1) суцільні, 2) несуцільні, 3) острівні, 4) мозаїчні.

Суцільні ареали характеризуються більш-менш послідовним поширенням певного мовного (діалектного) елемента на всій його території (див. карту № 41). Приклади несучільного ареалу, порізаного на периферії, бачимо на карті № 122.

Острівні ареали бувають різноманітні. Так, наприклад, див. карти № 17, 101, де один ареал може виступати на фоні більш давнього у вигляді окремих острівців. Є також острів-

ні ареали, де певний мовний елемент ще не увійшов до системних зв'язків територіально-мовного утворення (див. карти № 56, 70, 171, 256).

По суті до острівних ареалів належать такі, в яких один мовний елемент ніби просвічується крізь інший. Цей тип має кілька відмінностей: 1) ареал мовного елемента, що входить у систему іншого ареалу (своєрідна накладка ареалів); наприклад, карти № 162, 258, 263, 283 та ін.; 2) ареал, що виявляє варіативність певного мовного елемента: а) спонтанно (карти № 190, 209); б) внаслідок дозаселення, коли привнесений новий елемент виступає паралельно (карти № 193, 219).

Дуже часто острівну форму мають ареали, що зображають мовні елементи, які є ланками певного розвитку. Для прикладу візьмо карти ареалів рефлексії давніх *o*, *e* в нових закритих складах (нагклошених) та ін. (на території поліських говорів).

Окремий вид становлять мозаїчні ареали. Вони характерні тим, що елементи окремих говірок, відмінних від типу говірок певної місцевості, ще не увійшли до системи цього говіркового типу. Діалектні елементи говірок — мозаїчних вкрапель — існують до певної міри окремо. Мозаїчні ареали зустрічаються переважно на півдні й південному сході території АУМ—ПСН. Виникають вони внаслідок дозаселення (див. карти № 135, 168).

На території АУМ—ПСН є ареали інших мов. Вони характерні тим, що налягають одним своїм краєм (іноді територіально дуже великим) на ареали української мови. Для прикладу вкажемо на ареали білоруської мови (див. карти № 16, 42, 63, 291).

Зрозуміло, що особливості ізоглос найбільше залежать від сутності тих ареалів, які вони окреслюють. Проте в інтерпретації ізоглос є й свої відмінності від ареалів. Їхні специфічні особливості зумовлюються головним чином контактами і взаємодіями ареалів; а ці контакти залежать, зокрема, і від багатьох позалінгвістичних факторів.

Залежно від того, який характер мають контакти ареалів, ізоглоси можна поділити на кілька груп: 1) лінійно визначені; 2) сукупність ізоглос, що в поєднанні становлять певну умовно проведену лінію; 3) переривчасті ізоглоси.

Найменш поширені лінійно визначені ізоглоси. Здебільшого це ізоглоси лексем, залежні від різних позалінгвістичних факторів (змін реалій, історії людності, етнографічних, економічних, культурних та інших чинників). Часто лінійно визначеними є ареали окремих слів — репрезентантів певних мовних (діалектних) елементів (див. карти № 4, 8, 12, 14 та ін.).

Більш поширені лінійно невизначені ізоглоси. Вони окреслюють ареали окремих мовних елементів, які картографуються на основі певної або необмеженої кількості слів-

репрезентантів. На картах доводиться умовно встановлювати ізоглосу ареалу певного мовного елемента на основі необмеженої кількості слів-репрезентантів (на звуковому або фонемному, морфемному рівнях). Ізогласа визначається умовно на основі певної кількості слів-репрезентантів. Відхилення від визначеної ізоглоси можна картографувати як окремі ареали.

У смугах міждіалектних контактів ареали на основі певної кількості слів-репрезентантів з лінійно визначеною ізоглосю часто мають ізоглосу лінійно невизначену. Тут діє, як встановив В. М. Жирмунський, превалювання принципу лексичного над фонетичним².

У картах ареалів часто застосовують пунктирні або переривчасті ізоглоси. Вони показують, що певний мовний (діалектний) елемент поширений лише частково на якійсь території, що поряд з ним більше вживається інший діалектний елемент, ареал якого є в опозиції до першого. Пунктирні ізоглоси допомагають розкривати взаємодії різних ареалів, особливо їх рух на певній території.

Ізогласи, що перериваються, часто свідчать про занепад, зникання певного мовного елемента (див. карти № 39, 123, 184) або, навпаки, про поширення нового мовного елемента внаслідок процесів гіперкорекції (див. карти № 37, 86).

Переривчастість ізоглоси ареалу в певній місцевості часто свідчить про відступ, занепад і відхід окремого мовного елемента. Для прикладу вкажемо на ареали карт № 123, 184.

Переривчастість ізоглоси ареалу може також свідчити про наступ, поширення певного мовного елемента. Пошлемося для прикладу на ареали карт № 152, 178, 240, 263.

Ізогласи у вигляді окремих пасом окреслюють певні територіальні утворення мови (на різних рівнях). Зрозуміло, що визначення особливостей цих ізоглос залежить від того, яке місце вони посідають відносно територіально-мовних утворень. Інакше кажучи, характеристика їх зумовлюється накладанням ареалів на картах, тобто взаємозв'язками між ареалами з погляду комунікативної функції мови. Розглядають ізоглоси і в складі пасом, цих меж територіальних утворень різної підпорядкованості. На картах ареалів АУМ—ПСН для ілюстрації цього виду ізоглос можна знайти багато різних прикладів.

Так само багато тут прикладів ізоглос, що перетинають осередки (ядра) різних мовних утворень або проходять по їхній периферії, не змішуючись з пасмами ізоглос — межами говорів різної підпорядкованості.

Крім того, можливі ізогласи, що окреслюють ареали, які займають територію двох або кількох мов (здебільшого генетично споріднених). Для прикладу наведемо ареал форми 3-ої

² Див. В. М. Жирмунський, О некоторых проблемах лингвистической географии, «Вопросы языкознания», 1954, № 4, стор. 21.

особи одн. теперішнього часу II дієвідміни — *він х^оде*. Цей ареал поширений у багатьох говорах української мови (див. карту № 259) і в деяких говорах білоруської мови (див. карту атласу білоруської мови № 153).

Ізоглоси в пасмах свідчать, що ареали різних рівнів мови внаслідок бар'єрів мовного спілкування збігаються. Самі пасма ізоглос бувають різні і вимагають окремої інтерпретації. Якщо вони густі й компактні, тобто ареали різних рівнів немовби досить щільно збігаються, то це здебільшого свідчить про дуже сильні й порівняно недавні (200—300 років тому) бар'єри мовного спілкування. Пасма ізоглос цього виду часто виникають внаслідок дозаселення. У таких випадках вони не такі густі й компактні. До того ж обов'язково ізоглоси цих ареалів є й на території матерних ареалів. Багато прикладів цього виду пасом можна навести з частини АУМ—ПСН. Тут пошлемося лише на карту ареалів № 387.

Пасма ізоглос можуть бути дуже розріджені, розмиті. Якщо зважити на мовні елементи, ареали яких окреслюють ці ізоглоси, то, визначаючи їх давність, можна судити про час виникнення певного пасма і про пізніше його розмивання. Саме такі пасма ізоглос розмежовують північні (поліські) говори від південних.

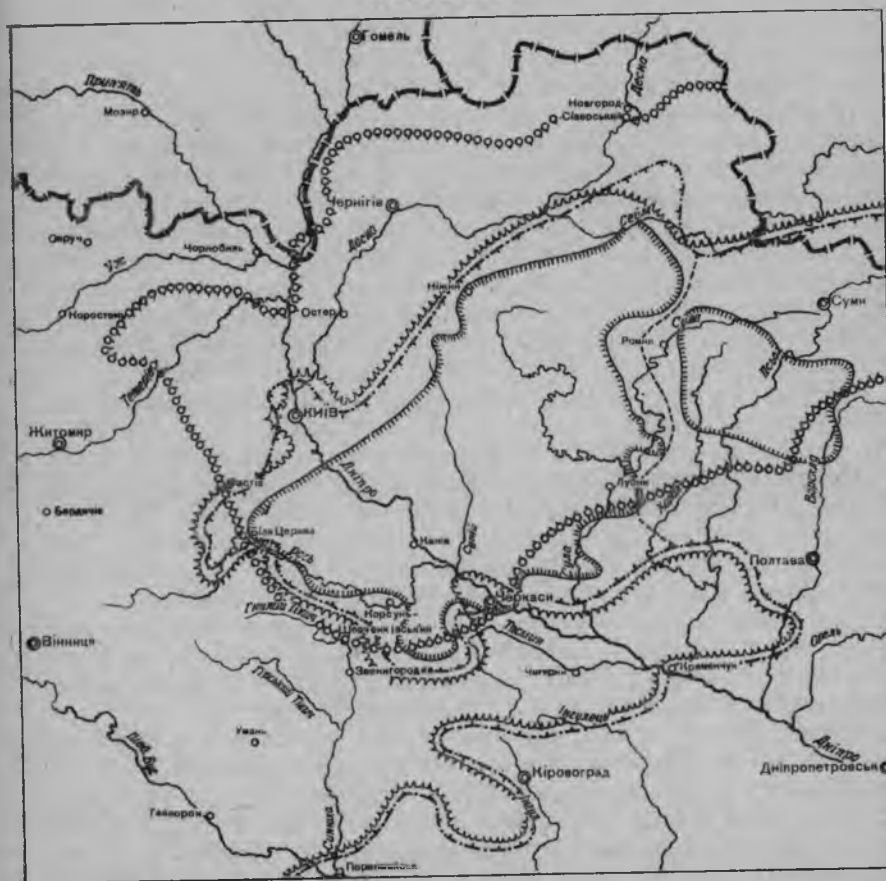
Може бути й таке, що окремі частини пасма ізоглос дуже розсунені. Це свідчить про інтенсивну міграцію людності на території, де проходить це пасмо. Так, на Лівобережжі пасмо ізоглос, що відокремлює лівобережно-поліські говірки від південно-східних, дуже розсунене. Це сталося тому, що дозаселення півдня Чернігівщини відбувалося з півночі, а більш інтенсивно — з півдня і тільки частково — із заходу.

Лінгвістичне картографування обов'язково включає створення карт ареалів, які зображаються тут найбільш узагальнено — окреслюються тільки їхні контури. Тому цим видом лінгвістичного картографування можна найбільш виразно відобразити взаємозв'язки і контакти ареалів, а також територіально-мовні утворення на різних рівнях мови.

Складання такого виду карт є заключним етапом картографування матеріалів до будь-якого лінгвістичного атласу. Часткові винятки становлять хіба що деякі мікроатласи, де немає особливої потреби відображати ні територіальні утворення, ні бар'єри мовного спілкування.

Зрозуміло, що для картографування на його прикінцевому етапі необхідно зробити найдокладнішу інтерпретацію вже складених карт у межах переважно самих лінгвогеографічних матеріалів. При цьому слід виходити з самого матеріалу лінгвістичних карт, без залучення даних інших суспільствознавчих наук, щоб уникнути упереджених побудов карт, бо цим самим можна непомітно стати на шлях лінгвогеографічної ілюстрації до певних положень з історії, етнографії та ін.

Карта № 1

[лощ'а]

[вол'оч'ат]

[ух'о]

[вол'очат']

Середньонадніпрянські ареали (фонетичні)

Добір матеріалів для карт ареалів відбувається шляхом відшукування тих ареалів певного рівня мови, межі (ізоглоси) яких збігаються. У такий спосіб визначаються територіально-мовні утворення певних рівнів мови. Наприклад, в АУМ—ПСН є карта № 385, яка визначає середньонаддніпрянський ареал на фонетичному рівні. Для ілюстрації ми наводимо її, змінивши багатокольорове зображення на однокольорове з графічними варіаціями ліній ізоглос (див. карту № 1).

Добір ареалів давніх мовних елементів на певному рівні повинен бути не загальним, а цілеспрямованим, щоб встановити найдавніші територіально-мовні утворення або визначити бар'єри мовного спілкування, які вже втратили свою силу. Так, зокрема, ми добирали ареали рефлексів давніх *ě*, *e* в ненаголошених складах, щоб на фонетичному рівні визначити найдавніше, яке тільки залишило сліди, північне (поліське) територіально-мовне утворення в межах території української мови. Ці ареали зображені на карті № 351, яку тут, відповідно змінивши на однокольорову, наводимо для ілюстрації (див. карту № 2).

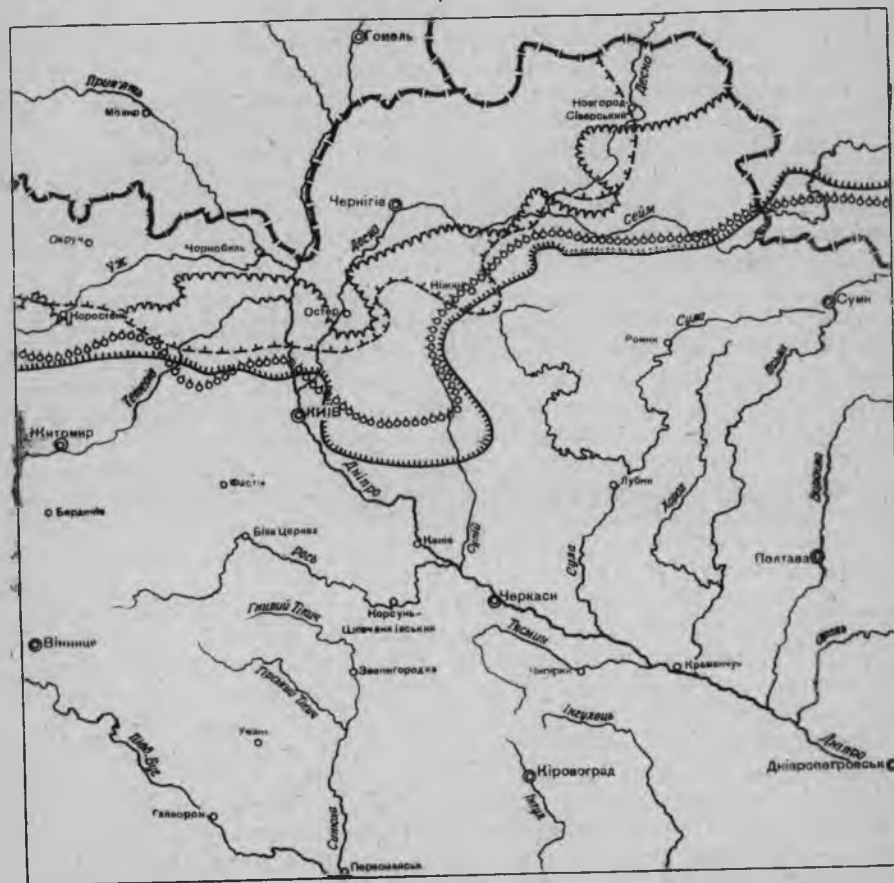
Під час добору матеріалів до карт ареалів доводиться групувати ареали, зважаючи на певну їх підпорядкованість. Спочатку добирають ареали, які за своїми мовними елементами і конфігурацією (територіальним виявленням) є ареалами вищого рангу, далі грукують підпорядковані ареали. У такий спосіб на території АУМ—ПСН спочатку складено карти північних (поліських) ареалів на різних рівнях мови, а потім їм підпорядковані, нижчі рангом, — правобережнополіські і лівобережнополіські ареали. Так само на різних рівнях мови складено ряд карт південнозахідних ареалів (визначена їх часткова межа на півночі й на сході); далі на різних рівнях мови — карти підпорядкованих східноволинських і подільських ареалів.

Може бути й таке, що укладачеві доводиться групувати ареали, які не тільки на різних рівнях, але й на одному й тому ж рівні мають дуже широку амплітуду ізоглос. І все ж у широкому плані можна визначити певну смугу ізоглос, що відмежовує два різні типи ареалів. Для прикладу наведемо ареали Правобережжя і Лівобережжя, які на різних рівнях мови (зокрема лексичному) відокремлюються дуже широкою смугою ізоглос (див. карти № 389, 390 і 391 в АУМ—ПСН).

Ще ширша смуга ізоглос відокремлює лівобережнополіські ареали від південно-східних говорів. Ця смуга становить окрему територію контактів між двома діалектними типами — поліським і південним (південно-східним). На цій території виникли окремі ареали, що мають характер мікроареалів (див. карти № 367, 368 в АУМ—ПСН).

Розмежування ареалів майже ніколи не становить окремої лінії. На межі ареалів певний мовний елемент може заходити на територію іншого, що з ним розрізняється; виникає пара-

Карта № 2

[e]: кол'одез'	[e]: jeц'e	[e], [i]: дед'ок, дил'а
в > —————	ja > —————	ě > ○○○○○○○○○○○○○○○○○○○
[a]: кол'од'аз'	[a]: jaц'e	[i]: д'ід'ок, д'іл'а

Північні (поліські) ареали (фонетичні)

лельне або переважне вживання одного мовного елемента порівняно з іншим, що поширений на сусідньому ареалі. Може бути вживання спорадичне (зрідка) або випадкове, а іноді — тільки старшим поколінням, що свідчить про занепад, «відхід» мовного елемента; навпаки, вживання тільки молодшим поколінням свідчить про поширення, «наступ» мовного елемента на сусідній ареал. Все це видно на картах ареалів, де знаками або накладанням штрихування і зафарбуванням площин детально відображаються особливості контактів між ареалами.

Зовсім інше ми бачимо на картах накладання ареалів, де лініями узагальнено окреслюються ареали. Тому для розкриття взаємозв'язків ареалів на межі їх ізоглос ми вдаємося до певних позначень у легендах цих карт, а інколи і до способів накреслення ізоглос.

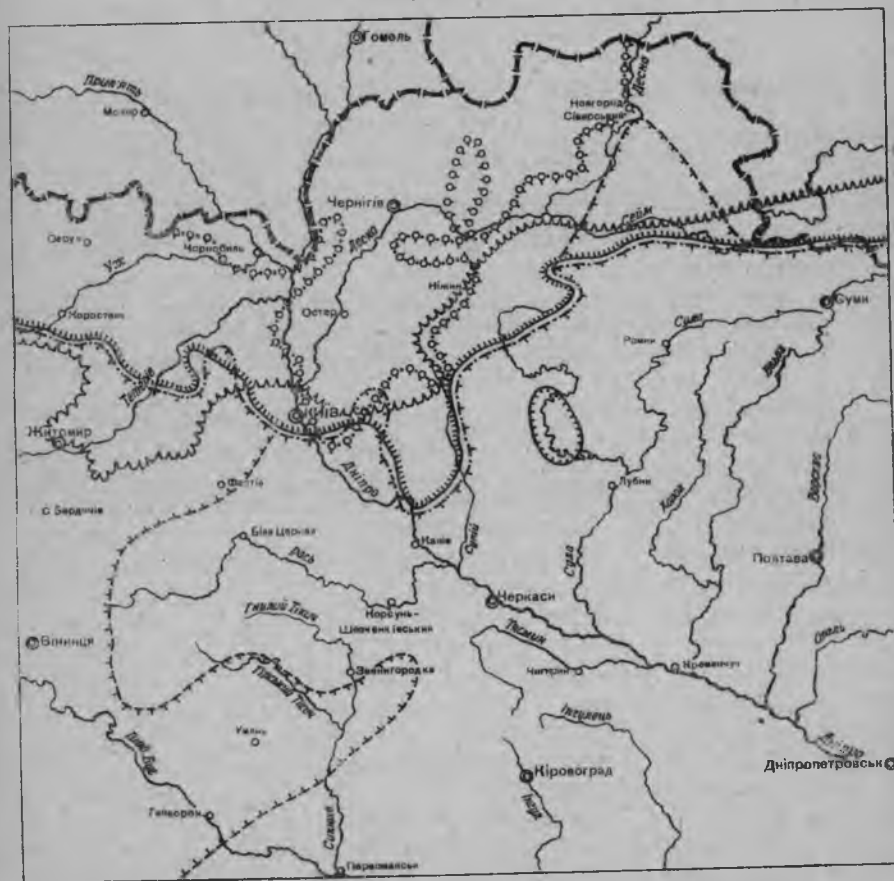
Якщо немає потреби розкривати взаємозв'язки між ареалами на межі їх зіткнення, в легенді позначаємо лише один ареал, не вказуючи на другий, з яким він розрізняється. Це так звана одночленна ізоглоса. Її проводимо по тих населених пунктах, де в говірках зустрічається картографований об'єкт, незважаючи на інтенсивність його поширення. Таке окреслення ареалів — у переважній більшості карт накладання ареалів. Якщо ізоглосою розмежуємо два ареали, які приблизно по цій лінії розрізняються, тоді застосуємо позначення обох членів ареальної опозиції (див. карти № 351, 385 в АУМ—ПСН).

Крім того, ми застосуємо парні ізоглоси (різного кольору). Ці ізоглоси креслимо на межі двох ареалів, що є в опозиції. Коли один ареал частково накладається на інший, тобто в певній місцевості виникає паралельне вживання двох мовних елементів, то парні ізоглоси розщеплюються і одна з них заходить на територію іншого ареалу. Приклади парних ізоглос є на картах, що вміщені як ілюстрації до цієї статті.

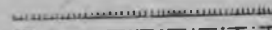
Застосування парних ізоглос дає можливість виявити особливості взаємодії ареалів. Цей засіб картографування найбільш придатний для виявлення взаємодії ареалів у смугах міждіалектних контактів. У певних місцевостях опозиції ареалів взагалі знімається, коли внаслідок контактів різнодіалектних елементів виникає новий говірковий елемент (див. карту № 324 в АУМ—ПСН). Часом у смугах міждіалектних контактів поширюється шляхом дозаселення діалектний елемент, який у певних місцевостях роз'єднує зіткнення ареалів, що є в опозиції. Зрозуміло, що тоді парні ізоглоси теж зовсім розходяться. Прикладом може бути карта № 356, яку ми наводимо тут, замінивши кольори на графічні модифікації ізоглос (див. карту № 3).

Кarti ареалів, які виникли внаслідок інтерпретації лінгвістичних карт різних видів, є водночас особливо цінним матеріа-

Карта № 3

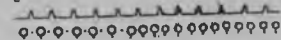

[дубр'ова]

[д'ібр'ова]

[п'аробок], [п'арабок]

[п'арубок]

Північні (поліські) ареали (фонетичні)

лом для інтерпретації лінгвістичного картографування в цілому. Цей вищий вид інтерпретації вимагає залучення даних не тільки з різних галузей мовознавства, але і з інших суспільствознавчих наук. Але це вже інше завдання, яке не входить до кола питань цієї статті.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО КАРТОГРАФИРОВАНИЯ И КАРТЫ АРЕАЛОВ

(На материалах Атласа украинского языка)

Резюме

Составление Атласа украинского языка (Полесье, Среднее Поднепровье и смежные земли) сопровождалось созданием особой системы лингвистического картографирования. Лингвистическое картографирование немислимо без попутной интерпретации картографируемых материалов.

На основе интерпретации лингвистического картографирования создаются карты ареалов (синтетические).

Интерпретация лингвистического картографирования осуществляется путем выявления особенностей ареалов и отдельных линий, которые их очерчивают, — изоглоссы.

Для составления карт ареалов мы применяем, кроме обычных средств картографирования, так называемые парные изоглоссы, которые помогают обнаруживать взаимодействия ареалов, находящихся в оппозиции.

И. О. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ

ИЗОГЛОСИ УГОРСЬКИХ ЛЕКСИЧНИХ НАШАРУВАНЬ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР

(На материалах Лінгвістичного атласу українських народних
говорів Закарпатської області УРСР, т. I—III)

Багатовікові інтенсивні виробничі та інші контакти українців з угорцями спричинилися до досить відчутних взаємних впливів як у галузі матеріальної та духовної культури, так і в галузі мови, зокрема в царині лексичного складу. Супроти всіх українських говорів найвідчутніший вплив угорської мови виявляється у говорах Закарпаття. Зумовлено це не лише тим, що закарпатські говори безпосередньо контактують з угорським етносом, а й великою мірою тим, що ця територія споконвічно східнослов'янського поселення майже вісім століть входила до складу Угорщини. Безперечно, що проблема українсько-угорських мовних взаємозв'язків є актуальною та важливою і для українців, і для угорців. Проте, незважаючи на актуальність та важливе наукове значення, проблема ця все ще залишається надто слабо вивченою; методами лінгвістичної географії вона ще майже зовсім не досліджувалася. Необхідність дослідження цього питання посилюється ще й тим, що деякі автори до його вивчення підходили тенденційно, з одного боку, перебільшуючи обсяг угорських впливів на українські говори, а з другого, — применшуючи або й зовсім ігноруючи зворотні впливи українських говорів на угорські.

Опубліковані два томи та підготовлений до друку третій том лексичного атласу закарпатських говорів дають досить широкий і різноманітний матеріал, який свідчить про глибину та інтенсивність угорських лексичних нашарувань у різних групах цих говорів. У зв'язку з цим автор і знайшов можливим поставити питання про вивчення розподілу ізоглос (ареалів) цих нашарувань у закарпатських українських говорах, щоб у такий спосіб хоч у загальних рисах охарактеризувати кількісну і якісну

сторони впливу на досліджувані говори сусідньої угорської мови.

Щодо територіального поширення лексичні угорські запозичення українських закарпатських говорів поділяються на ряд груп.

I. Угорські лексичні нашарування, які виявляються на всій території Закарпатської області. До них відносяться: *алдоміш* «могорич» < угорськ. *aldomás* — id. (місцевими пам'ятками писемності фіксується з XVIII ст.; див. Деже, 159); *бирів*,

бирі(в), *бирю(в)* «староста села» < угорськ. *biró* — id. (письмово фіксується з XVII ст., див. Деже, 160; у досліджуваних говорах дало ряд дериватів: *бирівство* «перебування старостою села»; *бирівський* «що має відношення до старости села»; *бирівка* «жінка старости села»); *боранчі*, *боканчі* «прості робочі черевики» < угорськ. *bakancs* — id.; *борбіл'* «перукар» < угорськ. *borbély* — id. (фіксується з XVII ст., див. Деже, 160); *вармед'*, *вармид'* «комітат» < угорськ. *vármege* — id. (фіксується з XVIII ст., див. Деже, 162); *газда* «господар», «чоловік (по відношенню до жінки)» < угорськ. *gazda* — id. (фіксується з XVII ст., див. Деже, 162); *катуна*, *катона* «солдат» < угорськ. *katona* — id. (фіксується з XVIII ст., див. Деже, 165); *лерін'* «парубок» < угорськ. *legény* — id.; *марга* «худоба» < угорськ. *marha* — id. (фіксується з XVII ст., див. Деже, 167); *хосен* «користь» < угорськ. *haszon* — id. (фіксується з XVII ст., див. Деже, 172) та ряд інших. Унгаризми цієї групи звичайно фіксуються і в сусідніх із Закарпаттям говорах, зокрема у лемківських, бойківських, гуцульських та ін. Деякі з них останнім часом ввійшли навіть до складу літературної української мови (напр., *газда*, *легінь*).

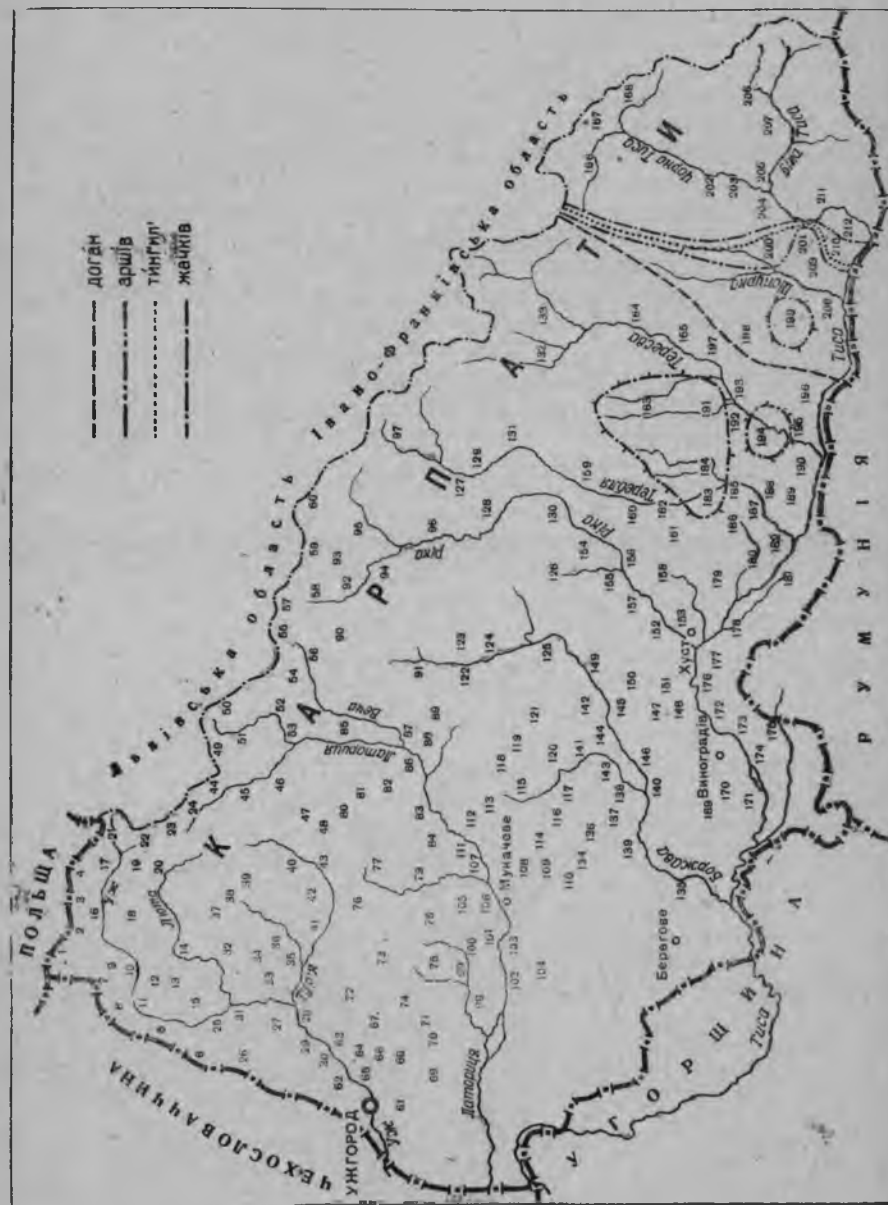
У переважній своїй більшості це взагалі, очевидно, найбільш давні запозичення. У досліджувані говори вони проникали через адміністрацію, військо і т. ін.

II. Унгаризми, які побутують на всій території дослідження, за винятком Рахівщини (закарпатської частини Гуцульщини):

1. *аршів*, *аршів(в)*, *аршю(в)* (боржавські, східноужанські та ряд марамороських говірок), *гаршів*, *гаршю(в)*, *гаршю(в)* (східноверховинські, окремі західноверховинські та ряд марамороських говірок), *алишів* (ряд південно-західних ужанських говірок), *и'ршюв* (північно-західні ужанські говірки), *аршин*, *гаршин* (середньовержовинські говірки) «заступ» (ДЛАЗ, II, 183) < угорськ. *ászó* — id. З цим же значенням унгаризм *ászó* відомий у словацьких говорах та на території Угорщини². Є підстави

¹ Див. «Українсько-російський словник», т. I, К., 1953, стор. 310; т. II, К., 1958, стор. 434.

² Див. K. Palkovič, Z vecného slovníka slovakov v Maďarsku, «Jazykovedné štúdie», II, Dialektológia, Bratislava, 1957, стор. 337.

припускати, що в закарпатських говорах це порівняно недавнє запозичення³.

Від *аршів*, *аршів* і т. ін. відзначено похідні: *аршівч'а* «невеличкий заступ»; *аршар'* «той, що копає заступом»; *аршовати*, *аршувати* «копати заступом»; а від цього останнього *аршіваний* «копаний заступом»; *аршіван'а* «копання заступом».

2. *доган* (боржавські, південноужанські, західномараморські говірки), *дбвган* (мараморські, північноужанські, верховинські говірки) «тютюн» (ДЛАЗ, II, 193) < угорськ. *dohānu* — id., форма *дбвган* пізніша, виникла вона з *доган* шляхом народної етимології: через зближення з *дбвгий*. Обидва варіанти — *доган*, *дбвган* — у місцевих пам'ятках відзначаються з кінця XVII ст.⁴ Ізоглосу закарпатського *доган*, *дбвган* продовжують лемківське *дуган* — id. (Верхр., Знадоби, II, 237; Верхр., Лемки, 412; Stieber, AŁ, 78); словацьк. *dohán*, діал. *dohaň* (Kálal, 77), *dohan* (Stolc, 414, 418).

Деривати: *доганівий* «що має відношення до тютюну»; *доган'аник* «той, що обробляє тютюн».

3. *жачків*, *жачкї(в)*, *жачкї(в)*, *зачків*, *зачкї(в)*, *зачкї(в)* «калитка на тютюн» < угорськ. *zaskó* «мішок, мішечок, кульок, пакет, калитка». Ізоглоса продовжується у галицько-лемківських говірках *začkiw*, *začkow*, *začkowuk*, *začkiwča* — id. (Stieber, AŁ, 78); у східнославацьких говорах *žačkov* — id. (Kálal, 895); пор. також у словацьких говорах на території Угорщини: *plně žačko* на *tabaku* (Stolc, 101).

4. *ніносара*, *понісара*, *ніносар*, *понісар* «чубук люльки» < угорськ. *pipaszár* — id. Безпосередньо з угорськ. *pipaszár* пов'язуються *ніносар*, *ніносара*; варіанти ж *понісар*, *понісара* поставили внаслідок метатези, очевидно, уже на власному діалектному ґрунті. Як і попередній унгаризм, *ніносар* і т. ін. місцевими писаними пам'ятками не фіксуються, проте є підстави стверджувати, що запозичення ці відносяться до початку XVII ст., тобто на час поширення куріння на Закарпатті. У формі *нінараз* — id. цей унгаризм фіксується і в південнолемківських говорах (Верхр., Знадоби, II, 259).

5. *тінгил'* чол. р., *тінгел'а* жін. р. (це останнє у ряді говірок Іршавщини), *тінгел* (ряд говірок південно-західної Рахівщини) «вісь воза» < угорськ. *tengely* — id. У верховинських та мараморських говорах *тінгил'* виступає факультативно з *віс'*, *вус'*, *ус'*, *ос'*, *оса*, причому у багатьох говірках *тінгил'* вжива-

ється на означення залізної осі, а *віс'* — на означення дерев'яної осі в старих дерев'яних возах. На підставі цього можна вважати, що *тінгил'* — порівняно нове запозичення (до недавнього часу на Закарпатті звичайно побутовали старовинні дерев'яні вози).

6. *феделка*, *федівка*, *федівка*, *федівка*, *фідівка* «покришка на горшок, каструлю» < угорськ. *fedél* «дах, покрівля», *fedő* «кришка, обкладинка»; діал. *fedélke* «кришка, покришка». У верховинських, ужанських та мараморських говорах цей унгаризм дуже часто вживається паралельно з *побкрівка*, *побкрівалка*, *побкрівало*, *прикрівало*, а в боржавських — з *чечерчпан'а* (ДЛАЗ, 175). У формі *федов* відзначається в пам'ятках XVII ст. (Деже, 172).

III. Запозичення, які поширені на всій території Закарпаття, крім верховинських говірок:

1. *гюмба* (гуцульські, мараморські, ряд південноборжавських говірок), *гюмбица* (боржавські, південноужанські говірки), *гюмбічка* (північноужанські говірки) «гудзик» < угорськ. *gomb* — id. З угорськ. *gomb* безпосередньо пов'язується лише варіант *гюмба*; форми ж *гюмбица*, *гюмбічка* утворилися від *гюмба* уже на власному діалектному ґрунті. У мараморських говірках *гюмба* вживається паралельно з *гудзик*, при цьому останнє переважно означає шкіряний чи дерев'яний гудзик на кожусі, металевий гудзик певного виробу. Ізоглоса *гюмба*, *гюмбица*, *гюмбічка* продовжується у говорах галицьких лемків — *гюмбичла* — id. (Верхр., Лемки, 407), а також у сусідніх словацьких говорах — *gomba*, *gombička*, *gomboška* — id. (Kálal, 149; Czambel, 510); пор. словац. літ. *gomba*, *gombík* — id., що також унгаризм.

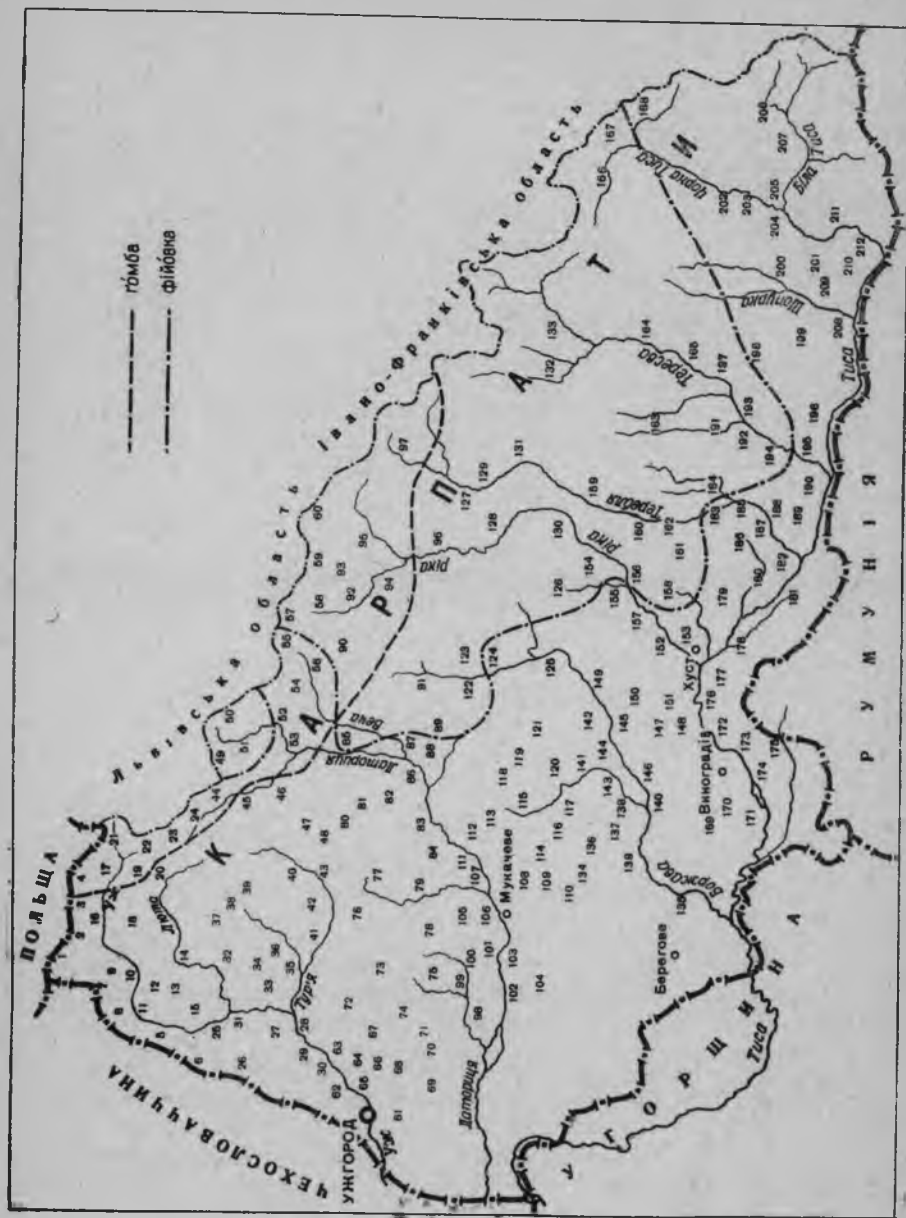
Від *гюмба* відзначаються утворення: *зарюмбати* «застебнути на гудзика»; *розюмбати* «розстебнути», *зарюмбаний* «застебнутий»; *розюмбаний* «розстебнутий»; *гюмбатис'а* «грати в гудзика»; *гюмбований* «прикрашений гудзиками» (напр., *гумка*, *пояс* і т. ін.).

2. *фіюбека*, *фіюівка* «шухляда стола, шафи» < угорськ. *fiók* — «ящик». В абсолютній більшості досліджуваних говірок цей унгаризм виступає факультативно з традиційними назвами з коренем *стол-* — *столина*, *пудстолина*, *столівина*, *столовка* та германізмом *шюфладда*, *шюфладка*, *чуфладда*, *чуфладка* та ін. (ДЛАЗ, 229). Унгаризм цей широко відомий і в східнославацьких говорах — *fiók* — id. (Kálal, 135; Czambel, 507), а також в словацьких говірках на території Угорщини — *fijók* — id. (Stolc, 57, 64), *fiók* — id.⁵

³ Див. Й. О. Дзендзелівський, Назви сільськогосподарських знарядь та їх частин у говорах Закарпатської області, «Наукові записки Ужгородського університету», т. XXXVII, стор. 53.

⁴ Докладніше див. Й. О. Дзендзелівський, Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття, «Studia slavica», t. VI, Budapest, 1960, стор. 140; Деже, стор. 164.

⁵ К. Palkovič, зазнач. праця, стор. 325.

IV. Унгаризми, які побутують в усіх групах закарпатських говорів, крім західної частини ужанських та західноверховинських говірок:

1. *бовт*, *ббвт* «крамниця, магазин» (ДЛАЗ, 109) < угорськ. *bolt* — id.

Від *бовт* відзначається дериват *бовтáш*, *ббвтáш* «крамар, той, що працює продавцем» (пор. угорськ. *boltoš* — id.). Для *бовтáш* відмічено паралель лише на Бойківщині, причому в пісенному тексті (коломиїці), зміст якого виразно вказує на його закарпатське походження: «*Не ваша я, вівчарики, не ваша, не ваша. Та я собі полюбила в Сиготі болташа. А в Рахові пана, а в Ясеню легіника, даночки дана*» (Кміт, 18). Від *бовтáш*, *ббвтáш* засвідчуються похідні: *бовтáшів* «що має відношення до крамника», *бовтáшити* «бути крамником», *бовтáшка* «жінка крамника, жінка-крамар».

2. *орсáр* (гуцульські, східномарамороські, східноужанські та ряд верховинських і боржавських говірок), *арсáр* (західномарамороські говірки) «шосейна, брукована дорога, магістраль». У боржавських говірках *орсáр*, *арсáр* майже скрізь вживається паралельно з *чинéник* (ДЛАЗ, 212) < угорськ. *országút* «велика стовпова дорога». Місцевими пам'ятками засвідчується з XVII ст. (Деже, 168), тобто приблизно з того часу, коли почали будувати такі дороги на Закарпатті.

3. *солможáк*, *сблмбжáк*, *солмажáк*, *салможáк*, *салмажáк* (це останнє — у ряді говірок Мукачівщини), *сорможáк* (ряд говірок південної Іршавщини) «солом'яний матрац». Майже скрізь вживається паралельно з германізмом *стружáк*, *стрбвжáк*, *стружл'áк* (< нім. *Strohsack* — id.), занесеним у досліджувані говори, очевидно, головним чином військовослужбовцями австрійської армії. На відміну від двох попередніх цей унгаризм, крім західноверховинських, невідомий також середньо- та східноверховинським говіркам.

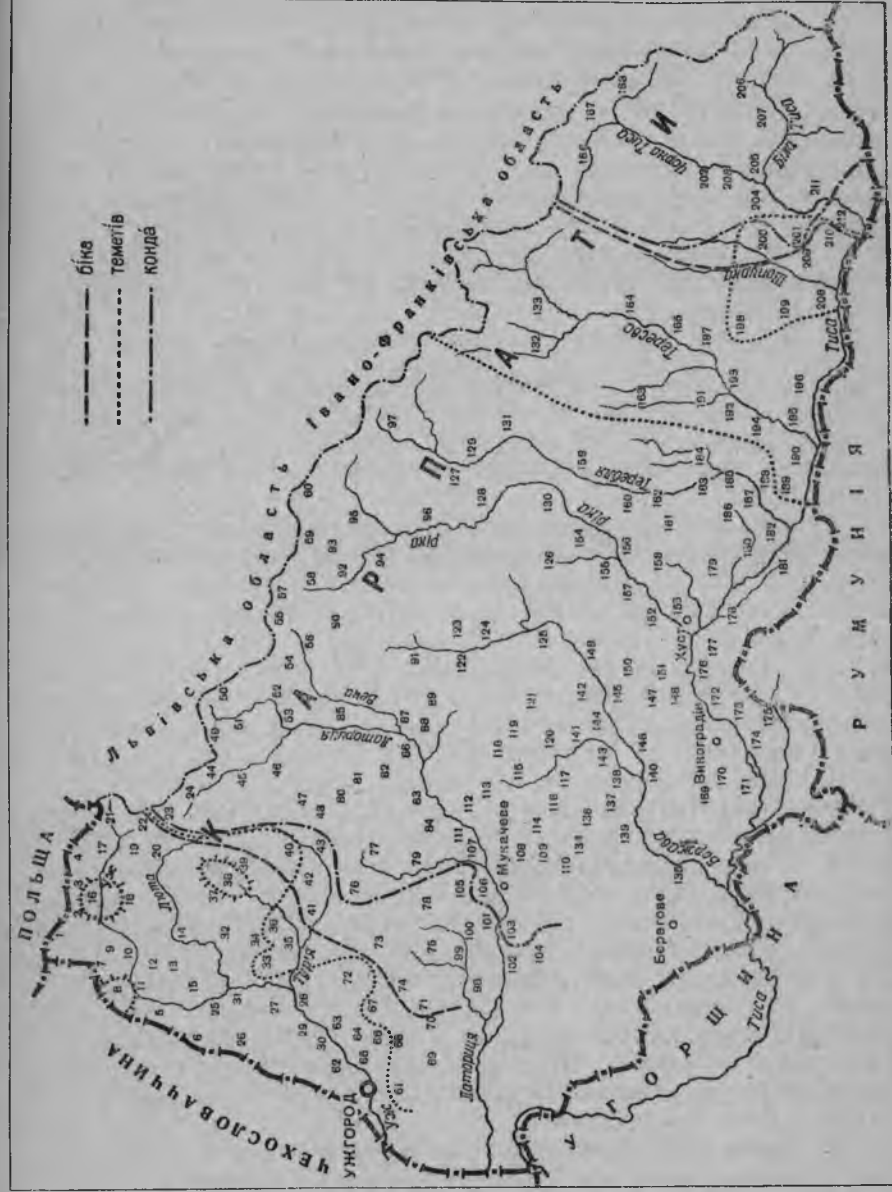
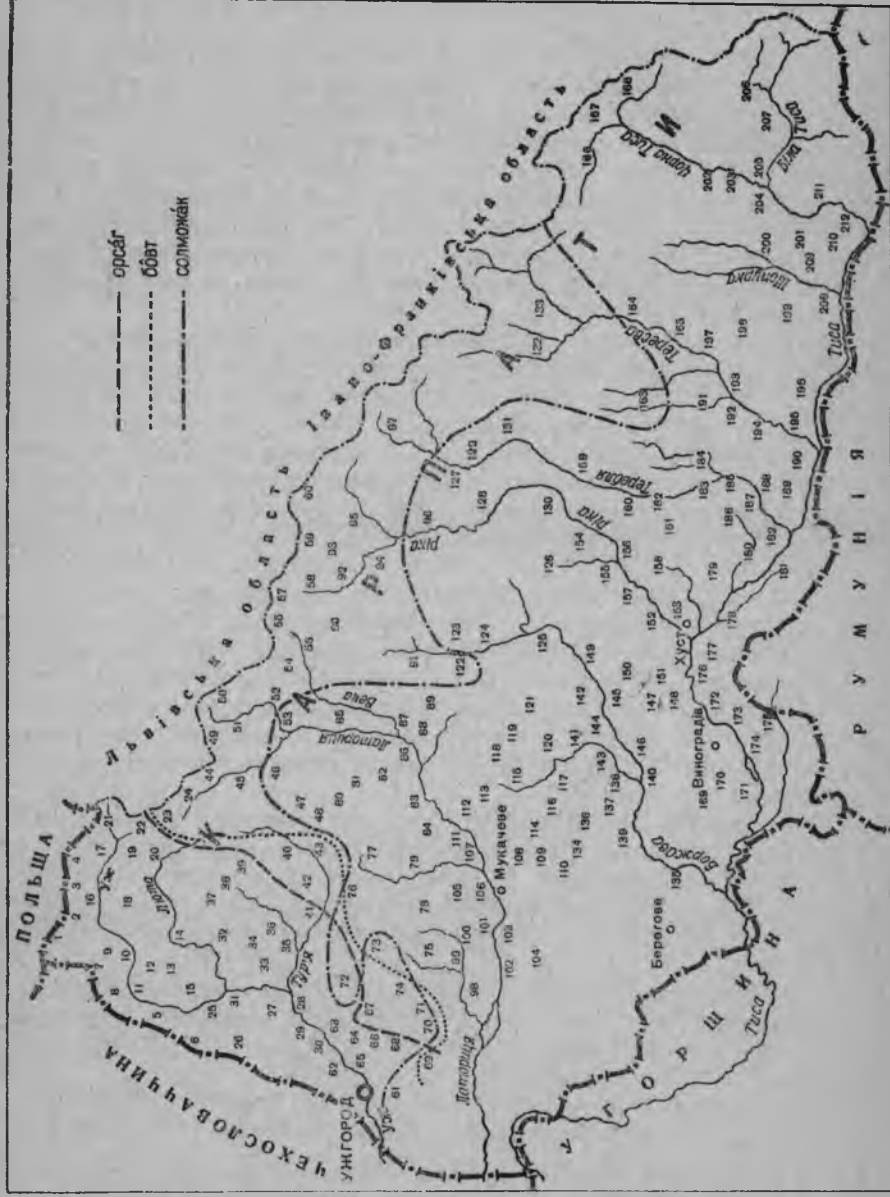
V. Унгаризми, які вживаються на всій території Закарпаття, крім гуцульських та західної частини ужанських говорів:

1. *біка* (марамороські, боржавські та східноужанські говірки), *бійка* (верховинські говірки) «бугай» (ДЛАЗ, 87) < угорськ. *bika* — id. Від *біка* відзначено дериват *бікаш* «доглядач, пастух бугаїв».

2. *кондá* (марамороські, боржавські, східноужанські, західноверховинські говірки), *гондá* (середньовержовинські, ряд говірок південно-східномарамороських) «кнур» (ДЛАЗ, 88) < угорськ. *konpa* «гурт свиней».

Уживаються також похідні від *кондá*: *кон'д'ук* «молодий, малий кнур»⁶, *кондáш* «свинар, пастух свиней» (хоч скоріше

⁶ В. В. Німчук, Українські прізвища з суфіксами *-ук*, *-чук* та етимологічно споріднені утворення, зб. «Українська діалектологія та ономастика», К., 1964, стор 201.

пор. угорськ. kondas — id., а від нього в свою чергу *кондаши*-ти «бути свинарем»).

3. *те^нме^тів*, *те^нме^тї(в)*, *те^нме^тї(в)* — західномараморські, східноборжавські, ряд ужанських та верховинських говірок, говірки південно-західної Рахівщини — *те^нне^тів*, *те^нне^тї(в)*, *те^нне^тї(в)*, — середньоверховинські, західноборжавські говірки — «кладовище» (ДЛАЗ, 34) < угорськ. tetetb — id. Варіанти із заміною м на н *те^нне^тів* і т. ін., очевидно, виникли уже на власному діалектному ґрунті (подібної форми для угорських говорів відомі нам джерела не відзначають).

VI. Угорські запозичення, характерні для мараморських боржавських та ужанських говорів, які відсутні на Верховині та Гуцульщині:

1. *ті^вчар[']*, *ті^вчар[']*, *ті^вшар[']*, *тившар[']*, *ті^вчир[']*, *ті^вчир[']*, *тї^вчир[']*, *ті^вчар[']*, *товчар[']*, *тєвчир[']*, *тївчар[']*, *тївшір*, *товвшір[']*, *тувчір[']* «лійка» (ДЛАЗ, 176) < угорськ. tölcsér — id. У говірці с. Сімерки поряд з *тивчар[']* зафіксована *півчар[']*; варіант цей виник, очевидно, внаслідок народної етимології через зближення з *питу*, *пиво*.

2. *жеб*, *же^нб[']н[']а* (це останнє у південно-західних ужанських говірках) «кишеня» < угорськ. zsed — id. Унгаризмом, власне, є *жеб*, а *же^нб[']н[']а* утворилася уже на власному ґрунті. Ізглоси і *жеб*, і *же^нб[']н[']а* продовжуються у східнославацьких говірках — *žeb*, *žebna* — id. (Czambel, 623; Kálal, 897).

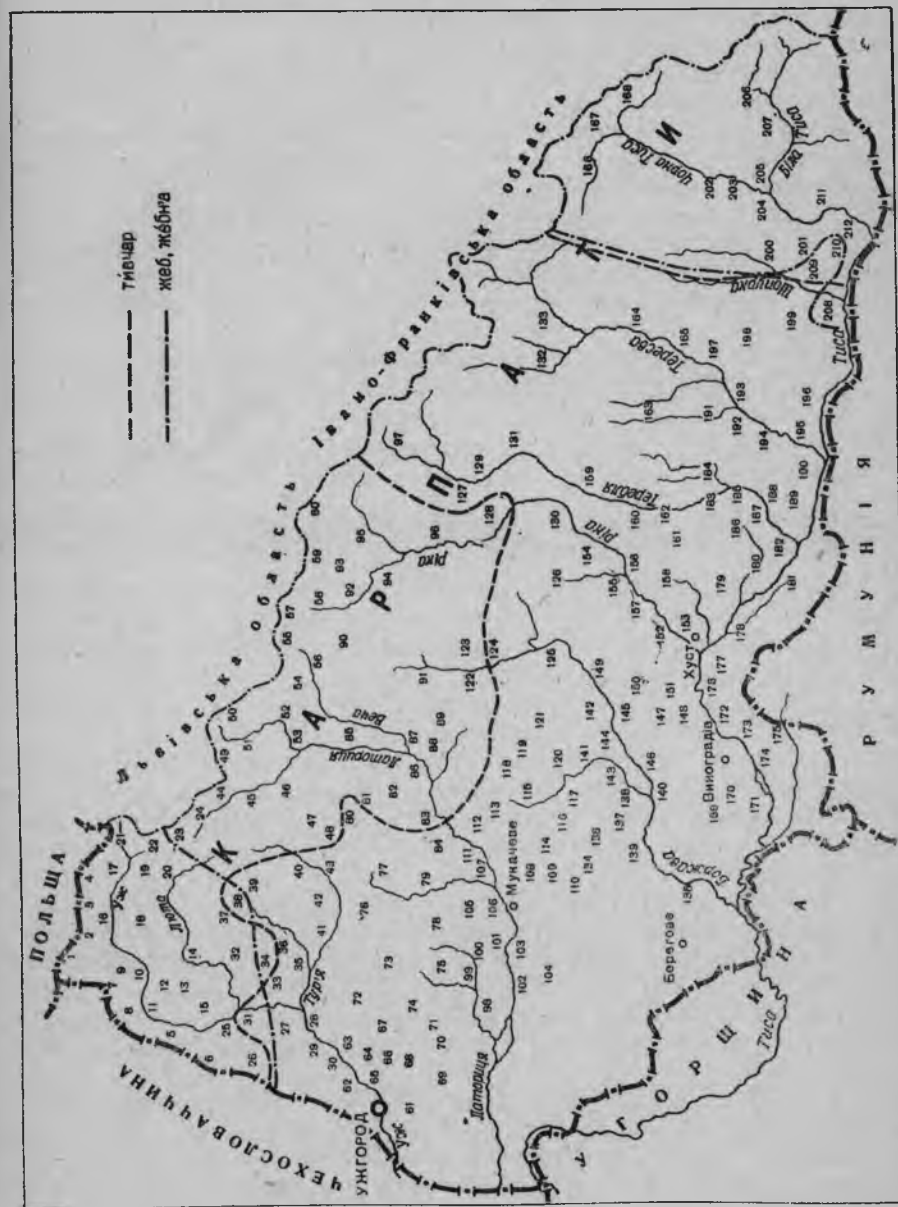
VII. Унгаризми, що побутують у південних центральних районах Закарпаття (Берегівщина, Виноградівщина, Іршавщина, Мукачівщина, Хустщина) і які відсутні у говорах крайніх східних, північних та західних районів:

1. *бáдог* чол. р. (південноужанські говірки), *бáдoра* жін. р. (боржавські говірки) «жерсть, бляха». Обидва варіанти майже скрізь вживаються факультативно з германізмом *бл'аха* (ДЛАЗ, 236) < угорськ. bádog — id. З угорськ. bádog безпосередньо пов'язується *бáдог*; варіант же *бáдoра* жін. р. виник уже на власному діалектному ґрунті під впливом загальновідомого в закарпатських і взагалі українських говорах *бл'аха* — id.

Утворення від *бáдог*, *бáдoра*: *бáдогáр[']* чи *бáдогoш* «жерстяник»; *бáдогoжаний* «що має відношення до жерсті, бляхи; жерстяний»; *бáдогoжáнка* «посудина з жерсті»; *бáдогoжá* «невелика жерстяна посудина». Від *бáдогáр[']* зафіксовано: *бáдогáрити* «працювати жерстяником»; а від цього в свою чергу *бáдогáрeн'а* «перебування жерстяником».

2. *гáмфа* (східноужанські, західноборжавські та ряд південно-східномараморських говірок), *гáмфá* (східноборжавські, мараморські говірки) «орчик» (ДЛАЗ, 215) < угорськ. hámfa — id.

3. *д'алів*, *д'алї(в)*, *д'алї(в)* (південно-східноужанські, бор-

жавські, марамороські говірки), *д'агл'ів* (середньоверховинські говірки) «рубанок» (ДЛАЗ, 221), «шатківниця» (ДЛАЗ, 70) < угорськ. *gyalu*, діал. *gyaló* «рубанок». В угорській мові та її говорах відомими нам словниками *gyalu* в значенні «шатківниця» не відзначається. Очевидно, це значення у досліджуваних говорах розвинулося пізніше уже на власному ґрунті. Від *д'ал'ів* і под. відзначено деривати: *д'аловати*, *д'алувати* «стругати рубанком», «шаткувати»; *д'алований* «струганий рубанком», «шаткований»; *д'алован'а* «стругання рубанком», «шаткування», *д'аловін'а* «стружка».

4. *пърна* «подушка» (ДЛАЗ, 157), «перина» (ДЛАЗ, 158) < угорськ. *párna* — ід. Місцевими пам'ятками із значенням «подушка» відзначається з кінця XVII ст. Напр., у творах М. Андрели: «*Подушки или парны и прочія, потребная тѣлу, много христіянъ принесли мнѣ*»⁷

5. *салка* (боржавські, південно-західномарамороські говірки), *салка́* (південно-східноужанські говірки) «остюк» < угорськ. *szálka* «скалка, скабка, колючка».

6. *чіків*, *чікү(в)*, *чікү(в)* (боржавські, західномарамороські, південно-східноужанські, ряд середньоверховинських говорів),

чікóвл'а (ряд говірок околиці Ужгорода) «лоша» < угорськ. *csikó* — ід. У східній частині ареалу (Іршавщина, Хустщина, Свалявщина) *чіків*, *чікү(в)*, *чікү(в)* вживається факультативно з *лошá*, причому в значній частині цих говорів *лошá* частіше вживається на означення зовсім малого лошати, а *чікү(в)*, *чікү(в)* — лошати від одного до двох років.

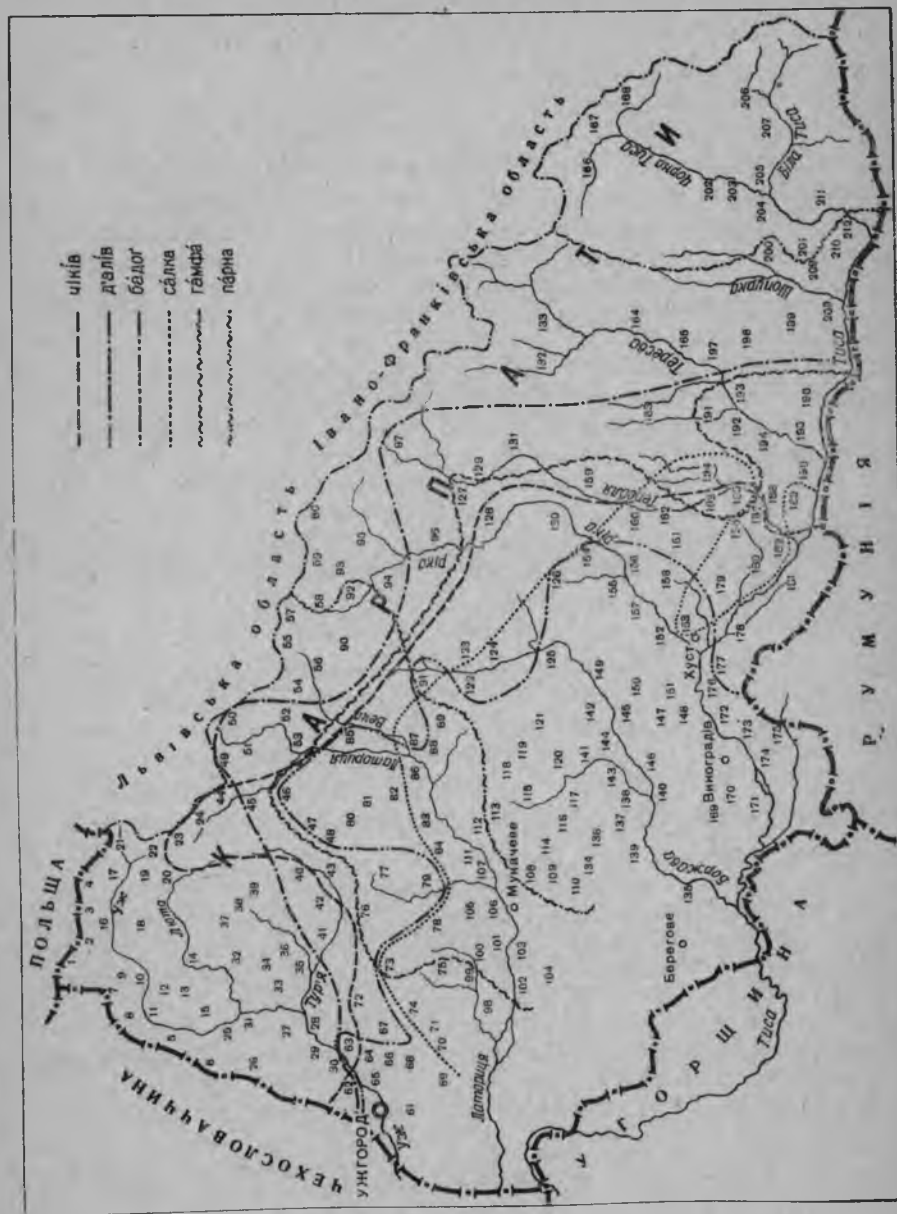
VIII. Угорські запозичення, що побутують у західній частині центральних районів (говори басейну р. Латориці):

1. *бойтáр'* «підпасок» < угорськ. *bojtár* — ід. Вживається паралельно скрізь з *че^ере^едáр'*, а в західній частині ареалу — з *пастýр'*. Від *бойтáр'* вживається похідне *бойтáрити* «бути підпаском», а від цього останнього — *бойтáрен'а* «перебування підпаском».

2. *ва́шар* «ярмарок» (ДЛАЗ, 249) < угорськ. *vásár* — ід. У говірках південної Іршавщини *ва́шар* вживається факультативно із *збу́р*. Місцевими пам'ятками *ва́шар* з цим же значенням фіксується з XVIII ст. (Деже, 162). Похідні від *ва́шар*: *вашáр-ный*, *вашáрс'кий* «що має відношення до ярмарку, базару»; *ва́шаровáти* «базарувати», а від останнього — *ва́шарóван'а* «базарювання».

3. *йзи'р'*, *йзе'р'*, *ййзе'р'*, *йзар'* «тисяча». Майже скрізь виступає поряд з *тис'ача*, *тис'ача* (ДЛАЗ, 115) < угорськ. *ezer* — ід. Місцевими пам'ятками широко відзначається з кінця XVII ст. Напр., у повістях із «*Gesta Romanorum*»: «*Езеръ золот(ыхъ)*».

⁷ А. Петров, Духовно-полемические сочинения иерея Михаила Оросвиговского Андреллы против католичества и уни, Прага, 1931, стор. 149.

а ніжє не дамъ ихъ»⁸; *езеръ* відмічається Сокирницьким збірником (XVII ст.)⁹, углянським збірником «Ключ»¹⁰ та ін. (див. Деже, 164). Від *ізир'* уже на власному ґрунті утворено *изрївка*, *изрївка* «тисяча карбованців».

4. *ке^есте^еман, ке^есте^емєн, ке^есте^еманч'а* «хустка» (ДЛАЗ, 56), «підгорля корови»; пор. угорськ. *keszkenő* «хустка».

5. *копе^ершї(в), копе^ершї(в), ко^опо^оршї(в), ко^опо^оршї(в), ко^орпо^ошї(в), ко^орпо^ошї(в), по^око^оршї(в)* «домовина, труна» < угорськ. *korogó* — ід. У багатьох говорах побутує з давньою місцевєю назвою *де^ере^евішче*. На Рахівщині поширений окремих ареал назви *копершїз*, яка тут вживається факультативно з *домовїна* (ДЛАЗ, 33). Варіанти *ко^орпо^ошї(в), по^око^оршї(в)* постали уже на власному ґрунті внаслідок метатези.

6. *подлїш, поллїш, полїш* «підлога в хаті» (ДЛАЗ, 17), «дощана стеля в хаті» (ДЛАЗ, 14); пор. угорськ. *padlás*, діал. *pa-lás* «горіще» (Szinyei, II, 55); *padló*, діал. *pálló* «підлога» (Szinyei, II, 55).

7. *фогóвы* pl. tant. «общеньки». Часто, особливо у південній частині ареалу, виступає паралельно з *кл'їшч'ї* (ДЛАЗ, 219) < угорськ. *fogó* — ід.

8. *мóвкушка* «білка» < угорськ. *mókus* — ід. На власному діалектному ґрунті відбулося оформлення суфіксом -к і закінченням -а. Проте у ряді говірок Тячівщини та Виноградівщини цей унгаризм виступає в первісній формі *мóкуш, мóвкуш*, яка на досліджуваній території має окремий ареал (ДЛАЗ, 126).

Поширення відзначених у цьому розділі унгаризмів, очевидно, знаходиться у певному зв'язку з впливом мови угорського населення м. Мукачева на навколишні українські говори.

Від *мóвкуш, мóвкушка* зафіксовано утворення *мóвкушен'ї* чи *мóвкушчя* «малятко білки».

IX. Угорські лексичні запозичення, які відомі говорам західних районів Закарпатської області (до рік Боржава, Рїка):

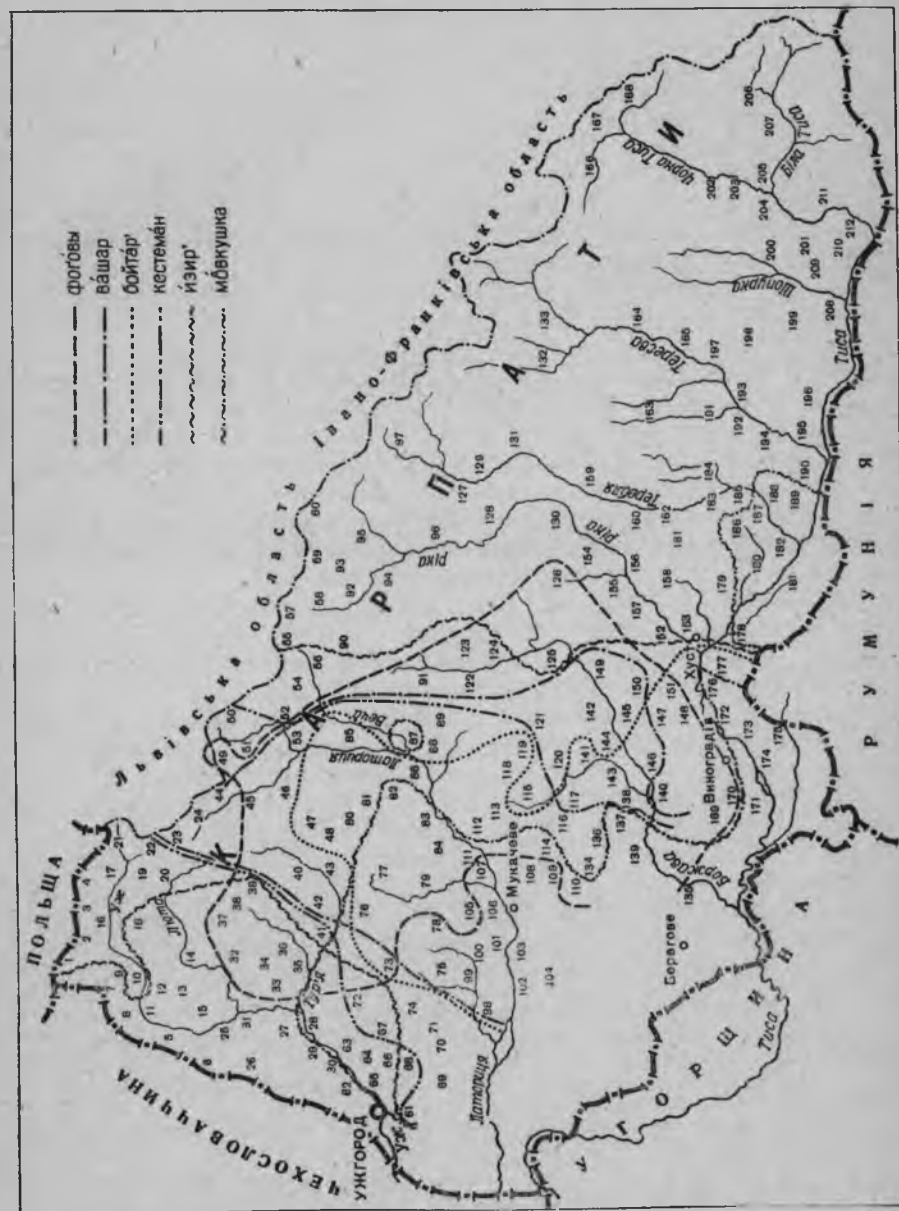
1. *крóмпл'ї, крúмпл'ї* «картопля» (ДЛАЗ, 73) < угорськ. *krumpli* — ід. Ізоґлоса продовжується у східнословачьких говорах.

Від *крóмпл'ї, крúмпл'ї* поширені утворення: *крóмпл'анка* (говірки на захід від р. Латориці), *крúмплшїще* (південно-західні боржавські говірки), *крúмпл'анїк* (ряд південно-східних боржавських говірок), *крúмпл'аниц'а* (окремі південноборжавські

⁸ Див. Ю. А. Яворский, Повести из «Gesta Romanorum» в карпаторусской обработке конца XVII века, Прага, 1929, стор. 16 (окремих відбиток).

⁹ Див. Ю. А. Яворский, Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII веков, Прага, 1931, стор. 66.

¹⁰ Там же, стор. 77.

говірки), *крумпл'анійше* (ряд південноборжавських говірок), *крумплін'а* (говірка с. Скотарське), *крумплиця* (говірка с. Добратово) «поле, з якого знято картоплю» (ДЛАЗ, 199); *кромпл'аний*, *крумпл'аний* «картопляний». *кромплін'а* «бадилля картоплі».

2 *ратота* «яєшня» (ДЛАЗ, 62) < угорськ. *rántotta*, *rátotta* — id.; що є віддієслівним утворенням від *rántani*, давнішого *ratani* «пекти, смажити». Ізогласа продовжується у словацьких говорах *ratota* — id. (Kálal, 566).

3. *те^нге^риц^я'а*, *ке^нде^риц^я'а* «кукурудза» (ДЛАЗ, 72) < угорськ *tengeri* — id. Запозиченням, власне, є *те^нге^риц^я'а* (оформлене, правда, своїм, слов'янським суфіксом -иц^я'а); варіант *ке^нде^риц^я'а* виник уже на власному діалектному ґрунті. Ізогласу продовжують північнолемківське *тендериця* — id. (Верхр., Лемки, 473); бойківське *гингирицьа* — id., *гингирицьа-на* мука «кукурудзяна мука» (Кміт, 54); східнославацьке *tengerica*, *kenderica* — id.¹¹ (Kálal, 711; Czambel, 604, 532); пол. діал. *tęngerzycza* — id.¹² Місцевими пам'ятками в формах *тенгериця*, *кендериця* відзначається з початку XVIII ст. (кукурудза на Закарпатті появилася в кінці XVIII ст.¹³). Від *те^нге^риц^я'а*, *ке^нде^риц^я'а* відзначаються деривати: *те^нге^риц^я'аний*, *ке^нде^риц^я'аний* «кукурудзяний»; *те^нге^риц^я'анка*, *ке^нде^риц^я'анка* «поле, з якого знято кукурудзу» (ДЛАЗ, 198); *те^нге^риц^я'аник*, *ке^нде^риц^я'аник* «кукурудзяний корж».

4. *чівдар'*, *чівдир'*, *чівдыр'*, *чівдір'*, *чівдар'*, *чівдир'*, *чівдыр'*, *чівдір'* «жеребець» (ДЛАЗ, 89) < угорськ. *csődör* — id. На відміну від трьох попередніх цей унгаризм відсутній також у західноверховинських говірках.

Х. Унгаризми, поширені у говорах західних районів Закарпаття (до рік Боржави, Ріки), але не характерні для верховинських говірок:

1. *балта* «сокира». У більшості випадків виступає факультативно з *сокыра*, *тпнір*, *тпнір*, *фійса* (ДЛАЗ, 216) < угорськ. *balta* — id. Ізогласу цього запозичення продовжує південнолемківське *балта* — id. (Верхр., Знадоби, II, 156)¹⁴, вживане в районі Івано-Франківська *балта*, *балда* «вид великої сокири»¹⁵; широко вживане в словацьких говорах (східнославацькі, гемерські, словацькі говори на території Угорщини) *balta*, *bařta*, *bal-*

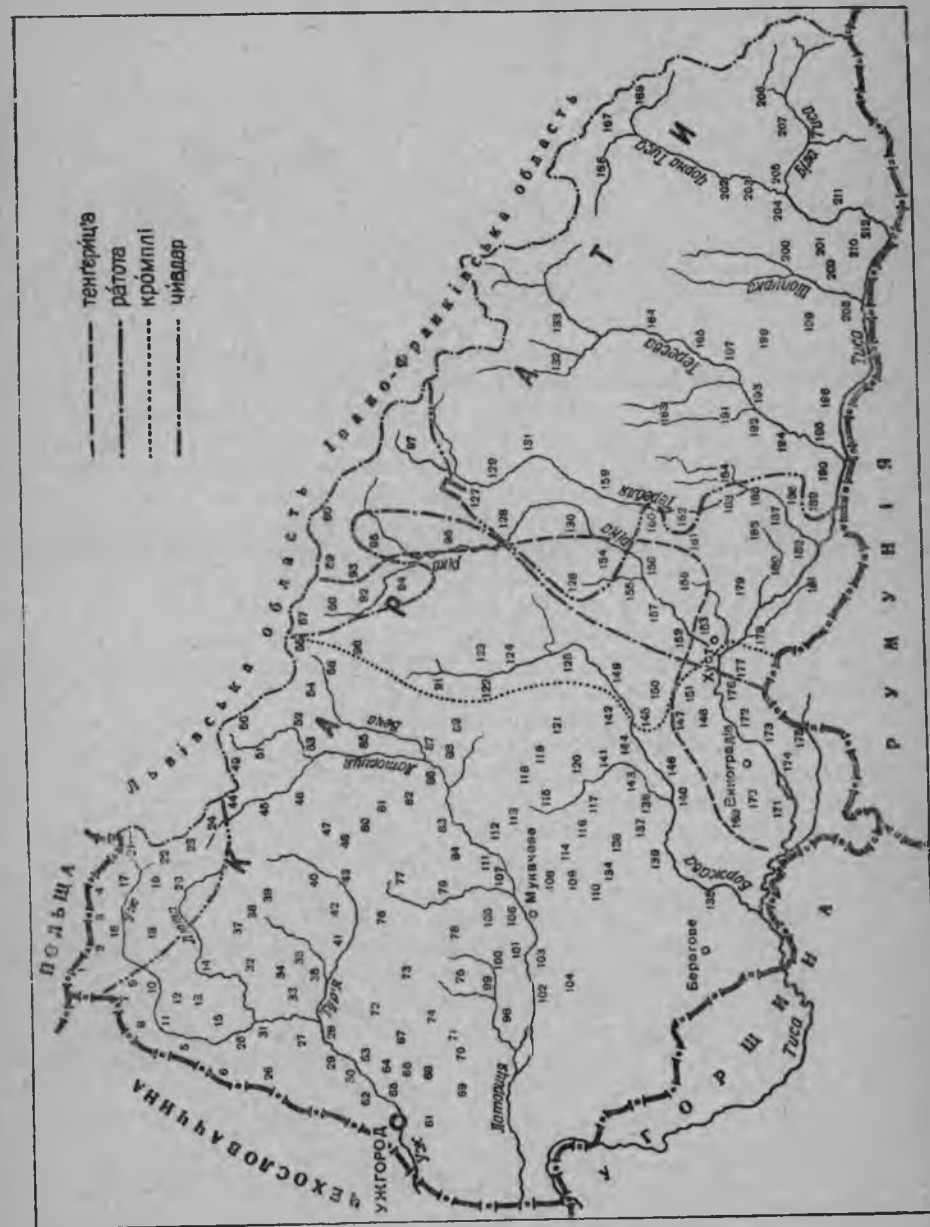
¹¹ Václav Vázný, Príspevky k slovenskému dialektickému slovníku, «Sborník matice slovenskej pre jazykozpyt, národopis a literárnu históriu», roč. II, sv. Martin, 1924, стр. 76.

¹² J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, t. VII, Warszawa, 1919, стр. 56.

¹³ Докладніше див. автору працю в «Studia slavica», Budapest, 1960, т. VI, стр. 116—118.

¹⁴ Див. також В. Гнатюк, Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. I, «Етнографічний збірник», т. III, Львів, 1897, стр. 197.

¹⁵ Див. I. Верхратський, Знадоби до словаря южноруського, Львів, 1877, стр. 1.

tička (Czambel, 483; Kálal, 15; Štolc, 114 та ін.); пол. bałta, bełta «вид сокири, давньої зброї»; відоме це слово і говорам сербохорватської, словенської, болгарської, румунської, російської та білоруської мов ¹⁶.

Деривати: *балтіна*, *балтажіна*, *балтін'а* середн. р., *балт'а* середн. р. «невеличка сокирка».

2. *вігін* «жіноче плаття» < угорськ. діал. *viganó*, *vigán*, *vi-gánó* «жіночий піджак» та ін. (Szinyei, II, 988). Зустрічається цей унгаризм і в словацьких говорах — *vigan*, зменш. *viganek* — «*detská, dívčenská sukienka*» (Buffa, 230); *vigan*, *vigano*, *vi-ganček* «*dětská suknička s živůtkem v celku, šatičku*» (Kálal, 770).

Відзначено дериват *вігінч'а* — «платтячко».

3. *карічка*, *гарічка*, *каріка* «наперсток до кісся» < угорськ. *karika* — ід. ¹⁷ Слід відзначити, що в досліджуваних говорах *карічка*, *каріка* вживається і в інших значеннях: «кільце веретена» (ужанські, частина верховинських говорів; див. ДЛАЗ, 238); «сережка» (ряд марамороських говорів; див. ДЛАЗ, 163); «блочки у ткацькому верстаті» (ряд боржавських і ужанських говорів; див. ДЛАЗ, 245); «конфорка, одне з чавунних кільць на плиті»; «всьяке кільце, кружок, кружальце». Ізогласа продовжується у бойківських говорах: *каріки* «конфорки на кухні», *карічка* «шпулька», *гарічка* «кільце веретена» (Кміт, 106, 54). Унгаризм цей широко відомий також в словацьких говорах: *karika*, *karička* «*kroužek (u žlabu, vrětena, vozu; karik u živůtku)*», «*snubní prsten*» (Kálal, 231—232; Buffa, 162; Štolc, 79).

Похідні: *каріковий* «кільцевий, що має відношення до кільця, кружка і т. ін.»; *каріковати* «закручувати дріт свині в рило»; *фраскаріка*, *фрасова каріка* (лайка).

4. *мештерниця*, *мештерка* «сволок»; пор. угорськ. *mester-genda* — ід. У деяких говірках Виноградівщини, Ужгородщини відзначається і *мештергеченда* (ДЛАЗ, 130); пор. південнолемківське *маштарниця* — ід. (Верхр., Знадоби, II, 251).

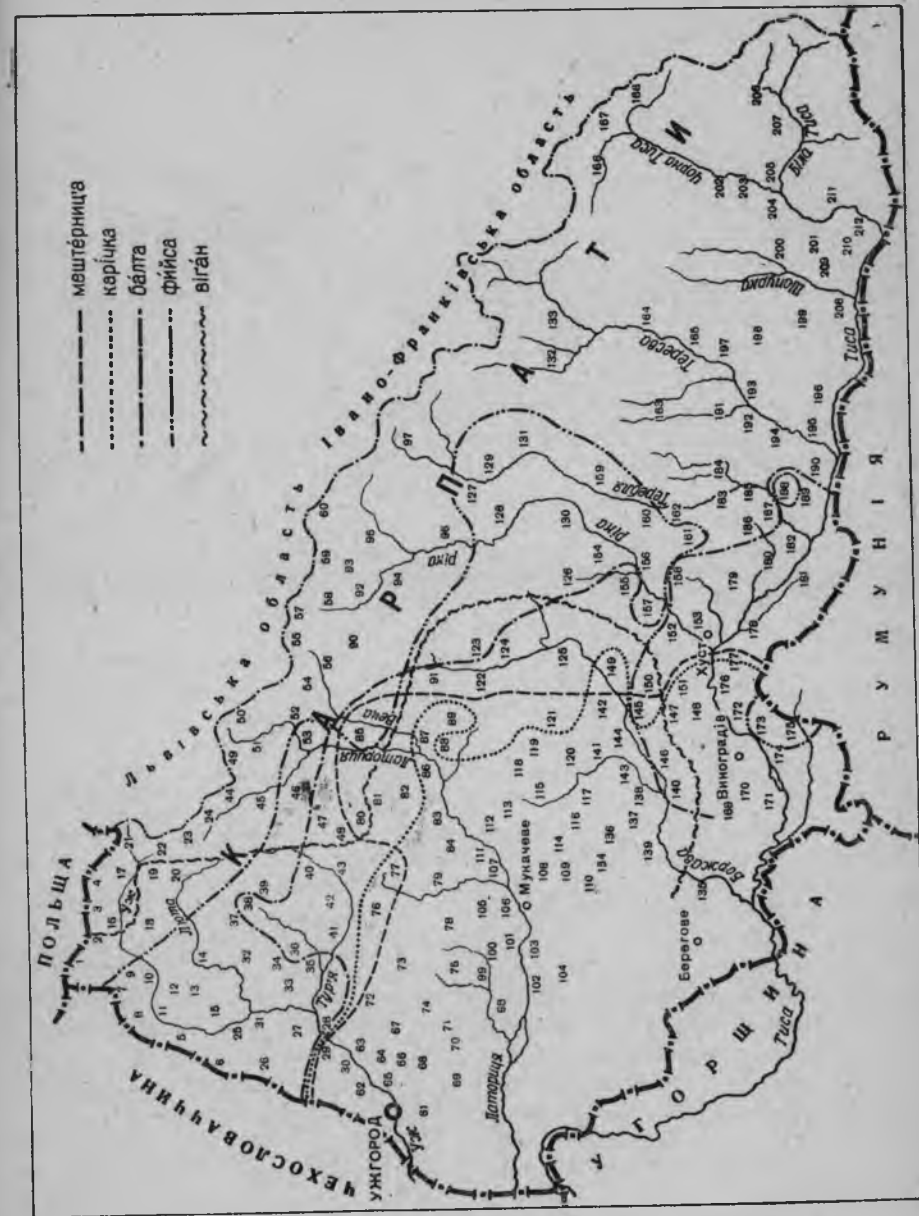
5. *фійса*, *фійса* «сокира» < угорськ. *fejsze* — ід. Уживається переважно паралельно з назвами *балта*, *сокіра*, *тôпур* (ДЛАЗ, 216). Письмово зафіксовано в урбаріальних записях 70-х років XVIII ст. із села Тюшка (Деже, 172).

XI. Запозичення, які вживаються лише в ужанських говорах (західна частина Закарпаття до р. Латориці):

1. *байуса*, *байуци*, *бавуса*, *бавса* «вуса» (ДЛАЗ, 42) < угорськ. *bajusz* — ід. Ізогласу продовжують лемківське *баюсы*, *бајуса*, *бацуса* — ід. (Верхр., Знадоби, II, 227; Верхр., Лемки, 390; Stieber, AĽ, 269); східнославацьке (*bajusi*, *bajuzi* — ід. (Czambel, 438; Kálal, 14; Buffa, 131). Варіант *бавуса* виник,

¹⁶ Докладніше про це слово див. Э. Балецкий, О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке, «Studia slavica», t. IX, Budapest, 1963, стор. 343—346.

¹⁷ Див. «A magyarország néprajza», t. II, стор. 177.

очевидно, внаслідок контамінації унгаризму *байуса* та укр. *вуса*.

Похідні: *байусач* «вусач», *байускін'а* «жінка, в якій ростуть вуса», *бавусін'а*, *бавусіна* «остяк на колоску».

2. *бочкори(ы)*, *бош'кори(ы)* «постоли» (ДЛАЗ, 54) < угорськ. *bocskor* — id. Далі на захід ареал продовжують лемківське *бочкор* — id. (Верхр., Знадоби, 228; Stieber, AŁ, 48), східно-словацьке *bočkor* — id. (Czambel, 487; Kálal, 31; Buffa, 134); п. діал. *boczkor*, *bačkor* — id. та ін. (SJP, I, 81, 180).

Похідні: *бочкор'ата* «малі постоли»; *бочкораш* «той, що взувається в постоли» (зневажл.); *бочкорашка* «та, що взувається в постоли» (зневажл.); *бочкор'аний* «що має відношення до постолів».

3. *калан* «капелюх» (ДЛАЗ, 55) < угорськ. *kalap* — id. Продовжують ізоглосу північнолемківське *калан* — id. (Верхр., Лемки, 422), східнословацьке *kalap* (Czambel, 528—529; Kálal, 226), п. діал. *kalap* «lichy kapelus» (SJP, II, 214).

На власному ґрунті від *калан* утворено *каланник* «капелюшник».

4. *капура* «ворота» (ДЛАЗ, 135), *капурка* «хвіртка» (ДЛАЗ, 30) < угорськ. *karu* — id. Продовження ізоглоси знаходимо у південнолемківських говірках — *капура* — id. (Верхр., Знадоби, II, 243), в східнословацьких — *kapura* — id. (Czambel, 530; Kálal, 231; Buffa, 162)¹⁸. Унгаризм *капура* відзначається і в бойківських говорах, але з не зовсім зрозумілим тлумаченням «знищити, пропастити» («Збіжжя пішло в капуру») (Кміт, 105).

5. *олай* «оля» < угорськ. *olaj* — id. Як дериват відзначено *олайовий*, *олайнй* «олієвий».

6. *талпа* «підшва, нижня частина ступні ноги» < угорськ. *talp* — id. У досліджуваних говорах *талпа* відоме і як «підшва взуття». В обох значеннях *talpa* фіксується і в східнословацьких говорах (Czambel, 602; Kálal, 706).

Похідні: *талпош* «тупа, некмітлива людина»; «у шевців залізна лапка, на якій прибивають підшви, підметки, коли лагодять взуття»; *пугалпа* «підметка»; *талповати* «прибивати відірвану, лагодити зношену підшву, прибивати підметку»; «вирівнювати місце, по якому спускають стовбури дерев з гір»; а від цього останнього *талпований* чи *поталпований*, *талпован'а*.

XII. Унгаризми, вживані в західноужанських говорах:

1. *гаракал'*, *горакал'*, *гаракал'*, *галакар'* «дятел» (ДЛАЗ, 127); пор. угорськ. діал. *horokály*, *harakáj*, *horokáj*, *hagukár* — id. (Szinyei, I, 812), угорськ. літ. *harkaly* — id. Ізоглосу продовжує східнословацьке *harkal'* — id. (Czambel, 513; Kálal, 163).

¹⁸ Докладніше див. Й. О. Дзендзелівський, До питання про мадьяризми в говорах Закарпатської області, «Доповіді та повідомлення Ужгородського університету», серія філологічна, № 4, Ужгород, 19.9, стор. 63.

Як похідне відзначено лише *гаракал'ч'а'* «мале пташеня дятла».

2. *йугас*, *йугас* «чабан». У багатьох говірках, зокрема у південній частині ареалу, виступає паралельно з *вувчар'* (ДЛАЗ, 208) < угорськ. *juhász* — id. Ізоглосу продовжують лемківське *югас* — id. (Верхр., Лемки, 487; Stieber, AŁ, 116); східнословацьке *juhas* — id. (Czambel, 527; Kálal, 223); п. діал. (гуральське) *juhas*, *juchas*, *junas*, *johas* — id. (SJP, II, 185)¹⁹.

Похідні: *йугас'кий* «чабанський»; *йугасити* «бути чабаном». *Йугас* на Закарпатті відоме і як прізвище.

3. *кабат* «спідниця». Скрізь виступає факультативно з *сукн'а*, причому у більшості випадків *кабат* переважно означає «широка довга спідниця, яку носять старші жінки», а *сукн'а* «коротка вузька спідниця, яку носять дівчата, молоді жінки». Походить з угорськ. діал. *kabát* — id. (Szinyei, I, 1000); в угорській літературній мові *kabát* — «піджак», «пальто». Слово це відоме в лемківських говірках — *кабат* «спідниця» (Верхр., Знадоби, II, 242; Верхр., Лемки, 422); в словацьких говорах — *kabát* — id. (Czambel, 528; Kálal, 224; Buffa, 161; Stolc, 65, 263), а також із значенням «каптан», «солдатський мундир», «плащ» і т. п. в російських, білоруських, українських, польських, чеських, нижньолужицьких, верхньолужицьких говорах²⁰.

4. *коруш*, *коруш*, *коруш* «скляний обплетений бутель» (ДЛАЗ, 67) < угорськ. *korso* — id. Унгаризм цей характерний для північнолемківських говорів — *коршов* — id. (Верхр., Лемки, 427) та для говорів словацької мови — *koršov* — «krcah» (Kálal, 259).

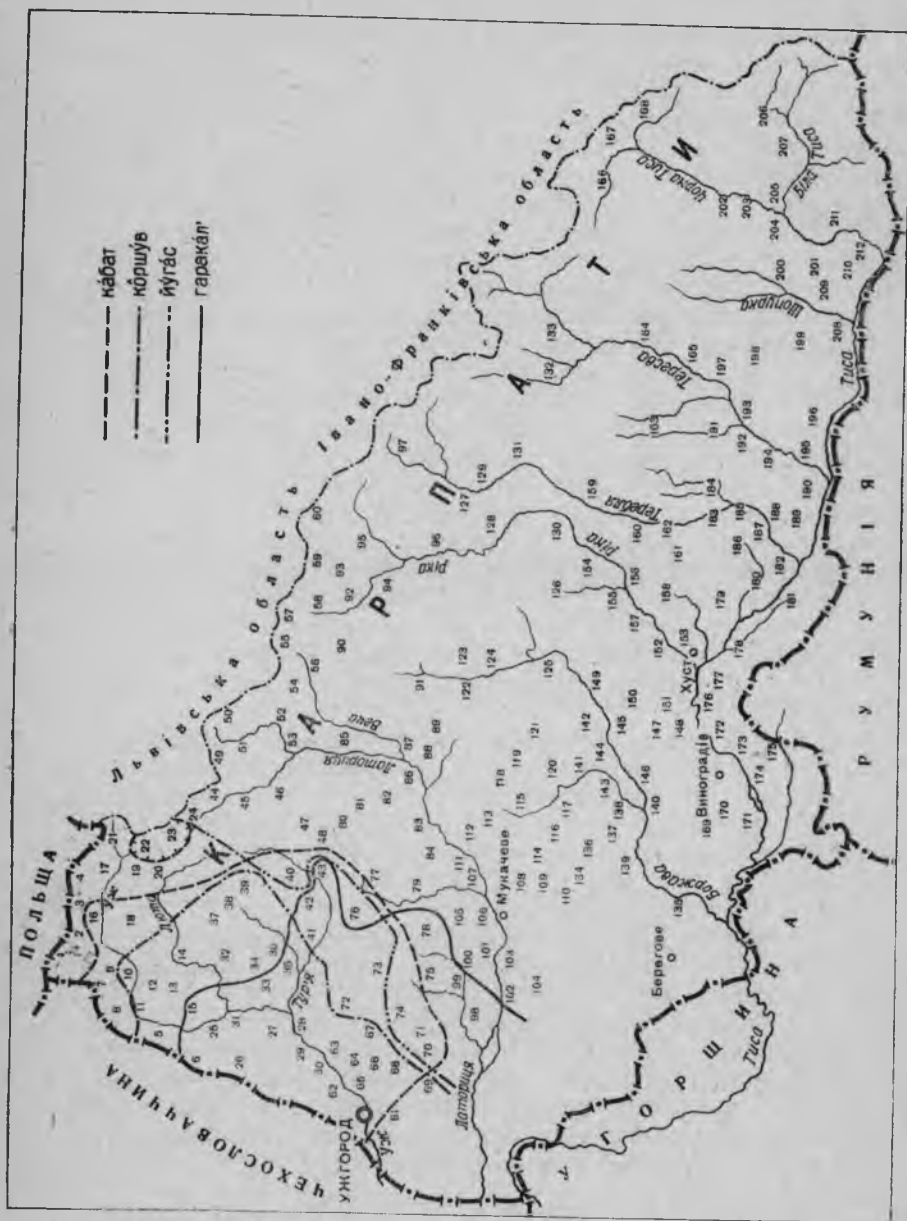
Частина із описаних у цьому та попередньому розділі унгаризмів у досліджуваних говорах поширилася, очевидно, через посередництво південнолемківських (у зв'язку з переселенням сюди після спустошливих війн кінця XVII — початку XVIII ст. значної кількості населення з території Лемківщини) та східно-словацьких (у тому числі у зв'язку з словацькою колонізацією в XVIII—XIX ст.) говорів.

XIII. Угорські лексичні запозичення, які характерні для марамороських та південноборжавських говорів (говірок Тячівщини, Хустщини та Виноградівщини):

1. *гербевош*, *гербевош*, *гербіш* «залізна кочережка» (ДЛАЗ, 27) < угорськ. *göbve+vas*, дослівно «криве залізо». Варіант *гербевош* виник, очевидно, уже на власному говірковому ґрунті із *гербевош* внаслідок метатези. Як майже і всі інші описані в цьому розділі унгаризми, *гербевош* та ін. є специфічним закарпатським (марамороським) діалектизмом.

¹⁹ Див. також М. Małeckі і К. Nitsch, Atlas językowy polskiego Podkarpacia, Kraków, 1934, карта № 170.

²⁰ Докладніше див. Fr. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. II, zesz. 1 (6), Kraków, 1958, стор. 9—10.

2. *гòвл'а, гòвр'а, гòвн'а, гòвйа, гòв'а* «чорногуз» < угорськ. *golya* — id. У багатьох говірках вживається паралельно з *б'у́з'о́к* (ДЛАЗ, 128). З угорськ. *golya* безпосередньо пов'язується лише

перший варіант *гòвл'а*, всі інші варіанти утворились з *гòвл'а*, очевидно, уже на власному говірковому ґрунті шляхом різних комбінаторних змін. В інших українських говірках цей унгаризм не відзначається; як паралель можна лише вказати на

гòвйа, що вживається в лемківській говірці с. Комлошка на території Угорщини²¹, а також словацьк. діал. (також на території Угорщини) *gulavica* — id. (Štolc, 61).

3. *гул'аш* «чередник» < угорськ. *gulyás* «пастух», «гуляш». У досліджуваних говорах *гул'аш* широко відоме і як назва м'ясного блюда. *Гуляш* «пастух корів, волів; воляр», «половинський пастух» Ю. Кміт відзначає на Бойківщині (Кміт, 56). Унгаризм *гуляш* (страва) широко відомий в літературній українській, російській, білоруській та деяких інших мовах.

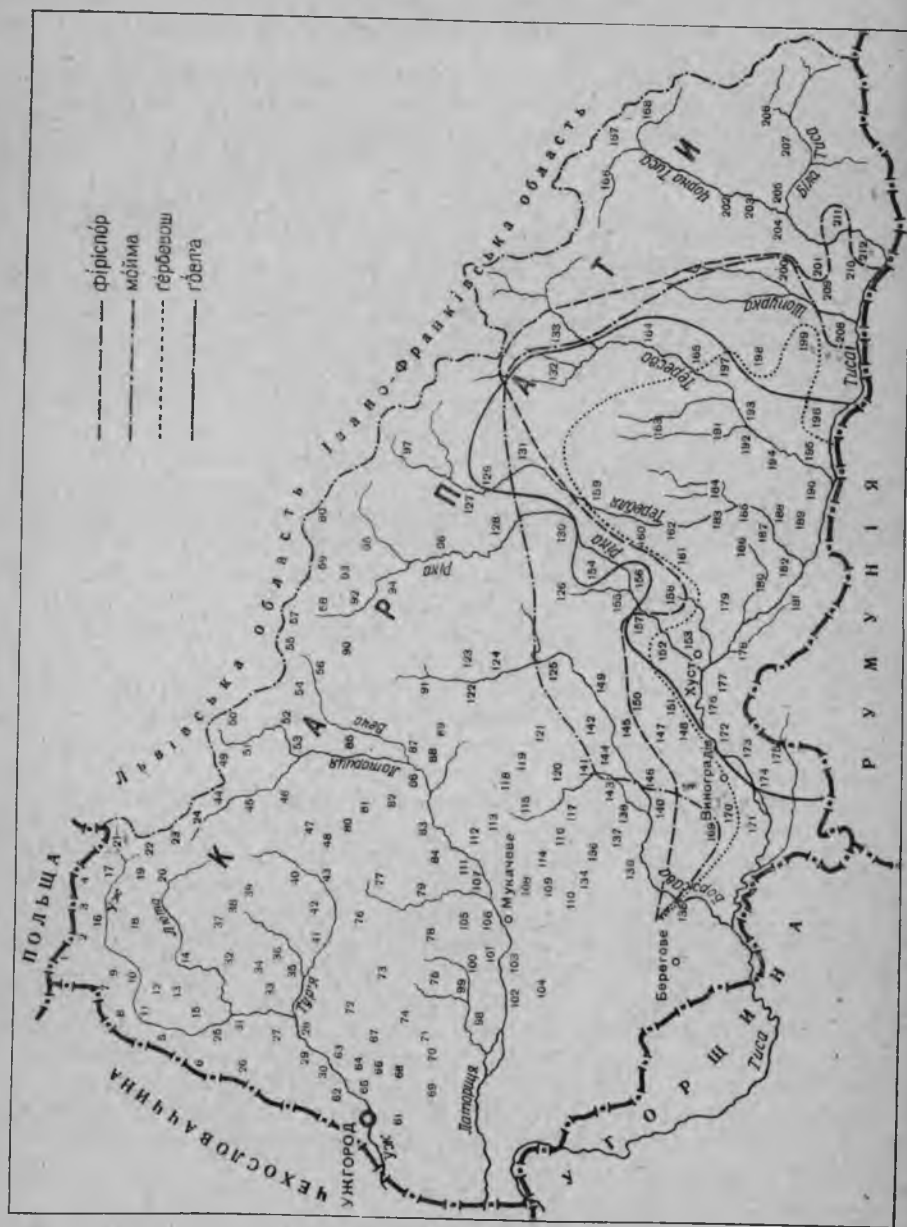
Похідні: *гул'ашка* «курінь, в якому перебувають пастухи корів»; *гул'ашити* «пасти череду», а від цього останнього *гул'ашен'а* «пастухування біля корів».

4. *мòйом, мòйма, мòйон* «мавпа». З угорськ. *majom* — id. безпосередньо постало *мòйом*. Варіант *мòйон* виник на власному українському діалектному ґрунті внаслідок дисиміляції *м > н*; варіант *мòйма* жін. р. утворився, очевидно, під впливом вживаної в сусідніх говорах назви *малфа* жін. р.

Паралелі для *мòйма, мòйом, мòйон* існують в усіх балканських мовах; пор. болг. *маймуна* жін. р., діал. *маймун* чол. р., алб. *тајтип*, н.-грецьк. *тајтпон*, с.-х. *тајтпун*, рум. *тајтпфа*; пор. також молд. *момицэ*, тур. *таутпн*.

5. *фіріспòр, фірійспòр, фірісіна, фірісіна, фірісіна* «тирса» < угорськ. *fűrészpor* — id. Три останні варіанти виникли на власному ґрунті з *фіріспòр* під впливом вживаних в сусідніх говорах діалектних синонімів *піловіна, піловін'а, пилін'а* (ДЛАЗ, 218). Характерно, що в багатьох говірках цього району *фіріспòр, фірісіна* і под. вживаються переважно на означення тирси, коли дерево розпилюється на лісопилці, а факультативно з ним вживане *піловін'а* і под. — на означення — тирса з-під пили, коли дерево пиляють дома на дрова (див. коментар до карти). На підставі цього, очевидно, слід припускати, що *фіріспòр* і под. є порівняно недавнім запозиченням, очевидно, таким, яке належить до того часу, коли на Закарпатті в широких масштабах розпочалося технічне вирубування лісу і використання лісопилки.

²¹ Див. Э. Балецкий, Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии, «Studia slavica», t. IV, Budapest, 1958, стор. 44.

XIV. Унгаризми, які побутують у південній частині боржавських говірок (говірки Виноградівщини, Берегівщини, південної Іршавщини).

1. *відоч, відач, відич* «віялка, машина для віяння обмолоченого зерна»; пор. вживане в угорських говірках Виноградівщини *vidocs* — id.; пор. також рум. діал. *hidoş* — id.²²

2. *вдшолу(в), вдшолу(в)* «праска» (ДЛАЗ, 228) < угорськ. *vasaló* — id.

Похідні: *вошоловати* «прасувати», а від нього в свою чергу *вошолований* «прасований», *вошолован'а* «прасування».

3. *д'усу, д'ус'у(в), д'ув'у(в)* «наперсток» (ДЛАЗ, 97) < угорськ. *gyűszű* — id.

4. *күлешка* «просо» (ДЛАЗ, 186); пор. угорськ. *köles* — id. на власному говірковому ґрунті оформилося суфіксом -к та закінченням -а.

5. *фіріс* «вила (поперечна)» (ДЛАЗ, 217) < угорськ. *fűrész* — id.

6. *чикл'овы, шикит'овы, шікат'т'овы, шікат'овы, чікарт'овы, чікарт'овы, чігы, чігы* «блочки біля ничиньць у ткацькому верстаті» (ДЛАЗ, 245); пор. угорськ. *csiga* «блок».

7. *ренд* «покіс», «борозна» < угорськ. *rend* «порядок» і под. діал. «ряд» (в угорській—слов'янiзм).

Похідні: *рєндешный* «порядний, акуратний, систематичний»; *рєндешно* «порядно, акуратно»; *рєндешка* (кличка корови).

8. *не^нвеч'л'ув, не^нвеч'л'ув* «годованець»; пор. угорськ. *nevelni* «виховувати»; *neveltyuermek* «приймак», «годованець». Від

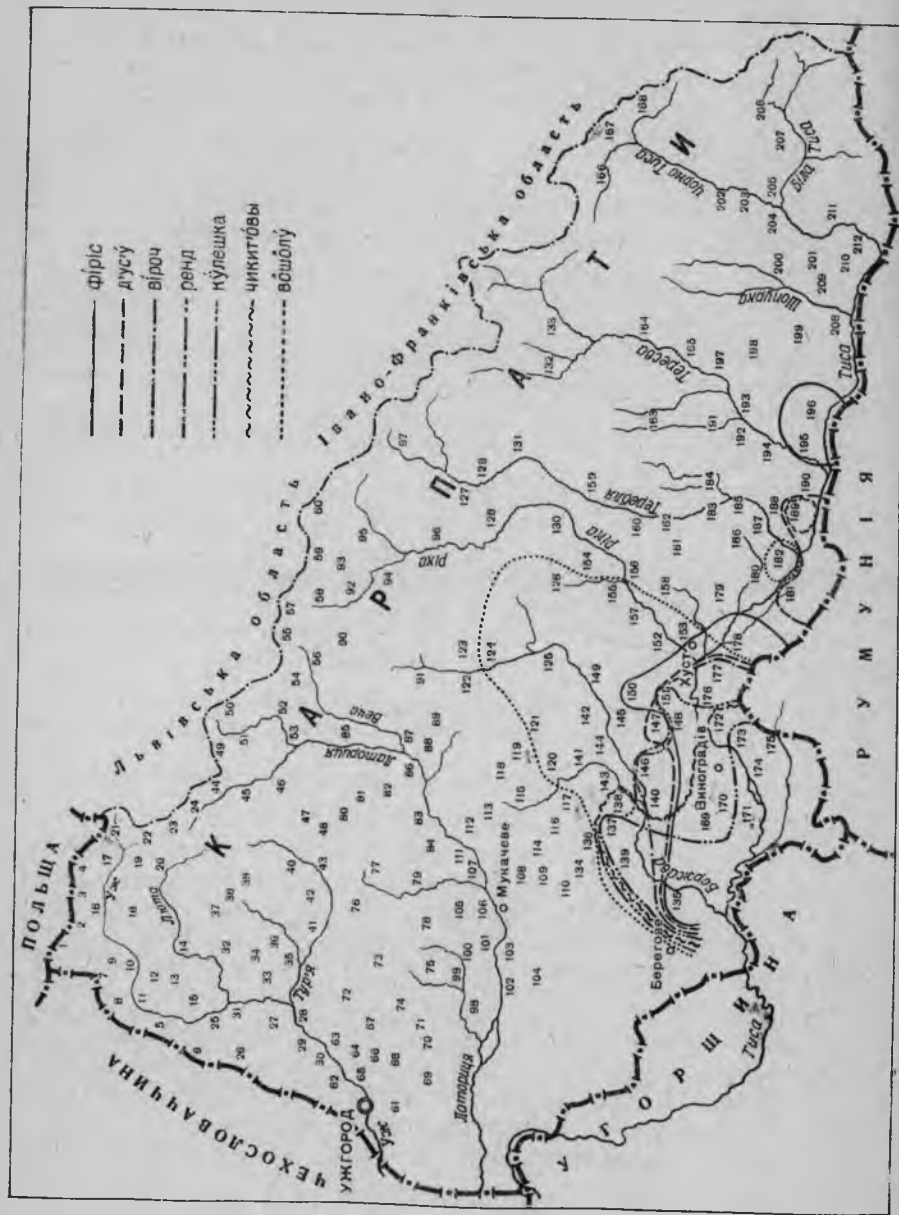
не^нвеч'л'ув, не^нвеч'л'ув уже на власному ґрунті утворилося *не^нвеч'л'увка, не^нвеч'л'увка, не^нвеч'л'овка* «годованка».

Досить широке коло лексичних унгаризмів зустрічається в південній частині цього ареалу. Напр.: *анд'а, анд'овка* «дядина»; пор. угорськ. *angu* «невістка», «зовиця»; *вам* чол. р., *вама* жін. р. «мірчук, плата за помол натурою» (ДЛАЗ, 107) < угорськ. *vam* — id. (форма *вама* — id. місцевими пам'ятками письмо-

во фіксується з XVIII ст., див. Деже, 161); *рану(в), рану(в)* «чорногуз» (ДЛАЗ, 128) < угорськ. *gago* — id.; *гөрпөрвгөрөвөвы, гарәпөфөрөвөвы, гөрвөфөрөвөвы* pl. tant. «обпеньки» (ДЛАЗ, 219) < угорськ. *hagapöfögö* — id.; *кємин'мөр* «кмин» (ДЛАЗ, 194) < угорськ. *kömenymag, kemenyteg* — id.; (Szinnyei, I, 1206—1207); *күтәгш* «журавель біля колодязя» (ДЛАЗ, 137) < угорськ. *kutágas* — id.; *манкү(в), манкү(в)* «ручка кісся» < угорськ.

²² Див. Atlasul lingvistic romin, serie nouă, vol. I, Bucuresti, 1953, карта № 82.

діал. *mankó, bankó* — ід. (Szinnyei, I, 1997); *сечковаґов* «січкаря» < угорськ. *szecskavágo* — ід.; *фітїу* «плита» (частіше всього про бляшану — ДЛАЗ, 25), пор. угорськ. *fűt* «топити», *fűtő* «що відноситься до топки, топлива»; *шеїем* «шовк» (ДЛАЗ, 160) < угорськ. *selyem* — ід. та багато інших. Жоден з унгаризмів, описаних в цьому розділі, не має паралелей в інших українських говорах, тому їх можна вважати специфічними боржавськими діалектизмами.

XV. Унгаризми, які засвідчуються в крайній південній смузі боржавських говірок і які повторюються в крайніх південно-західних ужанських говірках (говірки південної околиці Ужгорода), створюючи два окремих ареали — південновиноградівський та південноужгородський:

1. *ánc, óno* «батько, тато» (ДЛАЗ, 44) < угорськ. *ara* — ід. Паралелі відзначаються в південнолемківських говорах — *ana* — ід. (Верхр., Знадоби, II, 225), у говорах бачванських українців (Югославія)²³, в лемківській говірці с. Комлошка (Угорщина)²⁴; поширений цей унгаризм у говірках на словацько-угорському пограниччі, зокрема у мові словацької інтелігенції цих районів, яка зазнала певного угорського впливу²⁵, а також у словацьких говорах на території Угорщини — *aro* — ід. (Stolc, 340).

2. *збрбл'овка, зурбл'овка, збрбл'увка, зурбул'увка, зурбул'у* «масничка для биття масла з сметани» (ДЛАЗ, 174) < угорськ. діал. *zürböl, zurból, zürbölü, zurbóló* — ід. (Szinnyei, II, 1062).

3. *корм'анка, корм'ан'ка* «полиця плуга» (ДЛАЗ, 182) < угорськ. *kormány*, діал. *kormány* — ід. (Szinnyei, 1180). Паралелі відзначаються в словацьких говорах на території Угорщини — *kormán*; пор. також рум. *cornană*, діал. *kormane* — ід.

4. *форґї(в), форґї(в)* (говірки південної Виноградівщини), *напрѳбрїґв, нѳпрѳбрїґв* (говірки на південний схід від Ужгорода) «соняшник» (ДЛАЗ, 192) < угорськ. *paraforgó* — ід.

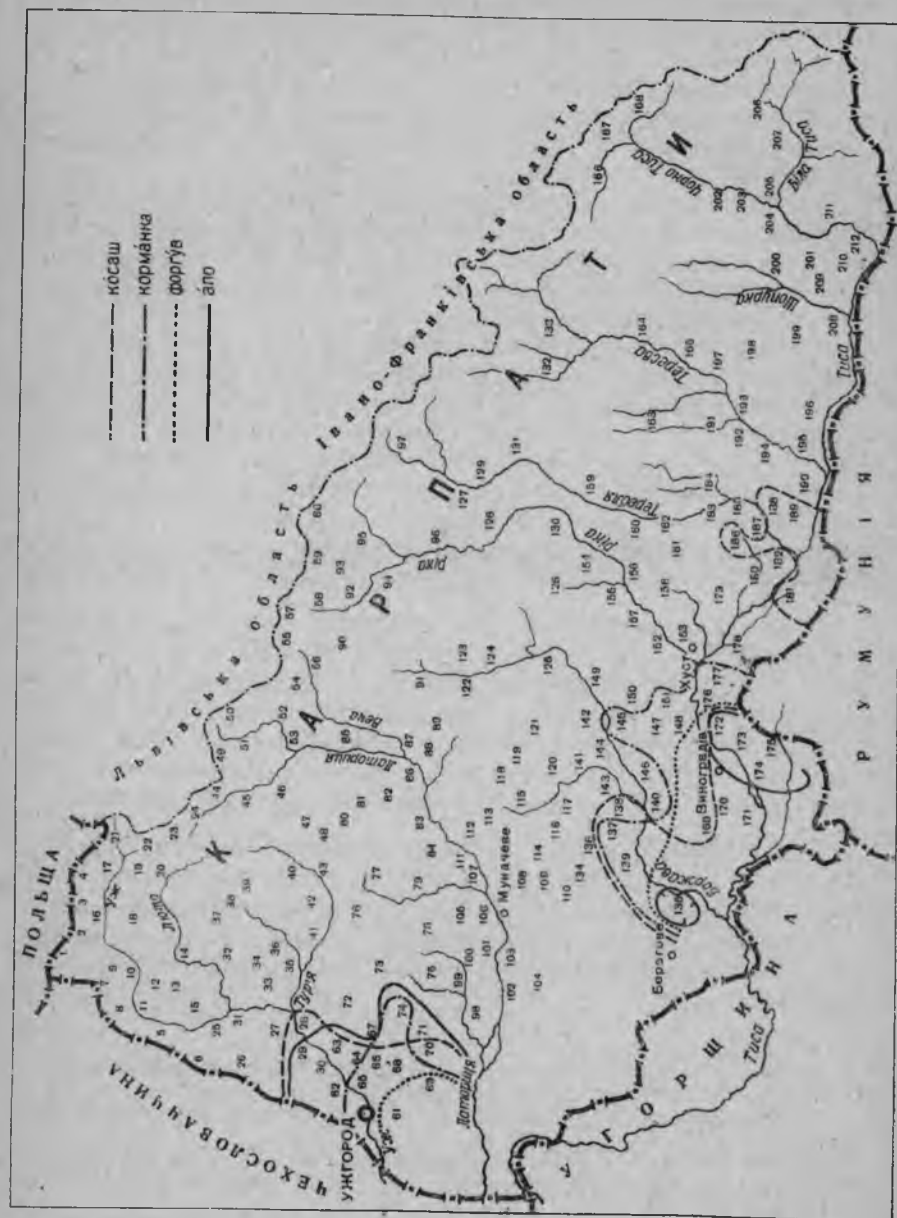
5. *кос'аш* «косар» (у переважній більшості випадків вживається паралельно з *кос'ар'* чи *кос'иц'*)²⁶ < угорськ. *koszás* — ід.; рум. *cosaş* — ід.

²³ Див. В. Гнатюк, Весілля в Керестурі, «Матеріали українсько-руської етнології», т. X, ч. 2, Львів, 1902, стор. 79.

²⁴ Див. Э. Балецкий, Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии, стор. 43.

²⁵ Див. Václav Vážný, зазнач. праця, стор. 102, 105, 109, 110, 182; K. Paikowicz, зазнач. праця, стор. 338; Atlasul lingvistic român, I, карта № 18.

²⁶ Докладніше див. Й. О. Дзендзелівський, Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття, «Studia slavica», Budapest, 1964, т. X, стор. 72—73.

Створюється враження, що ці два ареали описаних унгаризмів (південновиноградівський та південноужгородський) ніби розриваються у районі на південь від Мукачєва вклинєнням інших, звичайно, слов'янських назв. Проте гадаємо, що з'єднаними вони ніколи не були і в минулому не становили суцільних ландшафтів; в одному і другому говіркових угрупованнях ці унгаризми засвоїлися паралельно. Справа в тому, що південна Ужгородщина, як і південна Виноградівщина та Берегівщина, — це райони найтіснішого контактування українського населення з угорським. Значна частина населення обох названих районів двомовна. У районі ж південної Мукачівщини через географічні умови (незаселений широкий простір Чорного Мочара, що відділяє південну Мукачівщину від південної Берегівщини, заселеної угорським населенням) цей контакт був значно слабшим. Про паралельне засвоєння вказаних унгаризмів говірками південної Ужгородщини та говірками південної Виноградівщини і Берегівщини могло б свідчити й те, що деякі з цих запозичень мають різне оформлення; пор., напр., *форґу(в)*, *форґу(в)* і *напрѳѳорґуґ*, *напрѳѳорґуґ* та деякі інші.

Карти атласу засвідчують певний угорський вплив на досліджувані говори в галузі антропоніміки, зокрема власних чоловічих та жіночих імен, проте цей матеріал уже досліджений в окремій статті²⁷.

Розглянутий матеріал показує, що ізоглоси угорських лексичних нашарувань у закарпатських українських говорах розміщуються досить різноманітно, що пов'язується і з різними обставинами, і з різним часом запозичення. Зіставлення більш-менш типових для досліджуваної території ареалів унгаризмів показує, що найбільша кількість їх локалізується в центральних південних районах Закарпатської області, тобто там, де безпосередній контакт з угорським населенням був і є найбільш відчутним. Засвоєння унгаризмів українськими закарпатськими говорами проходило головним чином усним шляхом, причому до середини XIX ст. цей шлях був, власне, майже єдиним, а з 70-х років XIX ст. у зв'язку з посиленою мадьяризацією українських шкіл на Закарпатті²⁸ певна частина унгаризмів почала проникати в досліджувані говори і книжним шляхом, через школу.

²⁷ Див. Й. О. Дзензелівський, Значення дослідження антропонімії лінгвогеографічними методами, «Питання ономастики», К., 1965, стор. 39—44.

²⁸ З 1793 р. угорська мова була обов'язковим предметом на Закарпатті лише в гімназіях; з 1879 р. вона стала обов'язковою дисципліною в усіх без винятку школах. Після 1907 р. (після так званого закону Апонія) до 1916 р. на Закарпатті були ліквідовані останні 34 змішані школи (де частина предметів викладалася українською, а частина — угорською мовою), і всі школи Закарпаття стали угорськими.

Переважна частина розглянутих унгаризмів не фіксується місцевими писаними пам'ятками, що певною мірою може бути підставою для висновку про порівняно пізні їх переймання.

Більшість описаних унгаризмів територіально не виходить за межі Закарпатської області і не відзначається в сусідніх бойківських, лемківських та гуцульських українських говорах, тобто є специфічними закарпатськими лексичними діалектизмами. Значна частина з них на досліджуваній території має досить вузькі ареали поширення; напр., *вдшблѹ(в)*, *гѣрбѣвѡш*, *д'усѹ*, *зѡрболѡвка*, *кѹлешка*, *не^нве^нл'ѹв*, *ренд*, *фїр'їс*, *фїрїспор*, *форгѹ(в)*, *чикит'ѡвы* та ін.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Верхр., Знадоби — Іван Верхратський, Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, I-II, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», тт. XXVII—XXX; XL, XLIV, XLV, Львів, 1899—1901.

Верхр., Лемки — Іван Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902.

Buffa — Ferdinand Buffa, Nárečie Dlhej Luky v Bardejovskom okrese, Bratislava, 1953.

Деже — Л. Деже, К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI—XVIII вв., *Studia slavica*, t. VII, Budapest, 1961.

ДЛАЗ — И. О. Дзензелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), I-II, Ужгород, 1958—1960.

Kálal — Mgr. Kálal, Slovenský slovník z literatúry aj náreči, Banská Bystrica, 1924.

КМІТ — Ю. Кміт, Словник бойківського говору, Літопис Бойківщини, ч. 3—II, Самбір, 1934—1939.

SJP — J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, I—VIII, Warszawa, 1900—1927.

Stieber — Zdzisław Stieber, Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny, I—VII, Łódź, 1956; 1963.

Szinnyei — Szinnyei József, Magyar tájszótár, I—II, Budapest, 1893—1901.

Czambel — S. Czambel, Slovenská reč a jej miesto v rodine slovenských jazykov, I, Sv. Martin, 1906.

Stolc — Jozef Stolc, Nárečie troch slovenských ostrovov v Madarsku, Bratislava, 1949.

ИЗОГЛОССЫ ВЕНГЕРСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАСЛОЕНИИ В УКРАИНСКИХ ГОВОРАХ ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ УССР

(На материалах Лингвистического атласа украинских народных говоров
Закарпатской области УССР, т. I—III)

Резюме

Многовековые контакты украинского и венгерского населения в Закарпатье способствовали заметному взаимовлиянию как в области материальной культуры, так и в языке, в частности в лексике. Опубликованные два тома

и подготовленный к печати третий том лексического атласа закарпатских говоров дают возможность исследовать распределение изоглосс венгерских лексических заимствований в украинских закарпатских говорах и выделить среди них ряд групп в зависимости от территориального распространения соответствующих лексем. Сопоставление типичных для Закарпатья ареалов венгерских заимствований показывает, что наибольшее количество их локализуется в центральных южных районах Закарпатской области, где непосредственные контакты с венгерским населением наиболее заметны.

ПРИНЦИПИ КАРТОГРАФУВАННЯ І ПОБУДОВА АТЛАСУ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ

Крайні західні говірки південно-західної діалектної групи української мови, відомі під назвою закарпатських, лемківських та бойківських, завжди привертали увагу багатьох дослідників своїми важливими мовними рисами. Ці риси виникли внаслідок своєрідного історичного розвитку згаданих говірок в умовах ізоляції від основної української мовної території. Периферійне їх розташування на стику української мови з слов'янськими (словацькою та польською), а також з угорською та частково з румунською мовами сприяло різним іншомовним впливам та нашаруванням.

Вивчення цих говірок в лінгвогеографічному аспекті мало своїх піонерів. Зачатки цього напрямку характеризують праці Г. Геровського та І. Панькевича. Останнім часом він широко розгорнутий в декількох атласах, що охоплюють частину згаданої території: атлас Закарпатської області УРСР Й. Дзєндзелівського відповідна частина Атласу української мови та атлас лемківських говірок Зд. Штібера. Оскільки українські говірки на території Східної Словаччини залишались поза мережею атласу словацької мови, автор цієї статті з метою їх вивчення лінгвогеографічним способом зібрав в 1956—1959 рр. матеріал, на основі якого складено першу частину атласу українських говірок Східної Словаччини (з 400 картами, що характеризують переважно фонологічну структуру та фонетичну, граматичну й акцентологічну системи) та значну кількість карт другої частини (лексика, словотвір та ономастика), яка доповнюється дослідженнями наступних років.

Завданням нашого атласу є найповніше відобразити географічне поширення діалектних фактів, важливих для характеристики систем досліджуваних говірок, які проступають у взаємному протиставленні місцевих діалектних відмінностей, у про-

тиставленні останніх до відповідних явищ сусідніх українських говірок і загальноукраїнської мови, а з метою порівняння — часто до фактів сусідніх східнославацьких та польських говірок.

Кожний атлас може тільки частково відбити різноманітність лексичної диференціації діалектів, тому як важливе доповнення нашої праці в майбутньому передбачається видати диференційний лінгвогеографічний словник, матеріал до якого не ввійде в атлас і буде зібраний за додатковою програмою зі спеціальними тематичними розділами.

Велика лінгвогеографічна диференційованість досліджуваної діалектної області зумовила потребу працювати в максимально густій мережі, що охоплює 270 населених пунктів (тобто коло 92%), з яких 262 — українські. Останні 12 пунктів (10 східнославацьких та 2 польські) даються з метою порівняння.

Атлас частково виявляє також динаміку сучасного стану говірок, тобто характер та напрям їх розвитку. Це відбито у простому статистичному вираженні.

Першим задумом було застосувати транскрипцію на основі українського алфавіту, але згодом була прийнята транскрипція, близька до міжнародної. Запис матеріалів однією особою дав можливість використати більш детальний її варіант.

Атлас складається з трьох видів карт: 1) допоміжні (фізична карта Східної Словаччини з виділеною українською діалектною областю, карта меж феодальних володінь XVI ст., історико-економічна карта, карта старого та нового адміністративного поділу, демографічно-етнографічна карта, карта словацько-української мовної межі, карта місцевих українських говірок); 2) карти окремих мовних явищ (фонологічні карти, карти фонетичної реалізації деяких фонем, окремих історико-фонетичних явищ, морфологічних явищ, акцентологічні, синтаксичні, лексичні та ономастичні карти); 3) зведені карти ізоглос (порівняльні або тематичні карти спільних мовних явищ, карти групувань територіально спільних ізоглос).

За змістом картографованого об'єкта карти атласу можна схематично поділити на монотематичні і політематичні. Серед монотематичних виділяємо аналітичні, синтетичні, аналітично-синтетичні і зведені, серед яких є знакові карти (символічні) і карти ізоглос. Політематичні карти поділяються на комплексні аналітичні, серед яких є знакові (символічні) і комбіновані карти, і зведені (карти ізоглос і знакові, або символічні).

Основний тип карт атласу становлять монотематичні карти, які відображають географічне поширення лише одного мовного явища. На аналітичних монотематичних картах може бути відображений тільки один мовний факт, наприклад, рефлекс *gv в слові *звізда*. Навпаки, синтетичні монотематичні карти складені на підставі повного або часткового узагальнення декількох

мовних фактів, наприклад, загальна карта поширення ікавізму, повноголосся, диспалаталізації зубних приголосних та ін. На зведених монотематичних картах можна простежити межі нерівномірного географічного поширення певного мовного явища одночасно в декількох словах-репрезентантах за допомогою знаків або ізоглос.

На політематичних картах одночасно вказані межі територіального поширення декількох мовних явищ, які можуть бути зображені на прикладі одного або кількох слів. Це — комплексні політематичні карти, складені за допомогою символів (знаків), або їх комбінації з ізоглосами, штрихуванням та написаннями. Наприклад, на карті фонетичних особливостей варіантів *олінь* одночасно вказані як взаємно пов'язані: рефлекс **е-*, якість сонанта *-л-*, рефлекс **е* та нарешті ступінь диспалаталізації кінцевого *н'*. На зведених політематичних картах мовні явища можуть бути зображені на основі декількох репрезентантів за допомогою знаків або найчастіше — ізоглос.

Коментарі складаються з двох частин. У загальній порівняльно-історичній інформації наводяться необхідні вказівки, що допомагають теоретично та практично користуватися картами.

Друга частина дає загальну та спеціальну характеристику й теоретичне обґрунтування картографованого об'єкта, необхідні примітки, вказівки й доповнення до окремих особливостей та їх уточнення. Сюди включені й необхідні лінгвогеографічні дані на підставі зібраного або вже скартографованого матеріалу, які завдяки обмеженості обсягу атласу не можна було подати окремо. У розділі лексики вміщено необхідний ілюстративний матеріал (малюнки, креслення, додаткові ізоглоси, етнографічні та інші дані).

У тематичному та алфавітному реєстрах наводиться повна інформація про всі картографовані явища. У вступних статтях до атласу можна знайти коротку історико-географічну довідку про територію досліджуваних говірок та про стан їх лінгвогеографічного вивчення. Тут викладене теоретичне обґрунтування методу та ходу праці над атласом, всі необхідні дані та вказівки до різних його частин. Бібліографія до вивчення досліджуваних говірок містить понад 560 назв.

При картографуванні діалектних відмінностей був застосований, на наш погляд, найбільш відповідний знаковий (пунктуаційний) метод, не рахуючи випадків картографування за допомогою ізоглос на зведених, допоміжних чи інших картах або в декількох випадках площинних карт. Ми виходили з таких міркувань: 1) знаковий метод дає більшу можливість найточнішої картографічної проєкції не тільки основних (головних, першорядних), але також і додаткових (другорядних) протиставлень мовних явищ; 2) при цьому можливо без зниження наочності виготовити також синтетичні карти мовного факту

(слова або морфеми) і наочно відмітити окремі протиставлення в певній взаємній градації.

Розглядаючи принципи картографування, виходимо з найпоширенішого прикладу складання політематичних карт атласу, які передають картографічну проєкцію декількох мовних явищ в одному слові або його формі передусім тоді, коли воно має цінні, повністю або частково не відбиті на інших картах особливості. Таким способом можна наочно відобразити в багаточленних протиставленнях різні факти, які є в повній або частковій функціональній залежності. Це одночасне зображення дуже важливе, воно дає можливість виявити всі особливості варіантів картографованого прикладу, а в атласі обмежених розмірів розширити його зміст і одночасно зберегти його повноту, що є важливою особливістю і навіть перевагою атласу регіонального типу.

Сумісність на одній карті декількох протиставлень, показаних на прикладі одного слова, не завжди має на меті збереження повного звучання або так звану повну вірність конкретній реальності, бо в цьому випадку залишаємо лише типову форму або частину слова, а відомі або маловідомі елементи обминаємо. Проте як найвигідніші в цьому розумінні беремо картографічно нейтральні форми, які не дають зайвих протиставлень, як наприклад — основи слів, прикметники, родові числівники або займенники жіночого роду з закінченням *-а* та ін.

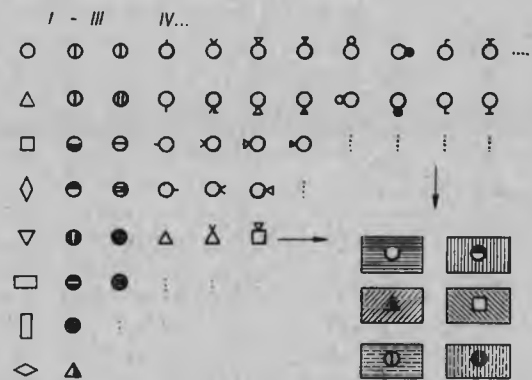
У випадку переважаності однієї карти великою кількістю незалежних або різною мірою взаємозалежних протиставлень для посилення наочності картографічної проєкції та поліпшення читання карти картографуємо їх окремо або в групах. Так, наприклад, для варіантів слова *підгорля* (*під-, пуд-, подгорлина, -іна; підгар'я; підгорлиц'а, -іца, -ица*, та ін.) зображаємо на одній карті рефлекс **grdl* і на окремій карті суфікси. При цьому обминаємо фонетичні варіанти префікса *pod-* та суфікса *-іса*, як уже відомі з інших карт, на що звертаємо увагу читача примітками в коментарях. В деяких випадках менш важливі протиставлення в окремих варіантах слова зображуємо ізоглосами (наголос, закриті голосні *ѐ, ѓ* та ін.).

Для відображення співвідношення картографованих діалектних фактів вживаємо загальноприйняті знаки. Геометричні фігури (коло, трикутник вершиною вгору або вниз, квадрат, ромб з вертикальною більшою чи меншою діагоналлю, горизонтальний чи вертикальний прямокутник) дають можливість відбити навіть восьмичленне протиставлення, яке в разі потреби можемо збільшити позначенням великими літерами алфавіту, — що вживаємо лише у випадках для безваріантних явищ багаточленних лексичних протиставлень. Комбінацією чорного та білого (або інших залежно від барви друку чи паперу) кольорів всередині поля фігури, тобто зафарбленням темнішого кольору

верхньої, нижньої, правої й лівої половини, або одночасно верхнього та нижнього, правого й лівого сегментів чи цілої фігури досягаємо семичленного протиставлення. Горизонтальні чи вертикальні прості або подвійні лінії, які проходять через центр, або лише доходять до центра фігури, дають можливість диференціювати навіть шестичленне протиставлення третього ступеня.

Для протиставлення нижчого порядку вживаємо знаки, розміщені з правої, лівої, верхньої та нижньої зовнішньої сторони геометричних фігур. Так, за допомогою малого білого або чорного трикутника чи кола можна довести кількість протиставлення четвертого ступеня до восьми. Рисками та комбінованими з них фігурками у вигляді латинського V або українського І та Т можна виразити декількачленне протиставлення дальшого ступеня.

Для більшої наочності все сказане можна зобразити у формі таблиці:

Вибір для вираження головного (тобто першого ступеня) протиставлення між геометричними фігурами та кольором часто має й суто практично-технічний характер, підвищуючи ефективність та виразність карти. Він залежить від кількох обставин. 1. На пробних картах для головного протиставлення вживаємо найчастіше геометричні фігури. Тільки в найпростіших випадках — у протиставленні двох або трьох членів — вигідніше вживати колір. 2. Картографічну проекцію деяких діалектних відмінностей (однопланових та ін.) здійснюємо диференціацією тільки в межах кола (зафарбленням певних його частин або ліній чорним кольором). Штрихування взагалі не вживаємо, щоб уникнути злиття штрихів усередині фігури при наявності найменших поліграфічних недоліків (нерівномірності сили друку, зниженої якості барви, паперу, кліше та ін.). 3. У деяких

випадках небагаточленних протиставлень для більшої контрастності карти, особливо за умов застосування фігур, що рідко зустрічаються, слід їх зафарбувати. 4. Остаточний добір найбільш придатного картографічного вираження здійснюється після доскональної оцінки пробних карт шляхом транспозиції конфігурації знаків з однієї системи до другої на підставі ключа, як це буде ще вказано нижче. 5. В інтересах поліпшення виразності карти іноді необхідно спростити конфігурації знаків легенди шляхом скорочення за допомогою загального знаку для більшості протиставлень, вираження деяких протиставлень допоміжними ізоглосами або штрихуванням зони їх наявності, або й пропуском. Редукцію слід проводити тільки після закінчення картографування на пробних картах.

Деякі знаки вживаються як стабільні для більшості карт, передусім для споріднених явищ, щоб полегшити їх взаємне порівнювання. Так, наприклад, наголос на останньому складі позначаємо рисою з правого боку фігури, ініціальний та пропарокситонічний наголос — рисою з лівого боку, гачком у формі латинського V над фігурою — м'якість, під фігурою — йотацію, кружком — відсутність якоїсь риси та ін. У таких випадках вживаємо деколи й спільне позначення явищ фігурами та зафарбуванням всередині них, але подібне позначення не обов'язкове, особливо тоді, коли воно веде до дуже складної конфігурації знаків.

Багаторічна практика картографування привела до спеціального уточнення його методу, який ґрунтується на новому принципі складання легенди карти шляхом точної раціональної системи позначень, формально вираженої та упорядкованої ключем. Картографічний ключ до легенди має всебічне значення. Він є сполучною ланкою між картою та її легендою, з одного боку, та картою й коментарем — з другого. Ключ допомагає найбільш економно скласти легенду карти. Він дає можливість певно й самостійно відобразити на спільній карті всі наявні або бажані диференційні ознаки у варіантах одного або кількох слів (мовних фактів) і на його підставі виробити для них або для груп явищ сувору систему розпізнавальних знаків, які не повторюються. Отже, виходячи із системної градації явищ, ключ полегшує на спільній карті орієнтацію в територіальному поширенні кожного з них окремо. Ключ скорочує коментар, сприяє його стислості, наочності, доповнює його, вказуючи на всі відображені на карті мовні явища. Спосіб картографування шляхом розкладу варіантів слова на диференційні ознакові елементи на підставі ключа є дуже зручним у процесі складання перших пробних карт, тому що він, даючи повний першоаналіз матеріалу, сприяє швидкому добору остаточного варіанту і виявленню в слові не передбачених програмою важливих мовних явищ та їх повному протиставленню. Крім під-

вищення якості філологічної обробки матеріалу, картографування за ключем збільшує документаційну вартість карти та взагалі атласу, допомагає посиленню наочності територіального поширення відбитих на карті мовних явищ при збереженні виразності самої карти.

Разом з тим варто підкреслити, що ключ є тільки технічним картографічним засобом, він годиться для відображення диференційних елементів як основи протиставлень. Ключ як систематичне упорядкування знаків та їх певної модифікації існував так або інакше у свідомості діалектологів під час складання простих карт, але його невиявлення та логічне необґрунтування не дозволяло вживати його як універсальний лінгвістично-технічний картографічний засіб у викладеному вище розумінні, що звужувало можливості наочного і всебічного картографування символічним (знаковим) та комбінованим методом. Багато з опублікованих діалектологічних атласів мають спільний недолік у вираженні на карті діалектних фактів. Одні затушовують диференційні елементи передусім нижчого ряду довільним і несистематичним добором картографічних знаків при повному зображенні картографованого об'єкта (Атлас Валлонії Л. Ремаркля, атлас Зд. Штібера і под.), інші намагаються вийти з скрутного стану або шляхом надмірних спрощувань, які не завжди виправдані та негативно впливають на повноту та якість карти, а тим самим і атласу, або нагромаджують на всій карті по кілька знаків біля кожного населеного пункту (напр., в атласі російських говірок на схід від Москви), що робить враження графічної перенасиченості та перевантаженості карти й не дозволяє поглибити складання синтетичних карт знаковим методом. Застосування методу написів не забезпечує повноцінної філологічної розробки картографованого матеріалу, а надмірне посилення на коментар утруднює користування атласом. Необґрунтоване спрощення в деяких загальномовних атласах аж ніяк не продиктоване теоретичними концепціями. У регіональному атласі, де матеріал збирається однією особою або вузьким колективом діалектологів, подібні недоліки мають бути усунені.

Кожна карта атласу, як і сам атлас загалом, повинна дати якнайповнішу лінгвогеографічну інформацію щодо мовних явищ. Проте треба уникати надмірної інтерпретації, свавільних рішень та узагальнень у викладі. Це має робити той, хто користуватиметься атласом. Тому ми намагаємося найчастіше відображати на карті не ізольовані явища одного слова, а цілий ряд репрезентантів (монотематичні синтетичні карти), або й більшу кількість явищ слова, взаємно пов'язаних (політематичні аналітичні карти).

Складання ключа та на його підставі легенди карти — це два найвідповідальніші та взаємно пов'язані початкові процеси картографування. Перший і найважливіший етап оформлення

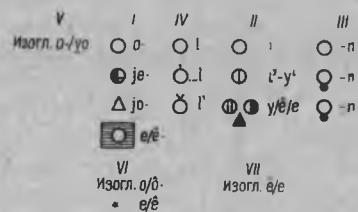
карти здійснюється на підставі аналізу виписаних із картотеки атласу всіх наявних варіантів слова або форми шляхом розподілу їх на певні структурні елементи (звуки, фонемі або групи фонем, суфікси та ін.), розташовані в стовпцях один під одним. Тут відразу виявляються диференційні елементи, класифікація яких здійснюється після елімінації спільних варіантам елементів і полягає у попередньому якісному та кількісному їх доборі або градації, які звичайно позначаємо (римською) цифрою ступеня протиставлення, виходячи передусім від головної тематичної функції карти відповідно до її місця в атласі, від чого часто залежить назва карти. У цьому випадку можна застосувати історичний, структуральний або інший можливий принцип діахронічного або синхронічного аспекту, який залежить переважно від теми карти та від матеріалу. Усі відображені на карті й визначені ключем у формі дальших протиставлень другорядні теми передаються в тематичному покажчику (реєстрі). Диференційні елементи поодиноких ступенів протиставлень відокремлюємо різними знаками або складовими їх частинами (як це вказано на схемі нижче). При цьому, як правило, територіально найпоширеніший варіант вважається при картографуванні як вихідний, а його диференційні елементи в ключі займають місце у першому ряді протиставлень. В інтересах максимального спрощення конфігурації знаків для полегшення картографування, орієнтації на карті та якомога більшої її виразності диференційні елементи першого ряду (у тому числі й відсутність деяких з них, тобто нульові елементи) позначаються по можливості спільним вихідним знаком, здебільшого неконтурним колом або — на випадок лексичних варіантів — іншими геометричними фігурами; додаткові частини вихідного позначення додаються поступово з наростанням протиставлень у межах їх градації, починаючи з другого ряду.

На підставі визначеного ключа складається легенда карти. Ключ та легенда взаємно пов'язані і взаємно координуються. Знаки окремих варіантів легенди карти, символізуючи графічне вираження існуючих протиставлень, повинні максимально ефективного спрощення в потрібних випадках проводиться дальше оформлення ключа й легенди різними шляхами аж до досягнення останнього варіанту або редакції карти. До таких способів спрощення належать: 1) об'єднання знаків для різних елементів протиставлень з уникненням можливої графічної колізії; 2) елімінація деяких протиставлень, яка може здійснюватися по-різному: а) об'єднанням тісно пов'язаних варіантів диференційних елементів; б) відкиданням нецікавих з філологічного погляду або вже відбитих на інших картах диференційних елементів; в) їх вираженням на цій або іншій карті окремою ізоглосою, площинним способом або поясненням у комен-

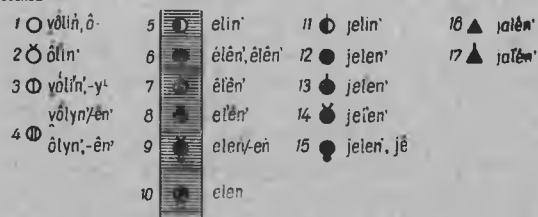
тарі; г) транспозицією одного ключа до другого, який дає можливість виразити картографовані мовні явища іншою конфігурацією знаків, більш вигідною з погляду поліпшення візуального враження, орієнтації, збільшення контрастності, спрощення та полегшення картографування та ін.; д) підкресленням деяких фігурних протиставлень ще кольором; е) спрощенням шляхом застосування кола як єдиного знакового символу у випадку не більше як трьох головних протиставлень, диференційованих тільки іншими засобами всередині та поза колом.

Таким чином, дефінітивна конфігурація знаків легенди визначає послідовність варіантів на легенді карти, які для поліпшення послань можуть бути позначені арабськими цифрами з ускладнюванням конфігурації їх знаків. Ключ уміщуємо на карті в інтересах поліпшення орієнтації у відображенні поширення на ній окремих тематичних елементів (одиниць, явищ та ін.) та спрощення послань у коментарі. Тільки в дуже простих випадках, коли легенда збігається з ключем, окреме визначення останнього відпадає. Сказане стосовно ключа та легенди частково проілюструємо на таких прикладах:

Ключ:

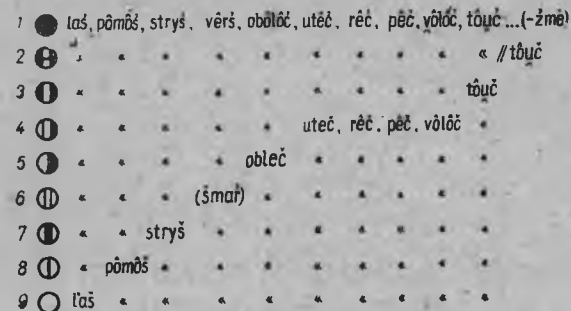
Легенда

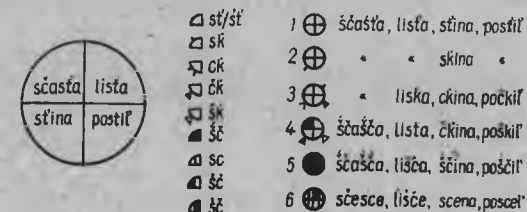
Статистичне вираження частоти нерівномірного поширення певної мовної риси в ряді репрезентантів або інші аналогічні явища можемо картографувати добором потрібної кількості знаків із цього ряду.

Як приклад наведемо легенду карти поширення архаїчної форми наказового способу дієслів на -чи:

Подібний спосіб вираження аналогічних явищ можна трохи варіювати, як це видно на прикладі зображення змін звукосплуки ст' у словах *щастя, листя, стіна, постіль*:

У цій статті лише стисло викладено найголовніші принципи картографування, застосовані в Атласі українських говірок Східної Словаччини. Ще треба вказати на те, що в атласі знайшло відображення територіальне поширення та конфігурація більше тисячі изоглос фонетичних, морфологічних, синтаксичних та лексичних явищ і рис різної давності та неоднакової якості. Одні з них характеризують структуру досліджуваних говірок, інші доповнюють їх характеристику.

ПРИНЦИПИ КАРТОГРАФІРОВАНИЯ И ПОСТРОЕНИЕ АТЛАСА УКРАИНСКИХ ГОВОРОВ ВОСТОЧНОЙ СЛОВАКИИ

Резюме

В статье кратко списаны лингвистические атласы, в которых отображены особенности лемковских говоров.

Автор составил региональный атлас лемковских говоров украинского языка в Восточной Словакии; в статье описываются структура атласа и методы картографирования.

ПРО ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ АТЛАС БІЛОРУСЬКОЇ МОВИ

У 1963 році вийшов з друку «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы»¹ — багаторічна праця великого колективу білоруських діалектологів. В історії білорусистики це, безумовно, видатна подія.

Діалектологічний атлас, побудований на широкому, докладно опрацьованому матеріалі, дає повну й виразну картину діалектного членування білоруської мови періоду 50—60-х років ХХ ст. Він є надійною базою для наукових досліджень у будь-якій галузі білоруського мовознавства.

У світлі даних атласу дістануть більш глибоке, науково обґрунтоване тлумачення багато питань історії білоруської мови і сучасної білоруської літературної мови, зокрема питання зникнення і територіального поширення окремих мовних явищ, питання, пов'язані з формуванням сучасної білоруської літературної мови, питання взаємодії білоруських народних говорів і літературної мови та ін. Дані атласу є достовірним джерелом і для інших наук суспільного профілю, а тому, безумовно, знайдуть належне застосування в працях істориків, етнографів, археологів, фольклористів, літературознавців та інших при дослідженні історії, культури та побуту білоруського народу.

Проте значення атласу виходить за рамки білорусистики. Уводячи в науковий обіг великий фактичний матеріал з білоруської мови, Діалектологічний атлас відкриває широкі можливості для використання цього матеріалу в різного роду славістичних працях за межами Білорусії, відіграє велику роль у порівняльному вивченні слов'янських мов.

Створення атласу білоруської мови здійснювалося в руслі загальносоюзного співробітництва — було складовою частиною

¹ «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы», пад рэдакцыяй члена-карэспандэнта АН СССР Р. І. Аванесава, акадэміка АН БССР К. К. Крапівы і доктара філалагічных навук Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск, 1963.

колосальної роботи великої армії радянських лінгвістів-діалектологів над підготовкою атласів мов народів СРСР.

Особливо плідним було співробітництво в підготовці діалектологічних атласів східнослов'янських мов. Ця плідність була зумовлена не тільки кровною спорідненістю цих мов, але й тим, що задумана робота, єдина за своїм методологічним спрямуванням, здійснювалася на основі одних і тих же принципів, однаковими чи дуже близькими методами і засобами. Дуже важливе значення щодо цього мала діяльність Ради в питаннях координації діалектологічної роботи в СРСР, створеної при АН СРСР.

Координаційна рада, якою незмінно керував проф. Р. І. Аванесов, своїм основним завданням ставила поширення досвіду складання атласів окремих мов, що сприяло виробленню загальних методів і способів збирання, опрацювання і картографування діалектного матеріалу. Співробітництво між колективами Інституту російської мови АН СРСР, Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та Інституту мовознавства ім. Я. Коласа АН БРСР, які в межах республік очолювали роботу над атласами російської, української і білоруської мов, було постійним і здійснювалося в найрізноманітніших формах: у формі всесоюзних, регіональних та республіканських нарад, колективних та індивідуальних консультацій, ознайомлення з практичною роботою, у формі взаємного використання матеріалів, а також широких безпосередніх чи письмових особистих контактів між науковими співробітниками. Підготовлений на загальних принципах і в такому тісному співробітництві «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» є органічною частиною ансамблю атласів східнослов'янських мов і на сучасному етапі, коли немає єдиного атласу східнослов'янських мов, разом з Атласом російської мови і Атласом української мови надійно буде забезпечувати потреби східнослов'янського мовознавства.

Організація систематичної роботи над атласом білоруської мови безпосередньо була пов'язана з Першою республіканською нарадою, яка відбулась у Мінську 1948 р.² На нараді був затверджений (а пізніше за її постановою надрукований) перший варіант Програми збирання відомостей для атласу³, підготовлений у 1947 р. проф. П. А. Расторгуєвим. Нарада прийняла також інші важливі постанови, які значною мірою регламентували всю наступну роботу в справі збирання матеріалу для атласу (про транскрипцію, мережу обмеження та ін.). Нарада визнала за доцільне готувати атлас у двох томах (І том —

² Див «Матеріялы Першай дыялекталагічнай канферэнцыі БССР», Мінск, 1950.

³ «Праграма па вывучэнню беларускіх гаворак і збиранню звестак для складання Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы», Мінск, 1948.

мовна територія на схід від 28 меридіана, П том — на захід від нього).

У 1948—1950 рр. запис матеріалу провадився за Програмою, затвердженою Першою республіканською діалектологічною нарадою. У процесі практичної роботи за цією Програмою і під час обговорення її на Другій республіканській нараді в 1950 р., а також на спеціальному засіданні Відділу діалектології Інституту російської мови АН СРСР у програму були внесені значні зміни: усі розділи її були доповнені, деталізовані з урахуванням найбільш типових фонетичних, граматичних і лексичних діалектних особливостей білоруської мови.

Новий варіант Програми був опублікований у 1950 р.⁴ і став основним документом для збирання матеріалів аж до завершення цієї роботи. Говірки, обстежені в 1948—1950 рр. за першим варіантом Програми, були переобстежені.

Збирання матеріалу для Діалектологічного атласу білоруської мови провадилося шляхом експедиційного, територіально рівномірного обстеження всіх говірок на території БРСР. Зрозуміло, що в записах траплялися тільки сегменти мовлення, неоднакові за обсягом і неоднакові за своєю цінністю і значенням.

Другим етапом роботи була класифікація записаного матеріалу за розділами Програми, оформлення відповідей на її питання. Якщо після занесення всього записаного матеріалу в чернетку виявлялося, що на деякі питання Програми матеріалу недостатньо або ж немає зовсім, провадився новий запис і нова класифікація. Такий спосіб збирання і опрацювання матеріалу забезпечує найбільш об'єктивну фіксацію мовних фактів у природних умовах. Проте він неоднаково ефективний щодо різних сторін структури мови: придатний, головним чином, для збирання матеріалу з фонетики і морфології, дуже мало дає при збиранні матеріалу з синтаксису і ще менше — при збиранні матеріалу з лексики, семантики, акцентології. У таких випадках доводилося користуватися методом опитування, висвітлювати пстрібні мовні факти, ставлячи навідні питання.

Як і було визначено планом, прийнятим на нараді 1948 року, збирання матеріалів для Діалектологічного атласу було закінчене за вісім років (1948—1955 рр.). Це був перший період роботи в підготовці Діалектологічного атласу.

Другий період охоплює 1956—1961 рр. Співробітники сектора діалектології за цей час підготували 448 лінгвістичних карт і коментарі до них. З них 113 присвячені фонетиці й акцентології, 159 — морфології, 30 — синтаксису і 146 — лексиці та

⁴ «Праграма па вивучэнню беларускіх народных гаворак і збіранню звестак для складання Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы», Мінск, 1950.

словотвору. Мережа атласу була визначена з розрахунку — на 225 км² приблизно один населений пункт (середня відстань між пунктами — 15 км). Картографувався матеріал з 1027 населених пунктів БРСР.

Остаточний список карт, які були включені в «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы», складено під час редагування атласу (1961—1962 рр.).

«Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» поділяється на дві частини. Перша частина охоплює 338 лінгвістичних карт. Крім того, у першій частині вміщені допоміжні карти, серед яких: чотири історичні, що ілюструють різні періоди історії Білорусії, дві територіально-адміністративні і дві діалектологічні карти.

На лінгвістичних картах атласу картографовані діалектні відмінності сучасних білоруських народних говорів. Залежно від того, який рівень мовної системи ілюстрований на картах, розрізняють карти фонетичні, морфологічні, синтаксичні і лексичні.

Однак у ряді випадків не можна провести чіткої межі між окремими типами карт, особливо між фонетичними і морфологічними. Тому в атласі ті чи інші типи карт не виділяються в окремі рубрики, а розміщені в послідовності, відповідній питанням Програми, за якою зібрано діалектний матеріал⁵.

Можна виділити окремі групи карт, які ілюструють той або інший бік мовної системи, і приблизно визначити кількісний склад таких груп: фонетичних карт — 64, морфологічних — 115, акцентологічних — 17, синтаксичних — 21, лексичних — 121 (в тому числі з словотвору — 8 карт).

На перший погляд може здатися, що в білоруському атласі переважно відображена граматична структура білоруських народних говорів і недостатньо висвітлені інші рівні, скажімо, фонетична система. Насправді це не так. Фонетичні явища зображені на багатьох морфологічних і акцентологічних картах. Так, наприклад, карти, на яких картографовані ненаголошені закінчення іменникових, займенникових і дієслівних форм, по суті розкривають явища ненаголошеного вокалізму, вокалізм після наголошених складів (див. карти № 71, 72, 79, 111, 113, 115, 116, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 151, 156, 157, 164, 165 та ін.). Недостатньо відображені в білоруському атласі акцентологія, синтаксис і лексика білоруських народних говорів. Цих недоліків можна буде позбутися під час збирання матеріалів для обласних словників білоруської мови за певно визначеною мережею, що дасть можливість використати матеріали для скла-

⁵ Див. «Праграма па вивучэнню беларускіх народных гаворак і збіранню звестак для складання дыялекталагічнага атласа беларускай мовы», Выдавецтва Акадэміі навук Беларускай ССР, Мінск, 1950 (питання 1—301).

дання лексичних атласів. Паралельно з лінгвістичною географією необхідно розгортати монографічне вивчення акцентології, синтаксису і лексики білоруських народних говорів.

Лінгвістичні карти білоруського атласу здебільшого ілюструють діалектні явища як ланки мовної системи в їх територіальних розрізненнях, співвідносні елементи різних окремих діалектних систем. Як відомо, відповідне явище, що утворює протиставне діалектне розрізнення, завжди двочленне або багаточленне (Аванесов).

Члени відповідних явищ можуть відображати явище просте або складне.

Картографовані розрізнення в одних випадках лексично необмежені й охоплюють усю систему говірок, як, наприклад, карти, що ілюструють типи ненаголошеного і наголошеного вокалізму (№ 1—11, 34, 35), а також карти, присвячені консонантизму білоруських говірок (№ 42, 45, 46, 47, 53, 55—57, 64).

В інших випадках картографовані діалектні розрізнення охоплюють групу ферм або групу слів, тобто вони граматичні або лексично обмежені. Таких карт в атласі переважна більшість.

Є певна кількість карт на вимову окремих слів. На картах цього типу картографовані фонетичні, морфологічні, акцентологічні і словотворчі варіанти окремих слів (див. № 26, 27, 29, 33, 37, 38, 40, 43, 44, 48, 54, 58, 63 та ін.).

Як графічні засоби для позначення різноякісних структурних зв'язків між варіантами картографованого явища, загальними і окремими мовними явищами, на картах білоруського атласу використані кольори і графічні знаки в тій послідовності, що й у російському атласі⁶, зокрема кольори: 1) червоний, 2) зелений, 3) жовтий, 4) синій, 5) коричневий, 6) оранжевий, 7) фіолетовий; фігури: 1) коло, 2) рівнобічний трикутник, 3) квадрат, 4) ромб, 5) прямокутник.

Відомо, що графічні засоби, їх вживання в певній послідовності у легендах і на картах підпорядковані картографічним потребам і не ілюструють історії розвитку явищ, походження однієї форми від іншої. Використання тих або інших засобів залежить у першу чергу від характеру картографованих мовних явищ.

При картографуванні складних явищ, багатопланових структурних зв'язків варіантів явища основне протиставлення позначається контрастом кольорових знаків, а додаткові протиставлення — контрастом фігур відповідного кольору⁷.

⁶ Див. «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы. Вступительные статьи и комментарии», М., 1957, стор. 32.

⁷ Під час картографування граматичних і лексичних явищ з кількома протиставленнями використані відповідні співвідношення чорних фігур (кон-

Для картографування простих мовних явищ з єдиним протиставленням використовуються знаки чорного кольору — контурні, суцільні і заштриховані. У білоруському атласі налічується 198 кольорових карт, що становить 58,6%, і 140 чорних карт, що становить 41,4% від загальної кількості лінгвістичних карт.

Залежно від кількості використаних кольорів карти поділяються на дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести- і семиколірні. Більшість кольорових карт становить дво- і триколірні (перших в атласі — 54, других — 60). Значно менше карт з використанням великої кількості кольорів: чотириколірних — 31, п'ятиколірних — 13, шестиколірних — 11, семиколірних — 18.

Звичайно в кольорових картах різною мірою використовуються фігури чорного кольору. Найчастіше таке використання є в двоколірних картах для передачі додаткових протиставлень. У частині карт чорне контурне коло використане для позначення панівного явища, яке не стосується теми певної карти. Кольорові контрасти на таких картах використовуються для позначення локально обмежених мовних явищ, наприклад, характеру окання при панівному аканні, а також інших мовних явищ (див. карти № 2, 3, 5, 6, 7, 23, 52, 53, 133, 184, 185, 186, 190, 191, 198, 205, 219, 252, 298, 331).

Використання чорних знаків на кольорових картах виступає при картографуванні непротиставних мовних явищ, як, наприклад, на морфологічних картах № 86, 87, 88, де чорний трикутник означає утворення з суфіксом *-ёнак* (*цялёнак*, *ягнёнак*), при позначенні кольоровими фігурами утворень від вихідної форми на *-я* (*цяля*, *ягня*). Окремі типи останніх форм і становлять теми цих карт.

При картографуванні непротиставних мовних явищ на лексичних картах використано знак чорного кольору — Н, який означає відсутність реалії або відповідної назви діалектного слова (див. карти № 232, 233, 243, 244, 249, 250, 337).

Значна кількість карт ілюструє лише одне протиставлення. Звичайно такі карти виконані в чорному кольорі, їх біля 70. Структурні співвідношення протиставних мовних фактів ілюструються на картах цього типу у протиставленні контурного і чорного кола. Є і двоколірні карти такого характеру, але їх незначна кількість.

Як відомо, за кольорами, графічними знаками та їх протиставленнями стоять співвідносні і протиставні елементи системи мови, одні з яких позначені різними кольорами, а інші — різними фігурами.

турних — заштрихованих і чорних), які виконують ту ж функцію, що й кольорові знаки (див. карти № 89, 90, 92, 98, 99, 101, 125, 126, 132, 241, 252, 265, 272, 279, 285, 324, 355, 336).

Лінгвістичні карти розрізняються залежно від способу картографування, що в свою чергу визначається характером мовного явища, якістю і кількістю картографованого матеріалу в кожному окремому випадку.

Звичайно на картах білоруського атласу картографувалися всі варіанти окремих мовних явищ фонетичної системи, граматичної будови й лексики.

Співіснування різних варіантів у живій мові передавалося на картах сукупністю фігур відповідних кольорів. Панівний варіант, який звичайно відповідає літературній нормі, на картах позначається переважно червоним кольором.

Такий характер позначень забезпечує найбільш виразне виділення територій діалектних явищ в їх зв'язках і взаємовідносинах. Використання тих або інших засобів залежало в першу чергу від характеру картографованих мовних явищ.

Друга частина атласу включає вступні статті, присвячені загальним питанням лінгвістичної географії і принципам складання лінгвістичних карт, довідкові матеріали і бібліографію.

Основний зміст другої частини атласу становлять коментарі. Кожній карті відповідає коментар, який доповнює і розкриває зміст карти.

Коментар поділяється на дві частини — загальну і спеціальну. Перша частина починається з наведення питання Програми, з відповідей якого складено карту. Коли карта пов'язана матеріалом або темою з іншими картами, то у першій частині коментарів наводяться посилання на інші карти. Далі вказується, якому мовному явищу присвячена карта. До теми карти робиться застереження в тих випадках, коли це не досить зрозуміло з її назви, а також у тих випадках, коли при картографуванні будь-якого явища враховуються не всі діалектні розрізнення, які пов'язані з цим явищем, а тільки частина їх.

Для фонетичних, морфологічних і синтаксичних карт визначається, коли це необхідно, обсяг лексичного матеріалу (обмежений, необмежений), який охоплює картографоване явище.

У першій частині пояснюються принципи побудови карти, коли вони неточно виражені в легенді і не впливають з загальних принципів картографування. Тут же відводяться від картографування явища, які належать до теми карти, але з різних причин не враховувалися при картографуванні. Крім того, у першій частині коментаря розкриваються значення деяких знаків, коли один знак об'єднує два або декілька близьких варіантів картографованого явища.

Друга частина коментаря вміщує фактичний матеріал, який наводиться в порядку слідування населених пунктів. Тільки в коментарях до деяких лексичних карт фактичний матеріал розподіляється на окремі групи (рубрики).

Наведення фактичного матеріалу в коментарях зумовлюється характером картографованого явища, способом картографування і якісною придатністю зібраного для атласу діалектного матеріалу. Цей матеріал подається за тими населеними пунктами, в яких позначено співіснування різних варіантів картографованого явища, а також у тих випадках, коли умови існування різних варіантів не зовсім зрозумілі.

Увесь матеріал, на основі якого поставлені знаки на карті, наводиться в тих випадках, коли картографоване явище виступає непослідовно у говорах або воно картографується в загальному вигляді, бо матеріал не дозволяє врахувати закономірності, які у ньому приховані.

Часткове наведення фактичного матеріалу здійснюється в тих пунктах, де: а) знак поставлено на основі недостатнього матеріалу в якісному або кількісному відношенні або на основі матеріалу, що залучається з відповідей на інші питання; б) автори відповідей дають пояснення, які уточнюють характер існування мовних явищ у говірках.

В окремих випадках у коментарях наводиться додатковий матеріал, щільно пов'язаний з картографованим явищем, який з тих або інших причин не виноситься на окрему карту. У багатьох коментарях фактичний матеріал обмежується специфічними діалектними різновидами форм (до карт з морфології).

Фактичний матеріал, наведений у коментарях, у ряді випадків дозволяє визначити характер співіснування варіантів мовних явищ серед носіїв діалекту, перевагу того чи іншого варіанта в мові певних вікових груп.

Звичайно, крім коментарів і довідкового матеріалу, у другу частину атласу необхідно було вмістити в повному обсязі Програму, за якою провадилося обстеження народних говорів⁸.

Білоруський атлас щодо цього становить виняток, у ньому окремим розділом не надруковано Програми, оскільки на початку кожного коментаря наводиться формулювання питання Програми, на відповідях якого побудована карта.

Атлас білоруської мови не має зведених карт, присвячених основним типам ізоглос, і це тому, що сектор діалектології Інституту мовознавства ім. Якуба Коласа АН БРСР готує спеціальну монографію «Дані лінгвістичної географії і групування білоруських говорів» (1964—1966 рр.), у якій буде висвітлений цілий комплекс питань, пов'язаних з територіальним розмежуванням діалектних явищ, з типологією ізоглос. У монографії буде науково обґрунтований діалектний поділ білоруських на-

⁸ Див. розділ «Программа собирания сведений для составления диалектологического атласа русского языка», «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы. Вступительные статьи и комментарии»; стор. 269—309.

родних говорів у їх сучасному стані. Окремий розділ присвячується історичному коментарю як окремих ізоглос, так і деяких діалектних масивів. Поставлені проблеми розв'язуватимуться на основі даних лінгвістичної географії не тільки білоруської, але й інших слов'янських мов з врахуванням матеріалів давніх писемних пам'яток.

О ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКОМ АТЛАСЕ БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Создание Атласа белорусского языка, который является надежной основой для исследований в любой отрасли белорусского языкознания, а также достоверным источником для других наук обществоведения, осуществлено в русле общесоюзного сотрудничества диалектологов-славистов.

В настоящей статье рассматриваются все основные этапы работы над атласом и излагается характеристика типов карт, приемов картографирования диалектного материала и построения комментариев ко всем лингвистическим картам Атласа белорусского языка.

В. А. ЧАБАНИНКО

ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ У СТЕПОВИХ ГОВІРКАХ ДОЛИНИ р. КІНСЬКОЇ

За сучасною класифікацією діалектів української мови говірки долини р. Кінської належать до так званої дніпропетровсько-запорізької групи степових говорів південно-східного наріччя¹. Ці говірки майже не були об'єктом спеціальних лінгвістичних студій².

Заселення і дозаселення долини р. Кінської відбувалось за своєрідних історичних умов. Кілька століть вона була місцем кочовищ. На лівому березі р. Кінської ще до середини XVIII ст. було кілька аулів та старих спустілих городищ. На правому ж боці річки, особливо в районі її середньої течії, за часів Запорізької Січі існувало чимало козацьких зимівників, які пізніше стали основою для великих поселень. Після успішних воєнних операцій російського та козацького військ проти турецько-татарських завойовників у 70—80-х роках XVIII ст. ця територія почала дуже швидко дозаселятись (в основному за рахунок української людності). Великими групами прибували сюди переселенці з колишніх Полтавської та Чернігівської губерній, тимчасом як суміжні райони (особливо південні) залюднювались переважно росіянами, болгарами, албанцями, німцями та ін. Дозаселення долини р. Кінської тривало і в XIX та на початку XX ст.³

¹ Див. Ф. Т. Жилко, *Говори української мови*, К., 1958, стор. 167.

² Про деякі явища фонетики див. С. П. Самійленко, *Фонетичні особливості говірок Запорізької області*, «Діалектологічний бюлетень», вип. VI, К., 1956, стор. 89—97.

³ Докладніше про історію заселення та дозаселення території досліджуваних говірок див. Я. П. Новицкий, *История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии, 1770—1806 гг.*, Екатеринослав, 1905; П. А. Заболотский, *Старейший запорожский уезд, Нежин*, 1903; «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии», т. 2, Екатеринослав, 1880; Д. І. Багалій, *Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку*, Х., 1920; Е. Н. Дружинина, *Северное Причерноморье в 1775—1880 гг.*, М., 1959.

Ця стаття є першою спробою аналізу особливостей словозміни іменників у говірках долини р. Кінської. Для написання розвідки використано сучасні діалектні матеріали⁴, фольклорно-етнографічні матеріали кінця XIX — початку XX ст.⁵ та деякі архівні документи, що зберігаються в Запорізькому обласному державному архіві⁶.

Система відмінювання іменників у досліджуваних говірках здебільшого не розходиться з нормами української літературної мови. Відмінності ж її виявляються в низці явищ.

I відміна. Однина. Род. відм. іменників з основою на *р* під наголосом має закінчення **-и**: *горі, корі, норі*; не під наголосом **-і**: *хмар'і, шкър'і, Шър'і*.

Дав. і місц. відм. іменників з основою на *г, к, х* виступають послідовно з закінченням **-і** та переходом *г, к, х* у *з, ц, с*: *Ол'з'і, ш'ч'оц'і, м'с'і*. У мовленні молоді чергування часто відсутні, а закінчення **-і** можливе лише під наголосом: *(на) ш'ч'ок'і, (на) ног'і, (на) сох'і*, але *(у) кнїжки, (на) бом'аги, (на) м'ухи*. Аналогічне явище відзначене в східнослобожанських⁷, ряді степових⁸ та в деяких інших⁹ українських говірках. В. М. Брахнов уважає, що це наслідок впливу називного відмінка, а також, можливо, російської мови¹⁰.

В іменниках на м'яку основу в ор. відм., мабуть, не без впливу твердої основи, замість **-ейу** часто виступає закінчення

⁴ Ці матеріали зібрані автором протягом 1956—1963 рр. у кількох населених пунктах Запорізької області, а саме: Благовіщенка, Єлизаветівка, Балки, Златспіль, Скельки, Орлянське, Царинин Кут—Василівського району; Мала Катеринівка, Кушугум, Григорівка, Веселянка, Юльнівка—Червоноармійського району; Комишуваха, Кірове, Юрківка, Преображенка, Мала Токмачка—Оріхівського району; Новоселівка, Чапаєвка, Кінські Роздори—Пологського району.

⁵ Див. И. И. Манжура, Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ., X., 1890 (умовно — МС); Я. П. Новицкий, Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине в 1874—1903 гг., Екатеринослав, 1908 (умовно — НМ); його ж, Народная память о Запорожье, Екатеринослав, 1911 (умовно — НП); його ж, Малоросейская и запорожская старина в памятниках устного народного творчества, Александровск, 1907 (умовно — НС); його ж, Запорожские и гайдамацкие клады. Александровск, 1908 (умовно — НК).

⁶ Протоколи засідань податкової комісії Комишуваської сільради за 1925 р., фонд Р-391, оп. 1, од. зб. 44; Заяви безземельних громадян до Комишуваської сільради за 1925—1927 рр., фонд Р-391, оп. 1, од. зб. 46.

⁷ Див. Б. А. Шарпило, Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови, Луганськ, 1959, стор. 12.

⁸ Див. Я. Д. Нагін, Відмінювання іменників у степових херсонських говірках, «Наукові записки Херсонського педінституту», вип. IV, 1955, стор. 170.

⁹ Див. В. М. Брахнов, Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, «Діалектологічний бюлетень», вип. VII, К., 1960, стор. 62.

¹⁰ Див. там же.

-ойу. Це особливо стосується говірок Царициного Кута, Орлянського, Балок і Юрківки, де форми з **-ойу** є панівними: *дін'ойу, бър'ойу, скел'ойу*. У записах кінця XIX — початку XX ст. є лише форми з **-ейу**: *вулицею*¹¹ (НМ, 53), *землею* (НК, 67), *криницею* (НК, 61), *кумасею* (НМ, 36), *неділею* (МС, 161), *плавнею* (НП, 59; НК, 16), *птицею* (МС, 38), *скелею* (НМ, 7; МС, 32), *туркенею* (НМ, 7), *шаблею* (НП, 9; НК, 73), *царицею* (МС, 38).

Часто закінчення **-ойу** властиве також ор. відм. іменників з основою на шиплячий: *мішойу, крїч'ойу, с'ажойу*. У давніших записах виступає **-ею**: *кручею* (НП, 7), *одежею* (НС, 11), *грушею* (НК, 14). У набутті ор. відм. цих іменників закінчення **-ойу** виявляється, безперечно, вплив твердої групи. Подібне явище спостерігається в багатьох українських говірках¹².

II відміна. Однина. Як правило, іменники чол. роду в род. відм. мають закінчення **-а** тоді, коли вони означають назви:

а) істот і людей (імена, прізвища, прізвиська): *лин'а, сина, Радив'сна, Бондар'енка, Малап'уза*; б) господарських знарядь, інструментів, машин: *лома, ч'авун'а, паров'оза, трахтора*; в) ваги, часу, простору: *п'уда, к'ілограма, д'н'а, тїжн'а, с'ажн'а, ги(и^е)к'т'ара*; г) днів і місяців: *в'їт'орка, окт'абр'а*; д) населених пунктів: *Златопол'а, Кушуг'ума*.

Закінчення **-у** в род. відм. набувають іменники чол. роду, які означають назви: а) якостей, властивостей, станів, процесів: *с'орту, стр'аму, с'н'іву, крику*; б) установ, організацій: *колг'оспу, райкому, комсом'олу*; в) земельних обширів: *ст'єпу, т'оку, л'угу, л'їсу*; г) рідин, сипучих тіл, матеріалу: *м'еду, табаку, с'ахар'у, ш'б'уку*; д) явищ природи: *х'олоду, мор'озу, с'н'їгу, гр'яду*.

У записах кінця XIX — початку XX ст. засвідчено; *боюся гн'ива* (НП, 75), *звести з світа* (НП, 8), *того лісу* (НП, 59), *сінокосу* (НС, 14), *Великого Луга* (НК, 17), *до двора* (НС, 9), *вагани меду* (НС, 10), *огню* (НС, 10), *вогню* (МС, 66).

Отже, ргніше в досліджуваних говірках паралельність закінчень род. відм. одн. іменників чол. роду ще не так чітко

¹¹ У прикладах із фольклорно-етнографічних записів ілюстрації частково транслітеровані.

¹² Див. Ф. Т. Жилко, Південночернігівські говірки, перехідні до полтавських, «Діалектологічний бюлетень», вип. V, К., 1953, стор. 54; П. С. Лисенко, Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини, зб. «Середньонаддніпрянські говори», К., 1960, стор. 26; Л. П. Бова (Ковальчук), Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту, зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954, стор. 198; И. И. Приймак, Говори западных районов Сумской области (автореферат), К., 1959, стор. 9; В. М. Брахнов, Деякі морфологічні особливості..., стор. 62—63; Я. Д. Нагін, зазнач. праця, стор. 171; Б. А. Шарпило, зазнач. праця, стор. 12; А. Д. Очеретний, Морфологічні і лексичні особливості говірок Уманського району, «Наукові записки Київського педінституту», т. XXVI, вип. I, К., 1957, стор. 17.

пов'язувалась із семантичною диференціацією відмінюваних слів.

У дав. відм. закінчення -у мають лише ті іменники чол. роду, які означають назви населених пунктів: *Златопол'у, Нікипол'у, Царіцинському Куту*; усі ж інші мають закінчення -ов'і (-йов'і), що поширюється, як правило, також на іменники з основою на м'який і шиплячий приголосний: *сінов'і, сарайов'і, Ісайов'і, кон'ов'і, сажов'і, ножов'і*.

Записи минулого фіксують форми дав. відм. з закінченням -у (-ю) не лише в іменниках-назвах населених пунктів: *сотничку, полковничку* (НМ, 7). Якщо основи на м'який і шиплячий приголосний тепер набувають закінчення -ов'і (-йов'і) спорадично, то в згаданих записах вони виступають тільки з ним: *конезі* (НП, 9), *Полієві* (НП, 77), *шинкареві* (НС, 8), *ковалеві* (НС, 9), *багатиреві* (МС, 8), *гостинцеві* (МС, 38).

Закінчення -ов'і іменників з основою на м'який і шиплячий приголосний відзначене в херсонських¹³, у деяких київських¹⁴, в уманських¹⁵, у східнослов'янських¹⁶ та в житомирських¹⁷ говірках.

Ор. відм. іменників чол. роду з основою на -й, на м'який та шиплячий приголосний дуже рідко вживається з закінченням -ем; переважно ж поширені форми з -ом (-йом): *рул'ом, сарайом, товаришом*. Виняток становлять іменники з суфіксом -ец', причому лише в тих випадках, коли цей суфікс не наголошується: *пал'це'м, комсамол'це'м*, але майже завжди *продаўц'ом, молодц'ом*.

Записи минулого цієї риси не відбивають: *курінем* (НС, 9), *конем* (НП, 9; НС, 14), *змієм* (НП, 8; НК, 71), *якірцем* (НС, 8).

Місц. відм. іменників чол. роду виступає з закінченнями -ов'і, -у або -і. Закінчення -ов'і мають переважно іменники, що означають назви істот: *на котов'і, при бат'ков'і, на синков'і, на свойаков'і*; закінчення -у — переважно ті, що означають назви неживих предметів і мають: а) суфікси -ак, -ук, -ик (-ок): *у с'ір'ак'у, на кайку'ю, у погр'ібник'у, у казанк'у*, б) односкладові основи: *на л'од'у, у йар'у, на под'у*, але *у двор'і, на стол'і, на в'оз'і* (тут -і походить з давнього ѣ). Закінчення -і мають, як правило, багатоскладові безсуфіксні іменники: *у короб'і, на сарайі, у поїіз'д'і*, а також іменники—назви населених пунктів: *у Златопол'і, у Цар-Кут'і*.

У фольклорно-етнографічних матеріалах знаходимо: *на коні* (НМ, 7), *в колодізі* (НК, 22), *на тім боці* (НС, 7), *при бокові* (НМ, 7), *по вітрові* (НМ, 25), *в дубові* (НК, 17), *по степу*

¹³ Див. Я. Д. Нагін, зазнач. праця, стор. 177.

¹⁴ Див. В. М. Брахнов, Деякі морфологічні особливості..., стор. 64.

¹⁵ Див. А. Д. Очеретний, зазнач. праця, стор. 17.

¹⁶ Див. Б. А. Шарпило, зазнач. праця, стор. 12.

¹⁷ Див. Л. П. Бова (Ковальчук), зазнач. праця, стор. 108.

(НМ, 6), *в лісу* (НМ, 27), *на каменю* (НМ, 22), *на Подолі* (НМ, 16). Тут теж, як і для форм род. відм., ще не характерне чітке пов'язування закінчення з семантикою іменника-назви.

Дав. відм. іменників середн. роду на -о має паралельні закінчення -у та -ов'і: *гн'ізду'ю/гн'іздов'і, ковадлу'ю/ковадлов'і*. Форми з -ов'і в досліджуваних говірках досить поширені. Вони виникли за аналогією до відповідних форм іменників чол. роду¹⁸.

Паралельні закінчення -і та -ов'і іменників середн. роду мають і в місц. відм.: *у жит'і/у житов'і, у сит'і/у ситов'і*. Тут -ов'і є наслідком, імовірно, впливу форм дав. відмінка.

Іншомовні слова *кіло, радіо* і *кіно* відмінюються, як *село*, в обох числах (два останні, щоправда, відмінюються лише тоді, коли означають відповідно «приймач» і «фільм»).

III відміна. Однина. Род. відм. іменників *сіль, любов, осінь, смерть* і под. має закінчення -и: *с'оли, пам'яті, л'убові, б'ес'ни, см'єрти, м'асти, в'істи, с'ов'істи*. У вимові молоді зрідка вживається -і: *с'ол'і, л'убов'і* і т. ін.

Раніше форми типу *с'оли, л'убові* пов'язували з південно-західними діалектними формами¹⁹. Проте, як говорить В. С. Ващенко, це не зовсім так²⁰, бо, за даними новіших досліджень, форми на -и поширені в говірках не лише південно-західних, а й інших діалектів²¹. Для досліджуваних говірок вони були досить характерними, мабуть, і раніше: *смерти бажає* (НМ, 13), *її смерти* (НМ, 38), *за моєї пам'яті* (НС, 12), *од смерті* (НК, 60); у документах 20-х років ХХ ст.: *до осені* (ф. Р-391, оп. 1, од. зб. 46, арк. 113), *кількості* (там же, арк. 286).

Закінчення -и в цих формах є, безперечно, давнім флексивним -и, що було характерне для род., дав. та місц. відм. іменників жін. роду однини колишніх основ на -і-.

У досліджуваних говірках двоскладові іменники III відміни з м'якою основою переходять до I відміни шляхом набуття закінчення -а: *гармон'а, миш'єн'а, ши'єн'єл'а, пост'єл'а*. З односкладових іменників (*міль, сіль, путь, даль* і под.) цієї зміни зазнають лише деякі: *др'єл'а, ш'ал'а* і спорадично *ос'а* «вісь», *гр'аз'а*.

¹⁸ Див. О. П. Безпалько та ін., Історична граматики української мови, К., 1962, стор. 212—213.

¹⁹ Див. О. Шахматов, А. Кримський, Нариси з історії української мови, К., 1924, стор. 74.

²⁰ Див. В. С. Ващенко, Полтавські говори, Х., 1957, стор. 106.

²¹ Див. В. С. Ващенко, зазнач. праця, стор. 105—110; Я. Д. Нагін, зазнач. праця, стор. 188; Б. А. Шарпило, зазнач. праця, стор. 12; П. С. Лисенко, зазнач. праця, стор. 25; Ф. Т. Жилко, зазнач. праця, стор. 54; В. М. Брахнов, Говори Переяслав-Хмельницького району на Київщині (автореферат), К., 1960, стор. 7; І. О. Варченко, До питання про південну і східну межу середньонадніпрянських говірок, зб. «Праці Х Республіканської діалектологічної наради», К., 1961, стор. 42.

IV відміна. Однина. Іменники *імн'а, в'імн'а, племн'а, с'імн'а* відмінюються за зразком: наз. — *імн'а*, род. — *імн'а*, дав. — *імн'у* і *імн'ов'і*, знах. — *імн'а*, ор. — *імн'ам*, місц. — *на імн'і* і *на імн'ов'і*.

Як видно, у досліджуваних говірках давнє закінчення дав. відм. одн. **-ові** іменників **ъ**-основи поширилось не лише на місц. відм. іменників чол., а й на дав. та місц. відм. іменників середн. роду II і IV відмін. Колишні форми род., дав. і місц. відм. типу *імені, вимені* не вживаються, що характерно і для інших степових²², а також східнослов'янських²³ говірок. Закінчення **-у** в дав. відм. — це наслідки впливу II відміни, що фіксується ще в пам'ятках XIV—XV ст.²⁴ і поширене тепер у багатьох українських говірках²⁵.

Множина всіх відмін. Ряд іменників жін. роду з суфіксом **-к-** у род. відм. паралельно з нульовим закінченням має ще **-іу**, причому останнє майже завжди наголошується: *ж'інок//ж'інк'іу, банок//банк'іу, гр'адок//гр'адк'іу*. З **-іу** виступають також деякі іменники без суфіксального **-к-** в основі: *губ//губ'іу, скирд//скирд'іу, сестер//сестр'іу, баб'іу*. У записах минулого знаходимо: *жили без баб* (НМ, 25). Форми на **-іу** засвідчені також у полтавських²⁶, деяких степових²⁷, південно-західних²⁸ говорах, а також у говірках Житомирщини²⁹, Кіровоградщини³⁰ і Київщини³¹.

Ті іменники чол. роду, що в наз. відм. мають суфікси **-ин, -анин**, у род. відм. мн. виступають з нульовим закінченням або набувають закінчення **-іу**: *царкуг'ан//царкуг'ан'іу, тат'ар//тат'ар'іу, буй'ар//буй'ар'іу*. З **-іу** уживаються також деякі інші іменники: *ч'обот'іу* (і *ч'об'іт*), *парт'ізан'іу* (і *парт'ізан*), *салдат'іу* (і *салдат*), *циган'іу* (і *циган*). Аналогічні факти засвідчено в говірках правобережної Черкащини³².

Наз. відм. іменників чол. роду з основою на **-р** майже послідовно має закінчення **-і**, коли на нього падає наголос: *пузир'і, жир'і, дохтар'і, ш'ч'ур'і, Йагор'і* (від *Егор*), хоч при цьому *трахтор'і, тхор'і, двор'і*. Не під наголосом завжди виступає **-и**:

²² Див. Я. Д. Нагін, зазнач. праця, стор. 192.

²³ Див. Б. А. Шарпило, зазнач. праця, стор. 12.

²⁴ Див. О. П. Безпалько та ін., зазнач. праця, стор. 232.

²⁵ Див. П. І. Приступа, Говірки Брюховицького району, Львівської області, К., 1957, стор. 43; Я. Д. Нагін, зазнач. праця, стор. 192—193; Б. А. Шарпило, зазнач. праця, стор. 12; В. С. Ващенко, зазнач. праця, стор. 119—120.

²⁶ Див. В. С. Ващенко, зазнач. праця, стор. 146—150.

²⁷ Див. Я. Д. Нагін, зазнач. праця, стор. 173.

²⁸ Див. Д. Г. Бандрівський, Говірки Підбузького району, Львівської області, К., 1960, стор. 58.

²⁹ Див. Л. П. Бова (Ковальчук), зазнач. праця, стор. 109.

³⁰ Див. І. О. Варченко, зазнач. праця, стор. 42.

³¹ Див. В. М. Брахнов, Деякі морфологічні особливості..., стор. 62.

³² Див. П. С. Лисенко, зазнач. праця, стор. 24.

буй'ари, комбайн'ери, бригад'ери, тат'ари. Аналогічне явище відзначене в деяких київських, херсонських і середньонадніпрянських говірках³³.

У вимові людей старших поколінь закінчення **-и** в наз. відм. мають іменники типу *кість*: *к'ости, ч'ел'усти*; род. відм. цих іменників, як правило, має закінчення **-іу**: *к'об'т'іу, ч'ел'ус'т'іу*. Це ж відбито в фольклорно-етнографічних записах та архівних документах: *кости ломили* (МС, 152), *челюсти* (МС, 130), *областів* (НМ, 48), *сіножатів* (ф. Р-391, оп. 1, од. зб. 44, арк. 112). Для мовлення молоді звичайними є літературні форми.

Іменники *гроші, сани, ворота, люди, коні, коліна, діти* і под. в ор. відм. мають дві паралельні форми: *гр'іш'ми//гр'оші'ма, сан'мі//сан'ами, гон'мі//гон'ами, штан'мі//штан'ами, л'уд'мі//л'уд'ами, к'ін'мі//к'он'ами, ч'об'іт'мі//ч'обот'ами* (зрідка *ч'обот'ами*), *кол'ін'мі//кол'інами, крил'мі//крилами, д'іт'мі//д'ітами*. Перші паралелі переважають над формами з **-ами**, що характерне також для полтавських говорів³⁴. Це дало В. С. Ващенкові підставу заперечити думку М. М. Дурново, нібито в українських говорах стара форма ор. відм. мн. на **-ми** вживається значно рідше від нової на **-ами**³⁵. Записи минулого в досліджуваних говірках засвідчують: *грішми* (НК, 16, 29; ІС, 161), *кін'ми* (НП, 58; НК, 7).

Залишки двоїни виявляються насамперед у закінченні наз. відм. іменників жін. роду, що стоять при числівниках *два, три* і *чотири*: *д'в'і х'ат'і, три й'ам'і, ч'от'ір'і корз'ін'і*. Іменники з основою на **г, к, х** виступають тут лише з **-и**: *д'в'і см'іги, три св'ахи, ч'от'ір'і лом'аки*. У записах минулого виявлено: *три парі волів* (МС, 101), *дві цеглині* (МС, 66), *три дочки* (НМ, 16), *три травиченьки* (НМ, 6).

Кілька іменників чол. роду з основою на твердий приголосний мають у наз. відм. мн. закінчення **-а**: *год'а, рукав'а, короб'а, город'а, голос'а* (рідше *голос'і*), *холод'а, дом'а*.

Аналогічне явище спостерігається також у полтавських³⁶, східнослов'янських³⁷ та в деяких степових³⁸ говірках.

При звертанні в досліджуваних говірках часто вживаються скорочені форми: *Ів'а* (до Івана), *Пе* (до Петра), *Мар'у* (до Марусі), *ма* (до матері), *хло* (до хлопців), *д'іу'ч'а* (до дівчат). Кінцевий голосний у цих формах вимовляється з подовженням. Однак подібні форми можливі лише тоді, коли між співрозмовниками існують близькі товариські або родинні зв'язки.

³³ Див. В. М. Брахнов, Деякі морфологічні особливості..., стор. 65; Я. Д. Нагін, зазнач. праця, стор. 181; П. С. Лисенко, зазнач. праця, стор. 23.

³⁴ Див. В. С. Ващенко, зазнач. праця, стор. 143—146.

³⁵ Там же, стор. 128—132.

³⁶ Див. там же.

³⁷ Див. Б. А. Шарпило, зазнач. праця, стор. 12.

³⁸ Див. Я. Д. Нагін, зазнач. праця, стор. 181.

Більшість особливостей відмінювання іменників у говірках долини р. Кінської, як видно, сходиться з відповідними особливостями інших південно-східних говорів української мови. З розгляду відмінювання іменників випливає, що досліджувані говірки належать до однієї діалектної групи, до якої можуть наближатись ті або інші суміжні говірки, оскільки ізоглоси ряду явищ пролягають на північ, північний схід або північний захід від долини р. Кінської. Питання про діалектний тип і про місце досліджуваних говірок серед інших українських говорів остаточно може бути розв'язане лише на основі вивчення фонетичної, акцентологічної, словотворчої, синтаксичної і лексичної систем цих говірок, хоч уже тепер можна сказати, що вони виявляють немало рис середньонаддніпряньського діалектного типу і рис суто локальних.

ОСОБЕННОСТИ СКЛОНЕНИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СТЕПНЫХ ГОВОРАХ ДОЛИНЫ р. КОНСКОЙ

Резюме

Украинские говоры долины р. Конской почти не были объектом специальных лингвистических исследований. Степные говоры вообще мало изучены.

В статье характеризуется склонение существительных в говорах долины р. Конской путем сопоставления с данными других говоров украинского языка, в частности юго-восточных. На основании этой характеристики делаются предварительные выводы, которые сводятся к следующему:

- а) говоры бывшего нижнего течения р. Конской принадлежат к одной диалектной группе;
- б) исследуемые говоры обнаруживают немало черт среднеднепровского диалектного типа.

Н. П. ПРИЛИПКО

ФОРМИ НАЗИВНОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ ПРИКМЕТНИКІВ СЕРЕДЬОГО Й ЖІНОЧОГО РОДУ В ГОВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Прикметники середн. і жін. роду, як і чол., у діалектах української мови розрізняються за м'якістю—твердістю основ. Виняток становить частина південно-західних говорів, де це розрізнення втрачене. Усі прикметники відмінюються тут за твердою основою, наприклад: *сіне нѣбо, вечир'ішне молоко, п'ізна пора*¹; *сѣне, гѣрне*². У тих говірках, де прикметники чол. роду з твердою основою в наз. відм. одн. мають флексію **-и**, спорадично трапляється перехід незначної кількості прикметників середн. і жін. роду з твердою основою до групи прикметників, що мають основу на м'яку приголосну, наприклад, у волинських говірках: *старѣн'е, р'ідн'е, козѣн'е; старѣн'а, р'ідн'а, зах'ідн'а, пташѣн'а*³. Тут, мабуть, діє аналогія закінчень наз. відм. одн. прикметників чол. роду. Подібне явище часом зустрічається в надсянських говірках, наприклад: *нарѣдн'а, виєликѣдн'а* (також *бѣдн'ій, рад'ій*)⁴.

Наз. (також знах.) відм. одн. середн. роду має нестягнені, частково стягнені й стягнені форми. Нестягнені форми успадковані українською мовою від давньоруської мови. Довгий час вони були панівними в українській мові, навіть тоді, коли вже зустрічалися стягнені форми. У писаних пам'ятках виступають, як правило, флексії **-оје, -аја** і значно рідше **-е, -а**. Наприклад:

¹ Д. Г. Бандрівський, Деякі морфологічні особливості говірок Турківського району Львівської області, зб. «Дослідження і матеріали з української мови», т. II, К., 1960, стор. 8.

² Б. М. Яцимирський, Описание говора г. Старой Ушницы Подольской губернии, Сборник ОРЯС, т. XCIV, № 3, 1916, стор. 13.

³ М. Л. Перетятко, Говірки Дубенського району Ровенської області. Канд. дис. (знаходиться у бібліотечі Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького), К., 1959, стор. 197; її ж, Морфологічні риси говірок Дубенського району Ровенської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. VII, К., 1961, стор. 80.

⁴ Я. О. Пурга, Говори західної Дрогобиччини, ч. I, Львів, 1958, стор. 63.

бгомале вечистое, пани хонька васковая, оуспѣнье причистоѥ⁵; право ѡдрехо⁶ское, бѡдѡчи здоровая⁶; лѣпшое пошанованне, лѣто мокрое, великая тривога, згода вѣчистая⁷; зѣлье размаитое, безчисленне множество, неподобная речъ⁸; послѣдняя нужда, племя татарское⁹; неробочое дѣло, волховая вершина¹⁰, жона молодая, золотое яб[л]ыко, вѣра поперечная¹¹, великаа, старая, новое, суконное¹², чорная, бѣглая, синяя¹³. Звичайно, тут могли бути традиційні написання, не властиві живій мові, проте пам'ятки, особливо міські (ратушні) книги, якоюсь мірою відбивають і стан розмовної народної мови. Значна частина українських діалектів, майже всі північні та багато південно-західних (закарпатських, бойківських, надсянських і деяких наддністрянських) і досі зберігає нестягнені форми закінчень наз. відм. одн. прикметників середн. і жін. роду, проте у південно-західних говорах вони менш поширені, за винятком закарпатських говірок (див. карту). Часом вони трапляються і в говірках південного сходу України, наприклад, на Черкащині, де виступають паралельно із стягненими формами¹⁴. Більшості діалектів, а отже, й літературній мові, властива стягнена форма.

У ряді поліських говірок поширення нестягнених і стягнених форм залежить від наголосу. Нестягнені форми виступають тоді, коли закінчення наголошене, якщо ж наголос на основі прикметника, то вживається стягнена форма. Ця риса властива деяким волинсько-поліським говіркам, наприклад, говірці с. Піски, Кобринського району, Брестської області: *рабо́је, тупо́је, криво́је, але биззубе, крикли́ве, горде; молодáја, крута́ја, але чорна,*

⁵ Южнорусские грамоты, собранные В. Розовым, т. I, К., 1917, стор. 22, 25, 26.

⁶ І. М. Керницький, Морфологічні особливості мови «Війтівських книг XVI—XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту, на Лемківщині, зб. «Дослідження і матеріали з української мови», т. V, К., 1962, стор. 99.

⁷ Літопис Самовидця XVII ст., К., 1878, стор. 11, 155, 163, 164.

⁸ Хмельницький літопис (1636—1650), К., 1878, стор. 78, 81.

⁹ Літопис Григорія Граб'янки 1710 р., К., 1854, стор. 70, 142.

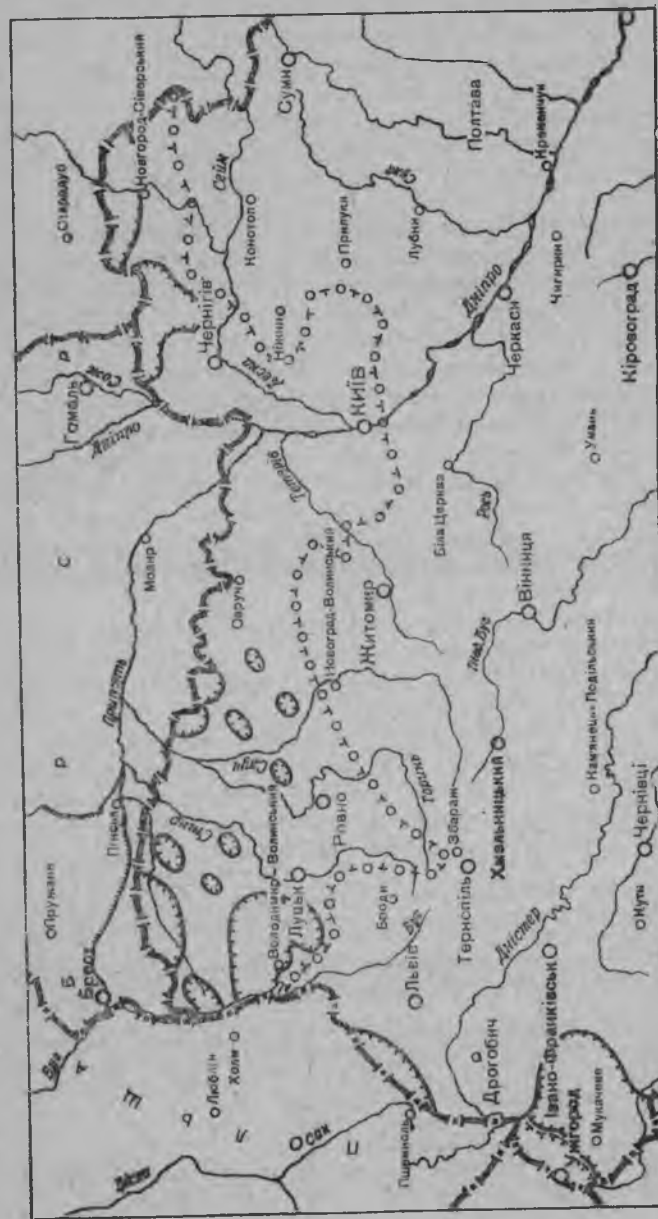
¹⁰ Є. Рудницький, Мова «Книг Полтавського міського уряду XVII віку» (неопублікований машинопис), стор. 91—92.

¹¹ С. П. Бевзенко, Из спостережень над мовою пам'яток розповідних жанрів, писаних на Закарпатті (Повісті з «Римських діянь» у закарпатській обробці XVII ст.), «Наукові записки Ужгородського університету», т. XXXV, 1958, стор. 102.

¹² М. А. Жовтобрюх, Из морфології «Актив Бориспільського міського уряду XVII ст.», «Наукові записки Черкаського педінституту», т. XV, вип. 5, 1960, стор. 149.

¹³ О. М. Маштабей, Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини XVII ст., зб. «Середньонадніпрянські говори», К., 1960, стор. 191.

¹⁴ А. П. Могила, Говори западної Черкащини в составе полтавско-киевского диалекта. Автореф. канд. дисс., К., 1956, стор. 12; його ж, Словозміна в говірках середньої Черкащини, зб. «Середньонадніпрянські говори», К., 1960, стор. 53; його ж, До характеристики середньочеркаських говірок, К., 1958, стор. 39.

Наз. відм. одн. прикметників середн. роду

— о́је: багато́је (село)

— оі: багатоі (село)

— оје: багатеје (село)

сіза, ббса. На певну регулярність вживання стягнених і нестягнених форм прикметників (та займенників) середн. і жін. роду в наз. відм. одн. (також наз. множ.) звернув увагу І. В. Бессараба в описі підляських українських говірок околиці Ломаза. Прикметники та займенники, що мають наголошене закінчення, тут завжди виступають у нестягненій формі, наприклад: *slip'oje, mal'oje; slip'aja, mal'aja*¹⁵. Те ж саме спостерігається в підляській говірці с. Коденець: *žyv'aia, star'aia; twerd'oie, t'ašk'oie*¹⁶,

а також у корницькій говірці колишнього Костянтинівського повіту, наприклад: *глухое, смутное; глухая, смутная*¹⁷. Якщо ж наголошена основа прикметника, то виступають або стягнені форми: *zohr'yte, ok'orana*¹⁸, або з паралельним закінченням, як у лозазькій та корницькій говірках: *d'obraja i d'obra, d'obroje i d'obre*¹⁹; *сінне і сіне; сіння і сіня*²⁰. Подібне явище спостерігається і в говірках підляських сіл Воргулі і Луківці коло Білої Підляської²¹. Лише стягнені закінчення при наголошеній основі поширені в говірках сіл, розташованих між лініями Коден—Радзінь Підляський, на півночі, і лінії Влодава—Сосновиця—Колеховиці, на півдні, тобто на території південної частини Підляшшя²². У говірках сіл, що розташовані на південь від цієї лінії, поширення стягнених і нестягнених форм закінчень уже не залежить від наголосу²³.

М. Лесів пояснює поширення нестягнених форм під наголосом тим, що сильний наголос на першому голосному двоскладового закінчення прикметника виразно виділяє цей голосний і чинить опір злиттю обох складів²⁴.

Можливість гальмівного впливу наголосу на стягнення закінчень прикметників середн. і жін. роду в наз. відмінку однини підтверджують дані білоруських говорів, у яких стягнення закінчень спостерігається, як правило, теж при наголошеній основі, наприклад: *водá ц'опла, йанá умн'ейша, йакá мал'ен'ка*.

¹⁵ І. В. Бессараба, Матеріали для етнографії Седлецької губернії, «Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», т. XXV, СПб., стор. 24.

¹⁶ Michał Lesiów, System fleksyjny ukraińskiej gwary wsi Kodeniec. Z katedry Języka Polskiego Wydziału Humanistycznego UMCS, Lublin, 1962, стор. 8.

¹⁷ П. Расторгуев, Про польський та білоруський вплив на українські говірки колишньої Сідлецької губернії, «Український діалектологічний збірник», кн. 11, К., 1929, стор. 202.

¹⁸ Michał Lesiów, System fleksyjny.., стор. 8.

¹⁹ І. В. Бессараба, зазнач. праця, стор. 24.

²⁰ П. Расторгуев, зазнач. праця, стор. 202.

²¹ Michał Lesiów, Wpływ akcentu na kontrakcję końcówek przymiotnikowych w ukraińskich gwarach Podlasia, «Slavia Orientalis», rocz. VIII, nr. 2—3, стор. 126.

²² Michał Lesiów, Wpływ akcentu.., стор. 126.

²³ Там же.

²⁴ Там же, стор. 127.

*л'етн'а парá, конопл'áne с'ем'іе, с'в'еже малако*²⁵. Ізогласа цього явища сягає в напрямку з південного сходу на північний захід умовної лінії Гомель—Бобруйськ — верхів'я р. Німану²⁶. Випадки стягнення наголошених закінчень трапляються значно рідше. Отже, в поліських говірках наголошені закінчення зберігають свою структуру. Наголос тут має значення як фактор визначення структур морфемного рівня.

Північноукраїнським говорам властиві два типи нестягнених закінчень прикметників середн. роду: *-oje* та *-eje//-'eje*, що виникли, як відомо, внаслідок асимілятивного процесу. Форма на *-oje* поширена в говірках північної Чернігівщини²⁷, ареал її продовжується на території південної Білорусії у говірках з оканням²⁸. У говірках (українських і білоруських), особливо ненаголошеного вокалізму яких є нерозрізнення /o/, /a/, ненаголошене закінчення *-oje//-'eje* має структуру *-aje//-'aje*, наприклад: *багáтайе, дбóгайе*²⁹. Давнє закінчення *-oje* поширене також у західній частині правобережно-поліських говірок³⁰, у волинсько-поліських³¹, частині надсянських³², у карпатських, крім західної їх частини³³. За І. Панькевичем, східна межа поширення нестягненого закінчення *-oje//-'oje* в карпатських говорах виявляється приблизно ізогласою: Велятин — Нанків — Березове, а західна — Дібровка — Солотвине — Середне — Лемківці — Худлове — Антонівка — Ракове — Жденийове³⁴, тобто воно поширене в говірках середнього Закарпаття від р. Ужа до р. Великої Ріки³⁵. У говірках, що від р. Великої Ріки і до р. Терельбі, закінчення *-oje//-'oje* зустрічається спорадично, паралельно з *-e*³⁶. За матеріалами АУМ—НВ, східна та західна межі поширення форм на *-oje//-'oje* майже збігаються з межами, визначеними І. Панькевичем. Вони виявля-

²⁵ Нарысы па беларускай дыялекталогіі, Мінск, 1964, стор. 192.

²⁶ Див. ДАБМ, карти № 113, 115, 124.

²⁷ Див. АУМ—ПСН, карта № 238; ДАБМ, карти № 114, 115.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

³⁰ Див. Матеріали АУМ—НВ, що знаходяться в Інституті суспільних наук Львівського державного університету.

³¹ Там же.

³² Там же.

³³ Там же; В. И. Орос, Украинские говоры Хустского района, Закарпатской области УССР в их связях с другими говорами украинского языка. Автореф. канд. дисс., Львов, 1961, стор. 11; Говірка с. Кривої, Хустського району, Закарпатської обл.; П. Лизанець, Українські говірки Затисся, Виноградівського району та їх місце серед інших закарпатських говорів, «Наукові записки Ужгородського університету», т. XXXV, 1958; І. Г. Черденченко, Деякі особливості говірок Ужгородської округи, Закарпатської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. 11, К., 1950, стор. 57.

³⁴ І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. I, Прага, 1938, карта № IV.

³⁵ Там же, стор. 250.

³⁶ Там же.

ються ізоглосами, що проходять приблизно лініями Вишків (Перечинського району) — Синевицька Поляна (Міжгірського району) — Нижній Бистрий (Хустського району) — Драгове (Хустського району) — Чорна (Хустського району) на сході та Жденеве (Ужгородського району) — Худлове (Мукачівського району) — Зняцєве (Мукачівського району) — на заході³⁷. Цікаво відзначити, що прикметники жін. роду в наз. відмінку однини у карпатських говірках виступають у стягненій формі. Можливо тому, що в цих закінченнях наявні однакові голосні, стягнення відбулося тут швидше, ніж у прикметників середн. роду.

Форми на **-oje//-'oje** трапляються також у деяких надністрирських говірках. Тут вони виступають паралельно з **-eje//-'eje** та **-oji//-'uji**³⁸. Нестягнена флексія **-oje** зафіксована і в лемківських говірках³⁹.

У значній частині північноукраїнських говорів поширене закінчення **-eje//-'eje**, наприклад, у говірках нижнього Надприп'яття (щоправда, в лівобережно-надприп'ятських говірках повні закінчення поширені непослідовно або паралельно зі стягненими: ці говірки лежать якраз на межі поширення повних і стягнених прикметникових форм середн. й жін. роду одн. та наз. множ.)⁴⁰, у перехідних від українських до білоруських говірках північно-західної Чернігівщини, де повні форми заходять аж до лінії Заворичі — Світільне Броварського району Київської області⁴¹, у говірках північно-східної Сумщини⁴². Флексія **-eje//-'eje** зустрічається і в деяких південно-західних говірках, зокрема у волинських⁴³ та в надбузько-поліських говірках Холмщини⁴⁴.

Південна межа поширення нестягнених форм наз. відмінка одн. прикметників (також числівників та займенників прикметникового типу) виявляється ізоглосою: на південний схід від Володимира-Волинського (Волинської обл.) — на захід від Рівного — на південний схід від Сарн (Ровенської обл.) — на

³⁷ Матеріали АУМ—НВ.

³⁸ Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957, стор. 134.

³⁹ І. Верхратський, Знадоба до пізнання угро-руських говорів, ч. I, ЗНТШ, т. XXVII—XXX, Львів, 1899, стор. 70.

⁴⁰ Т. В. Назарова, Українські говірки нижньої Прип'яті (українсько-білоруські міждіалектні контакти). Канд. дис., К., 1963 (знаходиться в Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна), стор. 282.

⁴¹ Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини, «Діалектологічний бюлетень», вип. IV, К., 1953, стор. 18.

⁴² С. И. Дорошенко, Украинские говоры Путивльского и Буринского районов Сумской области. Автореф. канд. дисс., К., 1955, стор. 16.

⁴³ М. Л. Перетятко, Говірки Дубенського району..., стор. 91; її ж, Морфологічні особливості..., стор. 80.

⁴⁴ В. Шимановский, Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси, Варшава, 1897, стор. 91.

північ від Новограда-Волинського (Житомирської обл.) — на північ від Житомира — через Київ — на захід від Прилук (Чернігівської обл.) — Козелець—Новгород-Сіверський і на північний схід — по лінії залізниці Київ — Москва (Сумської обл.)⁴⁵.

Зрідка в українських говірках у наз. відм. одн. середн. роду трапляється закінчення **-oji** (або **-uji**), наприклад: *мало́йі йагн'є*, *бугату́йі се'ло*, *висо́куйі д'єрву*⁴⁶, *та́днуїі р'олі*, *мало́йі д'тх'є*, *ві'ікуїі д'єрву*⁴⁷. Це закінчення фонетичного походження: ненаголошений [e] в позиції після [j] тут переходить у [i] (*ма́йі*, *зна́йі*, *дво́йі*, *тро́йі*).

У деяких південно-західних говорах спостерігається часткове стягнення закінчення **-oje//-'oje** в **-oi//-'oi**, що виникло внаслідок редукції кінцевого [e], наприклад: *бага́той село*, *ма́лой йагн'а*, *дбу́гой поле*, *черво́ной тел'є*, *солдо́кой молоко*, *небе́ской небо* та ін. Дослідники відзначають це явище в закарпатських говірках (південних та західних⁴⁸), у лемківських⁴⁹. Закінчення **-oi** поширене в говірках, що на схід від р. Тур'ї до р. Цірохи, а на півночі — від р. Жденівської⁵⁰. Західна межа виявляється ізоглосою Снина — Старина — Звала (Словацьчина)⁵¹.

В окремих говірках, наприклад, сіл Кушниці, Березника (Іршавського району Закарпатської області) та деяких інших долини р. Боржави, трапляються форми без інтервокального [j]: *добро́е*, *довго́е*, *жовто́е*⁵². Подібне явище характерне також для частини російських говорів (середньоруських і північних): *худо́о*, *старо́о*, *молода́а*, *ста́раа*⁵³ і є в сучасних білоруських говірках, розташованих приблизно між тими говірками, в яких поширені повні прикметникові закінчення, і тими, що мають стягнені форми⁵⁴: *ду́рнаа дз'иц'а*, *зала́таа кара́*, *добра́а жы́та*.

⁴⁵ АУМ—ПСН, карта № 360, матеріали АУМ—НВ.

⁴⁶ Г. Ф. Шило, зазнач. праця, стор. 134.

⁴⁷ М. Пшепюрська, Надсянський говір, Варшава, 1938, стор. 40.

⁴⁸ І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 250; В. И. Добош, Южно-карпатские украинские говоры долины р. Турьи (Фонетика и морфология). Автореф. канд. дисс., К., 1955, стор. 9; І. Г. Чередниченко, зазнач. праця, стор. 57; П. П. Чучка, Украинские говоры окрестностей Ужгорода. Автореф. канд. дисс., К., 1958, стор. 11; І. Верхратський, Про говір долівський, ЗНТШ, т. XXXV—XXXVI, Львів, 1900, стор. 73; Говір замішанців, ЗНТШ, III, 1894, стор. 179.

⁴⁹ І. Верхратський, Знадоба до пізнання угро-руських говорів, стор. 57.

⁵⁰ І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 250.

⁵¹ Там же, карта № IV.

⁵² С. П. Бевзенко, Історична морфологія української мови, Ужгород, 1960, стор. 194; Матеріали АУМ—НВ. Втрата [j] спостерігається і в інших позиціях, наприклад: *боазлі́вий* (Березник), *мо́і* (Березник, Кушниці, Довге).

⁵³ «Русская диалектология», под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой, М., 1964, стор. 120.

⁵⁴ «Нарысы на беларускай дыялекталогіі...» стор. 191.

прыбжаа дз'еўка⁵⁵. Проміжні форми з утраченим інтервокальним /j/ у закінченнях наз. відм. одн. прикметників середн. і жін. роду підтверджують припущення багатьох мовознавців про те, що форми на -a//-'a, -e//-'e виникли внаслідок стягнення голосних після втрати /j/. Процес цей був спільний для всіх східнослов'янських мов.

Майже в усіх південно-східних говорах (отже, і в літературній мові) та в багатьох південно-західних і деяких північних говорах поширена стягнена форма наз. відм. одн. прикметників середн. роду на -e//-'e. Щодо присвійних прикметників, то в деяких південно-західних говорах вони зберігають давню нечленну форму на -о: з'а́т'ово, сусі́дово, Ива́ново, Петро́во⁵⁶ та ін. Зрідка трапляються нечленні форми якісних прикметників, наприклад: бога́то село (Підпечери Богородчанського району Івано-Франківської області)⁵⁷.

Форма наз. відм. одн. прикметників жін. роду досить одноманітна порівняно з іншими відмінками. У говорах розрізняється тільки стягнена чи повна форми: -a//-'a або -aja//-'aja (у говірках з утраченим розрізненням м'яких і твердих основ виступає флексія -а або -aja). Більшості діалектів властива стягнена форма.

Таким чином, наз. відмінок одн. прикметників середн. і жін. роду в говорах української мови характеризується наявністю стягнених і повних форм: перші властиві переважній більшості говорів (і літературній мові), другі — лише північним та багатьом південно-західним. У частині поліських говірок спостерігається певна закономірність у поширенні повних і стягнених форм. Визначальним фактором тут є наголос: повні форми збережені лише в наголошених позиціях.

ФОРМЫ ИМЕНТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА ЕДИНСТВЕННОГО ЧИСЛА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ СРЕДНЕГО И ЖЕНСКОГО РОДА В ГОВОРАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье анализируются именит. падеж ед. числа прилагательных средн. и жен. рода в говорах украинского языка, которые до сих пор сохранили древние нестяженные формы. Эти формы характерны, главным образом, для полесских и закарпатских говоров, хотя встречаются и в некоторых других. Большую роль в сохранении полных форм сыграло ударение (это касается, прежде всего, некоторых полесских говоров, где нестяженные окончания наблюдаются только под ударением). В большинстве украинских говоров, как и в литературном языке, распространены стяженные формы именит. падежа ед. числа прилагательных средн. и жен. рода.

⁵⁵ Див. ДАБМ, карта № 112.

⁵⁶ В. И. Добож, зазнач. праця, стор. 9.

⁵⁷ Матеріали АУМ—НВ.

М. М. ОНИШКЕВИЧ

ДЕЯКІ АРХАІЧНІ ЗАЙМЕННИКОВІ ФОРМИ В УКРАЇНСЬКИХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГОВОРАХ

У говорах західних областей УРСР на означення осіб виявлено п'ять форм питальних займенників: *кто, тко, ко, хто, хто*. Усі вони є органічними відповідниками старовинних форм, які походять від спільнослов'янського займенникового кореня *кѣ (давньоруськ. *кѣто*). З цього кореня на східнослов'янському мовному ґрунті виникли займенники (давньоруськ. *кѣто, кѣи* — *кѣи, котор* — *котер, как* — *какѣи*). Ці останні утворилися в результаті зрощення займенникових основ *кѣ + *іь (*кѣи*) або зрощення *кѣ з часткою *то* (*кѣ-то чѣ-то*), що розвинулася із форм наз.-знах. відм. однини середн. роду вказівного займенника *тѣ або в результаті приєднання давнього компаративного суфікса *toro//*tero. Цей суфікс виділяється чітко в порядкувому числівнику *вѣтор*, ст.-слов. *кѣтерь*, лат. *alter*.

С. П. Самійленко вважає, що первісне поєднання питального займенника *кѣ і вказівного *тѣ означало «хто то». З часом давня семантика стерлась і постала форма «хто»¹. Аналогічно виникла первісно складна форма *чѣ + *тѣ > *чѣто* на означення предметів².

Форма *кто*, як релікт давнього *кѣто*, спорадично і, як правило, паралельно з іншими формами фіксується в середньополіських говорах (с. Берестя Дубровицького району Ровенської обл.), у північній та центральній частинах Закарпаття (села Скотарське Мукачівського району, Кобилецька Поляна Тячівського району), а також в українських говорах на території Словаччини³. Про архаїчність форми *кто* в середньополіських говорах свідчить хоч би й те, що вона не могла виникнути під впливом білоруської мови, бо остання зберігає форму *хто*⁴.

¹ Див. О. П. Безпалько та ін. Історична граматики української мови, К., 1957, стор. 240.

² Уже з найдавніших часів зберігається семантична диференціація форм на означення осіб (*кѣто*) і предметів (*чѣто*).

³ Див. Є. Грицак, Мова Олександра Духновича, Львів, 1937, стор. 5.

⁴ Див. «Нарысы па беларускай дыялекталогіі», Мінск, 1964, стор. 231.

Значно більшу територію охоплює архаїчна метатезована форма *тко*, яка суцільно виступає в центральних закарпатських говорах. Паралельно з нею в більш південних говірках уживається її варіант *ко*. На заході лінією, що географічно відмежовує форму *тко* від *ко* є ріки Уж і Тур'я, а потім притока, що впадає до останньої; на північному заході цю форму від інших відмежовує адміністративний кордон колишнього Воловецького району, крім його південної та південно-східної частини, а також — північно-західна частина колишнього Міжгірського району. На сході такою межею є ріки Шопурка і Чорна Тиса.

У північно-західній частині Закарпаття, при стику форм *тко* і *кто*, виступає форма *кко*, яка виникла в результаті контамінації *кто*+*тко* (географічно — в басейні ріки Тур'ї: села Перечин, Більшанки, Туриця, Тур'я, Пасіка, Лумшори, Ликицари Перечинського району).

Як уже відзначено, виявлені в говорах західних областей УРСР займенникові форми зазнали порівняно невеликих фонетичних змін. Так, форма *кто* ($\geq$ *кѣто*) виникла після занепаду редукованих голосних через дисиміляцію *к* — *т*: *кѣто* $\geq$ *кто* $\geq$ *кто*.

Однією із рис давніх діалектних відмінностей є поширене в південних і південно-західних говорах Закарпаття *тко*.

До цього часу єдиною і панівною була думка І. Панькевича, що нібито наявні в середньозакарпатських говорах форми *тко*, *ко* запозичені з сербохорватської мови за посередництвом сербських колоністів (гайдуків та купців «раців»), які поселилися на території Закарпаття в XV ст.⁵ Якщо зіставити сучасні сербохорватські форми питальних займенників *ко*, *тко* з середньозакарпатськими *тко*, *ко*, то видно, що структурно вони ідентичні.

Опираючись на факти з історії сербохорватської мови, дослідники виявляють форми *тко*, *ко* вже в письмових пам'ятках XIII ст.⁶ Можна гадати, що вони існували ще раніше. Щодо Закарпаття, то форма *тко* фіксується вперше в пам'ятках XVI—XVII ст. (І. Панькевич відзначає її з XV ст., але приклади наводить з XVII—XVIII ст.⁷).

Матеріали до історичного словника української мови, над яким ведеться робота в Інституті суспільних наук Львівського державного університету, виявляють форму *тко* у молдавських грамотах першої половини XV ст., наприклад, у грамоті, написаній в Трьговиці⁸ в 1439 р.⁹

⁵ Див. І. Панькевич, Українські говори підкарпатської Русі і суміжних областей, Прага, 1938, стор. 31, 289; його ж, Нарис історії закарпатських говорів, ч. I, Прага, 1958, стор. 63.

⁶ Див. А. Leskien, Serbo-kroatische Grammatik, Heidelberg, 1914, стор. 450.

⁷ Див. І. Панькевич, Нарис., стор. 114—115.

⁸ Місто Трьговище належало до Семигородських міст.

⁹ Львівський обласний історичний архів, серія Молдавської грамоти.

Можливо, що форми *тко*, *ко* у говорах Закарпаття запозичені з сербської мови, але викликає сумнів спосіб і час їх запозичення у названих говорах. Припущення І. Панькевича недостатньо аргументовані.

Навряд чи могла мати вплив на закарпатські говори незначна кількість сербських емігрантів, за професією купців, військових та феодалів, які, як правило, осідали в містах. Звичайно, допускаються деякі лексичні запозичення. Та навряд чи це могло вплинути на граматичні форми. Якщо це й було можливе у міському жаргоні, то воно виключене в говірках.

Історичним фактом є те, що в XV ст. деяка частина населення південних районів сучасної Югославії мігрувала під тиском турків на територію Венеції, Австрії, Чехії, Словаччини, Угорщини¹⁰. Про Закарпаття ніде не згадується. Коли ж брати до уваги Угорщину і Словакію, то можна припустити, що таке переселення відбулося також і на Закарпаття¹¹. Все це навряд чи дає нам право вважати, що форма *тко* в закарпатських говорах запозичена від сербських емігрантів. Якщо б навіть допустити таку можливість, то неясно, чому в такому разі форма *тко* виступає тільки в закарпатських говорах, а не в словацьких або чеських. Адже ж у Чехії, Словаччині, а також у Австрії та Угорщині зосередилась переважна більшість сербських емігрантів.

Про вплив однієї мови на іншу можна говорити тільки в тому випадку, коли говори безпосередньо стикаються між собою, наприклад, польсько-лемківські, лемківсько-словацькі та ін. Як відомо з історії, в сиву давнину південні слов'яни безпосередньо межували із східними.

Щоб висвітлити питання походження деяких мовних спільних рис, в тому числі форм *тко*, *ко*, звертаємось до лінгвогеографічного методу аналізу, залучаючи дані з історії народу, матеріальної культури тощо. Саме лінгвогеографічні дані, підкріплені історичними фактами, допускають можливість щільного контакту між предками сучасних закарпатців і сербохорватів.

Окремі спільні риси мовних явищ, характерні для деяких мов і говорів усіх трьох слов'янських груп, не слід ототожнювати з можливістю паралелізмів, що збереглися з часу праслов'янської єдності. Саме до таких, треба гадати, можна віднести форми *тко*, *ко*, утворення вищого ступеня прикметників (у сербохорватських, закарпатських та бойківських говорах) за допомогою короткого суфікса *-bi*: *uzkji* — *užyi*, *dorohji* — *dorōžyi*,

¹⁰ Див. V. Frančič, Gramatyka opisowa języka serbochorwackiego, Warszawa, 1956, стор. 8; О. Н. Трубачев, Лингвистическая география и этимологические исследования, «Вопросы языкознания», 1959, № 1, стор. 29.

¹¹ Про це свідчать деякі дані з топонімії, див. І. Панькевич, Українські говори., стор. 31, 289, 401.

šyrōkyi — *šyryi*¹², закінчення відмінка -eŷ, -oŷ іменників

а-основи, короткі та енклітичні форми займенників, прикметники з префіксом по- (*noštarij*), короткі форми прикметників, форми дієслова теперішнього часу множини з закінченням на -mo//me (*chōdimo//me*) та 3-ої особи одн. на -e (*chōd'e, nōs'e*), сліди аориста *bux*, залишки перфектних форм -сме, -смо тощо.

Менш дискусійним могло б бути припущення, що форма *tko* в закарпатських говорах при занепаді напівголосного -ъ- (*kъto*) постала в результаті метатези. Але в закарпатських говорах, подібно як і в інших українських говорах, немає тенденції до метатези. Отже, таке припущення було б позбавлене всякого ґрунту. Тенденція до метатези має місце у сербохорватській мові. Саме тому в науковій літературі панує думка, що форма *tko* в сербохорватській мові виникла шляхом перестановки приголосних.

На такій же позиції стоїть К. Нітш щодо виникнення польської діалектної форми *tko*¹³. Такого погляду дотримується чимало дослідників. Проте це пояснення викликає сумнів у деяких учених¹⁴. Як відомо, метатеза викликається у переважній більшості випадків фізіологічними труднощами вимовляння певної групи приголосних. Однак артикуляція групи -tk- щодо поліпшення вимови поступається перед групою -kt-, пор. ч. *kadec* ($\leq$ *tkadec* «ткач») при *kdo* і *kto*.

Спільна для сербохорватської мови форма *tko, ko* наявна також в говорах території Карпат. Про це свідчить історія окремих мов. Так, наприклад, форма *tko* зафіксована в XIV ст. як прізвище боярина і перемиського воеводи Дмитра Детка. І. Панькевич пояснює названі слова як семантично тотожні з українським літературним *дехто* (аналогічно сучасним закарпатським, марамороським та лемківським *дахто, дашто*). Слова *датко, детко* виникли з поєднання частки *de-* або *da-* та питального займенника *tko*¹⁵.

Займенникову форму *tko* знаходимо в польських говорах¹⁶. Її відзначає О. Брюкнер у пам'ятках XVI ст. К. Нітш знаходить

¹² Див. І. Панькевич, Українські говори., стор. 401.

¹³ Див. К. Nitsch, Monografie polskich cech gwarowych, № 3-4, Kraków, 1916, стор. 38.

¹⁴ Див. Э. Бернекер, Старославянские *чесо, чьсо*, ж. «Русский филологический вестник», № 3-4, Варшава, 1902, стор. 220; Г. А. Ильинский, Как возникло сербское *kō (kto)*, там же, стор. 424.

¹⁵ Див. І. Панькевич, Кілька уваг до вяснення прізвища боярина і перемиського воеводи Дмитра Детка, «Наукові записки історично-філологічного відділу ВУАН», К., 1928, стор. 687—688; І. Ziłuński, Współczesny stan ukraińskiej dialektologii, зб. «Lud słowiański», t. I, z. 2, Kraków, 1930, стор. 305.

¹⁶ Див. А. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927, слово *kto*; J. Karłowicz, А. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, Warszawa, 1900, слово *kto*.

форму *tko, tkury* у північній частині мазурських говорів¹⁷. Форма ця засвідчена польськими пам'ятками XVII ст. (1612), у яких, згідно з твердженням К. Нітша, вона виступає як досить поширене явище¹⁸.

Отже, в минулому поширення форми *tko* обіймало велику територію Карпат та Балканського півострова¹⁹ (Закарпаття, Перемишль, південнопольські та сербохорватські говори). На підставі сказаного можна вважати, що все це є виявом впливу південнослов'янської мови на мови східних та західних слов'ян. Беручи до уваги твердження К. Нітша про те, що форма *tko* була поширеною в XVII ст.²⁰ й охоплювала чималу мовну територію, можна вважати, що в праслов'янський період виступали два варіанти цієї форми *kto, tko*, які виникли із займенникових коренів *kъ+to ($\leq$ *tъ) та *tъ+ko ($\leq$ *kъ). Варіант *kt* схопив переважну територію слов'янських мов, а варіант *tko* зберігся лише в сербохорватській мові та деяких говорах польської і української мови.

Ми погоджуємося з твердженням Г. А. Ильїнського про морфологічне виникнення форми *tko*²¹. Як відомо, форма *kъto* є зрощенням двох елементів: називного відмінка однини чоловічого роду займенника *kъ* та енклітичного додатка — займенника *to*. Якщо кожна з цих форм утворилася самостійно, то, очевидно, обидві частини при певних обставинах могли вступити в протилежну комбінацію. Таке явище зустрічається у слов'янських мовах: *kъda (срб., ч. *kda*) паралельно *dak (напр., болг. *дак*, срб. *дакли* тощо). Отже, а priori допускається можливість існування у праслов'янській мові форми *tъko як рівноправної з *kъto. Можна навести цілий ряд прикладів у слов'янських мовах, де виступає корінь *tъkъ: срб. *kotaj* ($\leq$ *tkotaj*), старосл. *ткъма*, слвн. *tkoj*, ст.-ч. *tkery*²², рос. *туто-тко, ну-ка*.

Як було вже сказано, займенник *tko* виник морфологічним шляхом у праслов'янській мові і виступає як новотвір тільки в семантичному плані. Тому, незважаючи на те, що займенник *tko* у сербській, польській, чеській та українській мовах має питальне значення, а старосл. *ткъ* (*ткъмо*), болг. *току*, слвн. *tkoj* мають об'єднане значення, то, на думку Г. А. Ильїнського²³, за певних синтаксичних обставин він міг перейти з обмежувального в питальне значення. Саме це твердження

¹⁷ Див. К. Nitsch, Monografie polskich cech gwarowych, № I, Kraków, 1916, стор. 38—40.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Про це свідчить також наявність форми *tko* в молдавських грамотах.

²⁰ Див. К. Nitsch, зазнач. праця, стор. 40.

²¹ Див. Г. А. Ильинский, зазнач. праця, стор. 425.

²² Див. J. Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého, т. I, Praha, стор. 324.

²³ Див. Г. А. Ильинский, зазнач. праця, стор. 427.

проливає світло на частіше вживання форми *kto*, ніж *tko* в давньосербських, польських та українських письмових пам'ятках.

Не менш проблематичним є питання виникнення форми *що* на українському мовному ґрунті.

Спираючись на фактичний матеріал з української лінгвогеографії, а також, по можливості, на історичні дані, ми погоджуємося з думкою Т. Лера-Сплавінського відносно походження українського *що*, а також П. Черних щодо походження російського діалектного *що*. Згадані дослідники порушують невирішену, на нашу думку, проблему. До цього часу єдиною і панівною була думка, нібито форма *що* на українському мовному ґрунті виникла фонетичним шляхом. Такої думки дотримуються переважна більшість як вітчизняних, так і закордонних учених.

Так, наприклад, О. О. Потебня виводить форму *що* від давньоруського *чрто*, *што* (зміни ч > ш), спираючись на форму *ш'ш'о*²⁴. Ф. Міклошич, П. Житецький, М. Колосов, О. Шахматов, І. Панькевич шукають способу утворення форми *що* через асиміляцію т до ш²⁵. А. Кримський пов'язує перетворення давнього *што* > *що* з природною м'якістю шиплячого ш, в результаті чого форма *ш'то* могла змінитися у *ш'т'о*, а далі в процесі розвитку в *ш'ч'о*, яке після ствердіння шиплячих дало сучасне *що*²⁶. Погляди О. Соболевського базуються також на законах фонетичної еволюції²⁷. Його гіпотезу прийняв В. Вондрак²⁸.

Про морфологічне виникнення форми *що* (шляхом контамінації форм *што* + *чсо* (род. відм.) вперше висловився Т. Лера-Сплавінський²⁹. На такій точці зору стоїть П. Черних³⁰. Не заперечує можливості походження форми *що* (правда в трохи іншому плані — шляхом морфологічної аналогії форм *што* + *чо* (≤ *чого*))

²⁴ А. А. Потебня, О звуковых особенностях русских наречий, «Филологические записки», Воронеж, 1865, вып. I, стор. 70.

²⁵ Див. F. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Formenlehre, Wien, 1856, ч. II, стор. 67—68, 403—404; П. Житецький, Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876, стор. 449; М. А. Колосов, Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка, Варшава, 1878, стор. 237; А. Шахматов, Курс истории русского языка, 2-е литографированное изд., т. I, ч. 2, СПб., 1911—1912, стор. 300—357; І. Панькевич, Нарис історії закарпатських говорів, «Acta Universitatis Carolinae», Praha, 1956, стор. 63.

²⁶ А. Крымский, Украинская грамматика, т. II, вып. I, 1907, стор. 27.

²⁷ А. Соболевский, Русско-болгарские формы *що*, *шчо*, *шо*, «Русский филологический вестник», Варшава, 1882, т. VII, стор. 278—281.

²⁸ Див. V. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, т. II, Göttingen, 1908, стор. 108.

²⁹ Див. T. Lehrl-Splawiński, Drobiazgi z morfologii małopolskiej; «Księga Pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera», т. II, Lwów, 1925, стор. 501.

³⁰ Див. П. Я. Черных, Очерки по географии русского языка. Местоимение *что* и его варианты, М., 1947, стор. 109—110.

С. П. Бевзенко³¹, хоч одночасно припускає також можливість виникнення цієї форми фонетичним шляхом.

Дані лінгвогеографічного аналізу роблять думку Т. Лера-Сплавінського та П. Черних більш переконливою. Ілюстрацією можливості морфологічного походження досліджуваної форми служать діалектні форми російської мови, зокрема говорів озера Селігер³². Як відомо, в районі озера Селігер виступають варіанти: *што//шс* (≤ *што*), *ч'то*, *чо*, *шчо*. У північних районах згаданої території наявна форма *што//шо*, у південних — *ч'то*, *чо*, а в центральних при стику форм *што//шо* та *ч'то//что* — форма *шчо*.

У говорах сучасної української мови відомі чотири варіанти: *што*, *шо* (*ш'с*), *чо*, *шчо*. Деякі з них, як, наприклад, *што*, *ч*, виступають як релікти давніх займенникових форм. Варіант *што* поширений у найбільш висунених на захід говорах (Лемківщина, Закарпаття та частково Бойківщина). Він спорадично зустрічається у польських говорах. У південно-західних районах УРСР (Покуття, Гуцульщина) виступає архаїчна форма *чо*³³. Деякі дослідники, зокрема М. М. Дурново, вважають, що форма *чо* виникла в результаті скорочення з форми родового відмінка *чого*³⁴. Відомо, що форма *чо* (≤ *ць) широко вживається у говорах мов південних слов'ян (македонської, сербохорватської)³⁵, а також у інших слов'янських мовах³⁶.

Тому можна гадати, що форма *чо* в українських говорах, які зберігають багато архаїчних форм і явищ, виступає як релікт давньої форми *чьсо*, *чесо* (≤ *ць). Аналогічним шляхом виникла поширена в мовах західнослов'янської групи форма *со* (≤ *ссо* ≤ *цьсо*).

Отже, на підставі наведених прикладів можна вважати, що форма *шчо* на українському мовному ґрунті виникла шляхом контамінації форм *што//шо* (≤ *што*) і *чо* (≤ *чьсо*). Форма *шчо*, як відомо, схопила майже всю територію УРСР. На підставі лінгвогеографічних даних можна гадати, що вона виникла спочатку у південно-західних говорах при паралельному вживанні форм *што//шо* та *чсо*. Підтвердженням цього може послужити

³¹ Див. С. П. Бевзенко, Історична морфологія української мови, Ужгород, 1960, стор. 166.

³² Див. М. Д. Мальцев, Ф. П. Филін, Лингвистический атлас района озера Селигер, М.—Л., 1949, карти № 19 і № 5.

³³ Див. М. А. Колосов, зазнач. праця, стор. 237; А. А. Шахматов, зазнач. праця, стор. 246—247.

³⁴ Див. Н. Н. Дурново, Очерк истории русского языка, М.—Л., 1924, стор. 294.

³⁵ Див. И. Попович, К вопросу о происхождении славян северной Албании, «Славянская филология», IV Международный съезд славистов, М., 1958, стор. 203.

³⁶ Див. М. А. Колосов, зазнач. праця, стор. 237; А. И. Соболевский, Очерк русской диалектологии, «Живая старина», 1892, вып. 4, стор. 52; Н. Н. Дурново, Хрестоматия по малорусской диалектологии, М., 1913, стор. 33, 41, 47.

наявність форми *що* в молдавських грамотах XIV—XV ст. З часом форма *шчо* витіснила форми *што//шо* та *чсо//чо* і охопила майже всю територію УРСР. Названа форма стала нормою літературної мови.

НЕКОТОРЫЕ АРХАИЧЕСКИЕ МЕСТОИМЕННЫЕ ФОРМЫ В УКРАИНСКИХ ЮГО-ЗАПАДНЫХ ГОВОРАХ

Резюме

В статье рассматривается история двух местоименных форм в украинском языке — *кто* и *що*. На основании лингвогеографических и исторических данных, а также сравнения с соответствующими явлениями в других славянских языках автор доказывает, что форма *тко* происходит от первоначальной **tько*, а форма *що* возникла путем контаминации форм *што* (*шо*) и *чо* (<*чсо*).

Я. В. ЗАКРЕВСЬКА

СИСТЕМА ОСОБОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА В ЗАХІДНИХ ГОВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(Теперішній час)

Серед морфологічних особливостей західних говорів української мови одне з центральних місць займає дієвідмінювання.

Система дієслівних форм дійсного способу у теперішньому часі хоч і зазнала певних змін у сучасних українських говорах порівняно з найдавнішою системою часових форм, все-таки повністю зберігає парадигматичні стосунки з нею.

1-а особа однини. Для утворення форм 1-ої ос. одн. у досліджуваних говорах виступають такі особові флексії: -у,

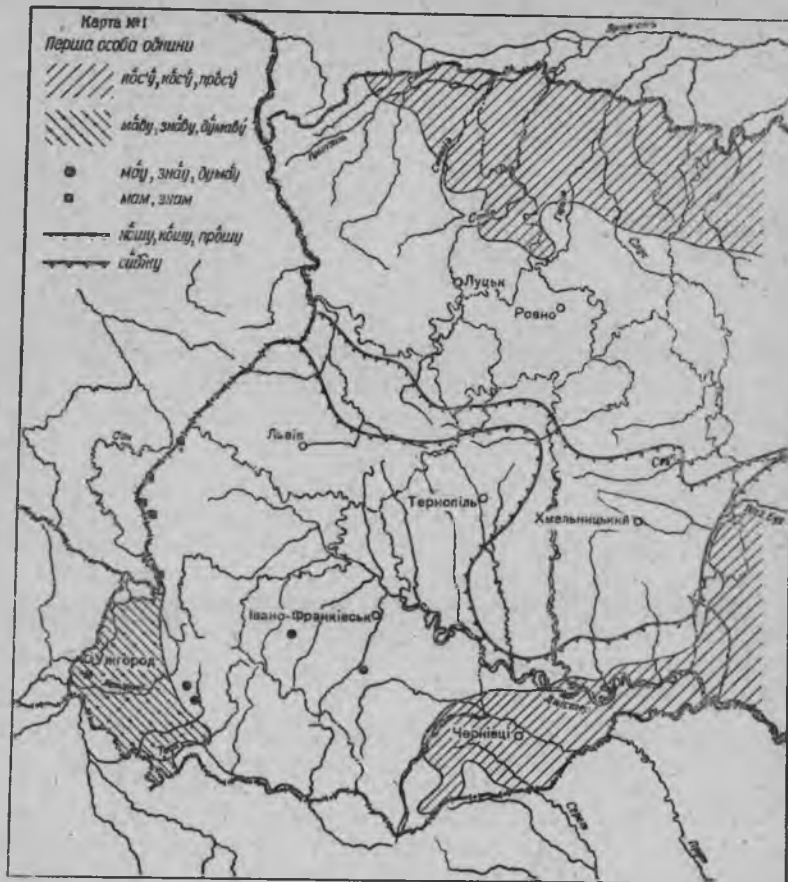
-йу, -ву, -ау, -ам: *ходжѣ, нощѣ, дѣмайу, збирѣйу, дѣмаву, збирѣву, маву, дѣмау, збирѣу* або *дѣмам, збірам, мам*.

Панівним закінченням для 1-ої ос. одн. на цій території є -у, -йу, як і в літературній мові. Воно відповідає давній східнослов'янській формі: у > ѣ, ю > ѣ. Значні зміни фонетичного характеру відбулися на українському ґрунті тільки з приголосними основи, які перед наступним й переходили у відповідні шиплячі: г, к, х — ж, ч, ш; д, т, з, с, — ж//дж, ж, ш.

Однак у частині південно- і північно-західних говорів поширені форми, у яких відсутнє чергування передньоязикових д, т, з з відповідними шиплячими. Форми типу *ходю, свистю, носю* диференційовано поширені на півночі у поліських говірках, а також у південно-східній частині досліджуваних говорів: у південноподільських і значній частині покутсько-буковинських (див. карту № 1) ².

¹ До західних говорів української мови умовно відносимо говіркову територію АУМ—НВ (від західних кордонів республіки до 28-го меридіана).

² Такі ж форми зустрічаємо і в південно-західних білоруських говорах на захід від р. Уборті понад Прип'яттю аж до р. Шуховця. Див. «Диялектологічны атлас беларускай мовы». Пад рэдакцыяй члена-карэспандэнта АН СССР Р. І. Аванесава, акадэміка АН БССР К. К. Крапівы і доктара філалагічных навук Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск, 1963. карта № 204 (далі ДАБМ).

Виникнення форм з відсутністю чергування передньоязикових з відповідними шиплячими пояснюється аналогією до більшості форм цих дієслів у всіх інших особах і в першу чергу до 3-ої ос. мн. Утворилися вони, звичайно, пізніше. У цьому випадку відбувся процес у структурі дієслова, подібний до змін у 1-ій ос. одн. дієслів I класу з основою на задньопіднебінний г, к, у яких дієслівна основа «вирівнюється» перед особою флексією в усій парадигмі. І тому в українській літературній мові ми маємо: *печу* (<пеку), *печеш*, *печє..*, *стриж'ї* (<стригу), *стрижеш*, *стрижє*.

Із східнослов'янських мов це явище характерне тільки для української мови, з інших слов'янських — тільки для сербської: *печем*, *можем* та ін. В усіх інших слов'янських мовах кінцеві задньопіднебінні основи з відповідними шиплячими не чергуються у 1-й ос. одн.: рос. *пеку*, *могу*; білор. *пяку*, *берагу*; п. *рієкє*,

погє; бслг. *пека*. На українській мовній території тільки у деяких закарпатських говірках маємо збереження давніх форм без зміни г, к на шиплячі ж, ч: *стр'їчи* — *стрыг'ї*, *стрыж'їш*, *стрыг'їть*; *бічи* — *біг'ї*, *біж'їш*, *біж'їть..*, *біг'їть*; *печ'ї* — *пек'ї*, *печ'їш*; *печ'їє..*, *пек'їть* і под.³

Цікаві зміни фонетичного характеру відбулися на східнослов'янському ґрунті і в дієсловах з основою на губний приголосний, в яких перед наступним й особою флексії виник епентетичний л. Але порівняно з літературною нормою південно-західні говори мають свої особливості. Тут виразно виділяється значна площа з поширенням дієслівних форм без епентетичного приголосного, яка простягається з заходу на південний схід, охоплюючи територію надсянських, надністрянських, бойківських, частково гуцульських і покутсько-буковинських говорів.

Відсутність епентетичного л після губних засвідчується також в середньополіських говорах між річками Горинню і Убортю.

Виникнення безепентетичних форм у 1-й ос. одн. можна пояснити впливом аналогічних форм 3-ої ос. мн., у яких зберігається давня структура типу *роб'їу*, *л'уб'їу*, що зумовлене тенденцією до вирівнювання основ дієслів 1-ої ос. одн. і 3-ої ос. мн.⁴

Територіально відокремлюється у західнокарпатських говорах інший тип особливої флексії 1-ої ос. одн. із заміною інтервокального й на в у групі дієслів III класу з голосним, перед закінченням: *маву*, *знаву*, *д'їмаву*, *чит'їву* (див. карту № 1). Спорадично на території закарпатського та гуцульського говорів зустрічаємо повну втрату інтервокального й. Таке явище засвідчене в населених пунктах Березник Мукачівського та Кушниця Берегівського районів Закарпатської обл., а також Суходіл Калуського і Перерісль Богородчанського районів Івано-Франківської області.

Зрідка на польсько-українському пограниччі у мові найстаршого покління зустрічається ще особова флексія -ам: *д'їмам*, *сл'їхам*, *знам*, що, як правило, виступає паралельно з флексією -у: *д'їмаю*, *сл'їхайю*, *знаю*. Як свідчать записи І. Верхратського та І. Панькевича, у свій час вона була значно поширеною у лемківському говорі⁵ і в деяких закарпатських говірках⁶. Однак тепер ця флексія поступово виходить з активного вжитку навіть у тих говірках, у яких засвідчена на нашій карті, і замінюється закінченням -у.

³ І. Верхратський, *Знадоби для пізнання угро-руських говорів*, ч. I, Львів, 1901, стор. 77; І. Панькевич, *Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей*, Прага, 1938, стор. 301—302.

⁴ Детальніше про це явище див. карту у ст.: Я. Закревська, *Епентетичні звуки в українських говорах*, зб. «Дослідження і матеріали з української мови», т. V, К., 1962, стор. 63—65.

⁵ І. Верхратський, *Знадоби..*, стор. 89; його ж, *Про говір галицьких лемків*, Львів, 1902, стор. 132—134.

⁶ І. Панькевич, *Українські говори..*, стор. 300—301.

Особова флексія **-ам** належить до найбільш архаїчних на слов'янському ґрунті. Однак у давнину вона вживалася тільки у формах від атематичних дієслів. Тільки з бігом часу у південно- і західнослов'янських мовах флексія **-ам** надзвичайно активізувалась, проринувши в тематичні дієслова. Тому в сучасних південно- і західнослов'янських мовах у 1-й ос. одн. здебільшого виступає флексія **-ам**: п. *działam, znam*; ч. *dělám, znám*; болг. *дялам, але зная*; у словацькій, словенській і сербохорватській мовах тільки флексія **-м**⁷.

Форми особових закінчень 1-ої ос. одн. в українських говорах не залежать від наголосу дієслова. Однак акцентологічні особливості дієвідмінювання своєрідні і вимагають спеціального вивчення. Варто тільки відзначити, що досліджувана територія з огляду на наголос 1-ої ос. одн. виразно поділяється на дві частини: північну і південну (див. карту № 1).

На відміну від літературної мови у південно-західних говорах чітко виявилась тенденція до пересунення наголосу в 1-й ос. одн. теперішнього часу із закінчення на корінь. Якщо у північних говорах (так само і південно-східних) постійно виступає кінцевий наголос у дієсловах даного типу — *ноші́, коші́, про-*

ші́, роблю́, і'ублю́, як і в літературній мові, то у південно-західних тенденція до вирівнювання наголосу в усій парадигмі по суті стала вже нормою. Причиною такого типу наголошення є уодноманітнення наголосу під впливом інших форм: *ходжу́, ходиши́, ходит'*, *ходимо́, ходите́, ход'ат'*.

Хоч тенденція до розвитку накореневого наголосу дієслова є специфічною особливістю південно-західних говорів, навряд чи її можна вважати суто українським явищем. Останнім часом в науковій літературі поширена думка, що в усіх східнослов'янських мовах помітне поступове розхитування старої акцентологічної системи, в результаті чого наголос розвивається від одного нерухомого типу (прикінцевого) до іншого (кореневого), обов'язково проходячи стадію рухомого типу. Це явище найбільш помітно виділяється у південно-західних говорах української мови. Цікаві і досить переконливі міркування висловила Н. К. Пирогова⁸, яка вважає, що південноросійські говори, наприклад, прсходять тепер проміжну стадію до розвитку рухомого наголосу в дієсловах класу **-ить**. Отже, цей процес не є результатом закінченого розвитку, а лише проміжним етапом при зміні наголосу цих дієслів до кореневого типу.

⁷ Детальніше про особливості розвитку цієї флексії у слов'янських мовах див. Р. Нахтигал, *Славянские языки*, М., 1963, стор. 323—324.

⁸ Н. К. Пирогова, *О некоторых тенденциях в развитии типов глагольного ударения*, «Вестник Московского университета», серия истор.-филол. наук, 1959, № 3.

Південно-західний кореневий акцентний тип виявився досить сталим, і хоч акад. Л. А. Булаховський відзначав, що форми накореневого наголосу у 1-й ос. одн. не здобули собі прав у сучасній літературній мові і поступово зникають⁹, ми вправі ствердити на основі діалектологічних карт, що кореневий наголос в усій парадигмі дієслова в південно-західних говорах досить стабільний і не уніфікується з українським нормативним наголосом.

Цікаво відзначити, що, очевидно, за аналогією до попередніх дієслів, накореневий наголос поширюється на 1-у ос. одн. навіть

у дієсловах типу *сиджу́, лечу́, несу́*, які в літературній мові мають послідовно прикінцевий наголос в усій парадигмі, що відбито на карті № 1.

2-а особа однини утворюється переважно за допомогою особової флексії **-ш**, як і в інших східнослов'янських мовах. Окремо виділяються тільки т. зв. карпатські форми 2-ої ос. одн. із стягненим голосним: *дума́ш, слуха́ш, пита́ш...*, властиві тільки дієсловам колишнього III класу на **-ать, -ат**. Територіальна диференціація цієї форми збігається з аналогічною формою 3-ої ос. одн. тих же дієслів, про що буде мова нижче (див. карту № 3).

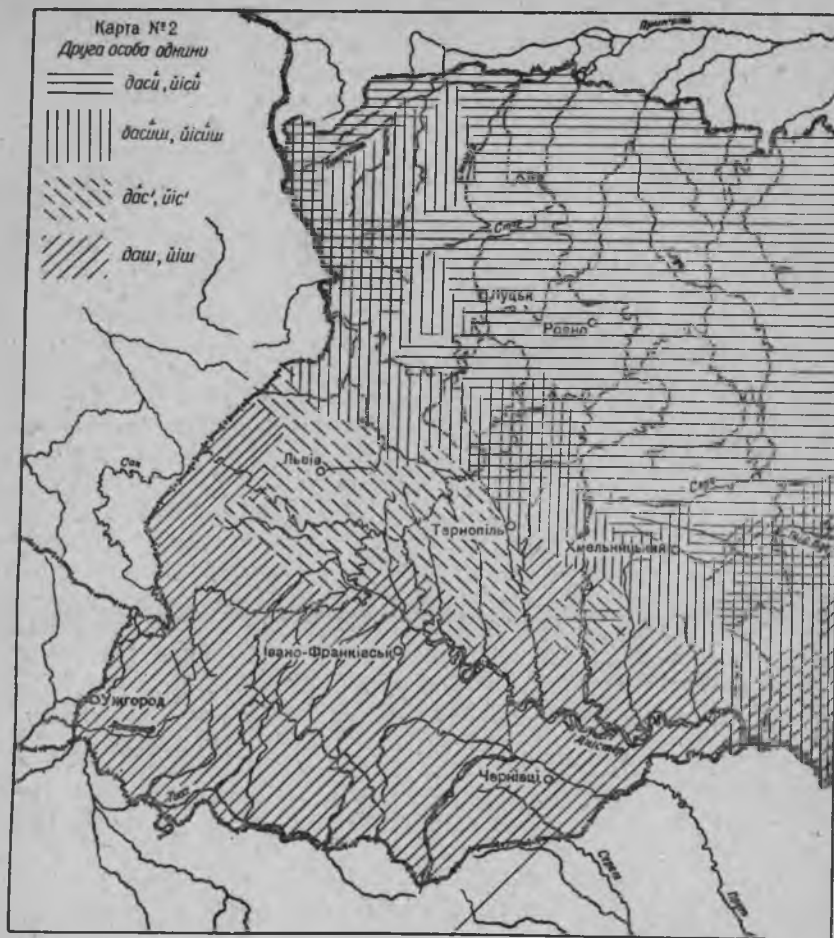
3-я особа однини. У більшості говорів української мови, в тому числі і у південно-західних, як і в літературній мові, 3-я ос. одн. має особову флексію **-т'**. Це стосується дієслів II дієвідміни, куди ввійшли дієслова IV класу (*ходить, носить, просять*), а також частково атематичні дієслова.

Поруч з нею поширені ще форми з твердим **-т** у 3-й ос. одн., а також форми з відсутньою особовою флексією і зокрема у тих дієсловах, що мали наголос на корені: *ходи́, носи́, взи́, прося́*.

Питання генезису дієслівних форм 3-ої ос. одн. на східнослов'янському ґрунті здавна цікавило лінгвістів і викликало немало спірних думок. На основі писаних джерел стародавніх східних слов'ян, а також даних сучасних східнослов'янських мов утвердилась думка, що особовою флексією 3-ої ос. одн. теперішнього часу була флексія **-ть**. Поруч з нею існувала також флексія **-ть**, яка, очевидно, виникла пізніше¹⁰. М'яке закінчення 3-ої ос. одн. у досліджуваних говорах, як і в літературній мові, є прямим відповідником давніх слов'янських форм 3-ої ос. одн.

⁹ Л. А. Булаховський, *Український літературний наголос* (характеристика норми), Київ—Львів, 1947, стор. 5.

¹⁰ А. И. Соболевский, *Лекции по истории русского языка*, М., 1907, стор. 159—160; С. П. Обнорский, *Образование глагольных форм 3-го лица настоящего времени в русском языке*, «Изв. АН СССР», отд. литературы и языка, 1941, № 3, стор. 29—48; Л. А. Булаховський, *Курс русского литературного языка*, т. II, 1953, стор. 194; С. П. Бевзенко, *Исторична морфологія української мови*, Ужгород, 1960, стор. 277—284.

на **-ть**, що виникли в результаті занепаду редукованих голосних, у зв'язку з чим **-ь** в особовій флексії був утрачений як голосний звук, а збереження його на письмі тільки позначало м'якість попереднього **г'**.

У досліджуваних говорах м'яке **г'** в особовій флексії 3-ої ос. одн. суцільно поширене у північній частині території, зокрема у поліських, волинських і північноподільських говорах, а також у південно-західних закарпатських (див. карту № 3).

Така флексія поширена і в сучасній білоруській мові, тільки там м'яке **-г'** переходить у **-ц'** згідно з відповідним фонетичним законом білоруської мови. Як свідчать карти білоруського Діалектологічного атласу, ці форми поширені на півночі білоруської

мовної території¹¹. Частково зустрічається м'яке **-г'** в особовій флексії 3-ої ос. одн. (паралельно з іншими типами закінчень) у південновеликоруських говорах російської мови¹².

На півдні досліджуваної території, яка охоплює південно-західні, частину закарпатських і південноподільських говорів, широко вживаються форми 3-ої ос. одн. з твердим **-т**. Зустрічаються такі форми також у поліських говорах на північ від м. Луцька в районі середніх течій річок Стир, Горинь і Случ. Особові форми з твердим **-т** в українських говорах, так само як і російське літературне і діалектне **-т**, ґрунтуються на давніх східнослов'янських формах на **-тъ**, які слід вважати формами пізнішого походження порівняно з давніми формами на **-тъ**.

Більшість учених вважає заміну **-тъ** на **-т** у формах 3-ої ос. одн. явищем фонетичним, яке сталося внаслідок ствердіння кінцевого приголосного **т** після занепаду редукованого голосного **ь**¹³.

Поруч з формами на **-г'** і **-т** у досліджуваних говорах поширений ще тип закінчення 3-ої ос. одн. дієслів II дієвідміни без особової флексії — *ходи, роби, носи, преси*, який не слід змішувати з подібними формами дієслів I дієвідміни. Це стосується тільки дієслів з кореневим наголосом. Форми такого типу поширені на півночі наддністрянських та півдні південноволинських і подільських говорів (карта № 3). У більшості випадків вони виступають паралельно з особовою флексією **-т** у південно-західних або ж з **-г'** тільки у південноволинських говорах.

Крім південно-західних, ця риса виявляється також у південно-східних говорах української мови, зокрема на території Середньої Наддніпряни.

Втрату особової флексії **-тъ** у тематичних дієсловах спостерігаємо і в усіх інших слов'янських мовах (за винятком російської), у яких це явище властиве дієсловам усіх класів: п. *niesie, bierze, pisze*, а також *robi, chodzi, chwali*; ч. *nese, prosi*; слвн. *nesie, berie, berie, robi* і т. д.

Відсутність особової флексії 3-ої ос. одн. на **-тъ** в дієсловах різних класів наявна в писемних пам'ятках найдавнішого періоду. С. П. Обнорський¹⁴ навіть припускає, що утворення форми 3-ої ос. одн. на **-т** у рос. мові можна вважати вторинним

¹¹ ДАБМ, карти № 148, 149.

¹² Див. О. Г. Гецова, К вопросу о формах 3-го лица глагола в русских говорах, сб. «Славянская филология», М., 1963, стор. 118; див. також «Атлас народных говоров центральных областей к востоку от Москвы», М., 1957, карта № 141.

¹³ Ф. Ф. Фортунатов, Старославянское **-тъ** в 3-ем лице глаголов, ИОРЯС, т. XIII, 4, 1908, стор. 13—15; А. А. Шахматов, Очерки древнейшего периода истории русского языка, 1915, стор. 320—321; Н. Дурново, Очерки истории русского языка, М.—Л., 1924, стор. 208—209.

¹⁴ С. П. Обнорский, Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953, стор. 135.

явищем, що розвинулось з первісних «неозначених» форм, тобто форм без -т¹⁵.

Форми без особової флексії дієслів II дієвідміни слід уважати пізнішими утвореннями, що виникли на власне українському ґрунті за аналогією до відповідних форм дієслів I дієвідміни¹⁶.

Протилежний аналогічний процес спостерігаємо у формах 3-ої ос. одн. дієслів I дієвідміни, які під впливом дієслів II дієвідміни набувають флексію -т: *знаєт, думаєт, сліхаєт*. Це явище зустрічається спорадично, територіально не згруповано, на Станіславщині, Чернівеччині, Хмельниччині.

Своєрідною особливістю карпатських говорів є т. зв. стягнені форми 3-ої ос. одн., утворені від дієслів I відміни на -ать, -ат: *д́умат, сл́хат, і́граєт, пі́гаєт* і под. У свій час такі форми відзначав І. Верхратський у говорі галицьких лемків¹⁷.

Географічне поширення цих форм повністю збігається із скороченою формою 2-ої ос. одн.: *д́умаш, сл́хаш, і́граш, але зна́йеш*.

1-а особа множини. У західних говорах української мови 1-а ос. мн. має три типи закінчень: -мо, -м, -ме, напр., *ходимо, носимо, ходим, носим і ходимé, носимé*.

У досліджуваних говорах особові флексії -мо і -м вживаються паралельно в одній і тій самій говірці або ж виступають поруч у сусідніх говорах майже на всій території АУМ—НВ, за винятком закарпатських і південнобойківських говорів, у яких послідовно поширена флексія -ме.

Із східнослов'янських мов форми з -мо властиві тільки українській мові (у білоруській мові вони є діалектними, виступають у південно-західних говорах і то у більшості випадків пара-

лельно з особовою флексією -м: *рòб'ім і рòб'імо, сáдз'ім і сáдз'имó*¹⁸. З інших слов'янських мов форми на -мо поширені ще у сербській і словенській мовах. Усі типи закінчень, поширені в сучасних українських говорах, є рефlekсами давніх особових флексій -мъ, -мо, -ме, -мы, засвідчених у ряді східнослов'янських пам'яток. Не всі ці форми у давнині датуються однако-вим часом. У найдавніших східнослов'янських пам'ятках, як і спільнослов'янських, панівною є особова флексія -мъ: форми на -мо, -ме, -мы вважаються діалектними і в пам'ятках до XIV ст. зустрічаються зрідка. Форми на -мо значного поширення набувають уже в староукраїнських пам'ятках, зокрема тих, що писані у південно-західній частині України в XIV—XV ст.¹⁹

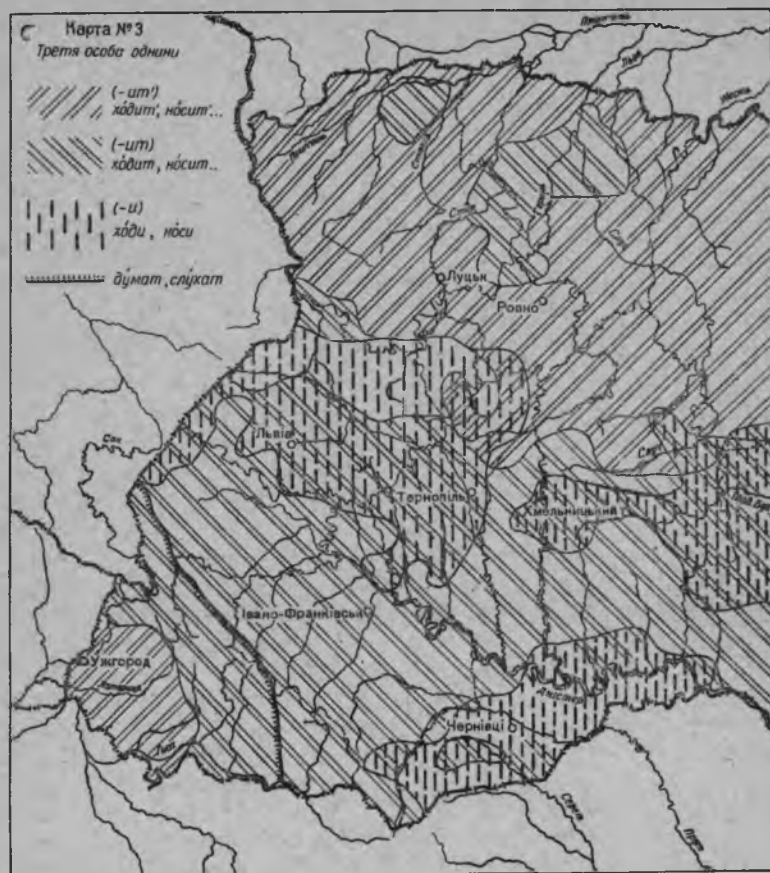
¹⁵ Ця думка С. П. Обнорського не знайшла в науці загальної підтримки. Див., напр., П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, М., 1952, стор. 217.

¹⁶ С. П. Бевзенко, зазнач. праця, стор. 284.

¹⁷ І. Верхратський, Про говорі галицьких лемків, стор. 131—134.

¹⁸ ДЛБМ, карта № 154.

¹⁹ С. П. Бевзенко, зазнач. праця, стор. 286; М. К. Грунський, П. К. Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, стор. 213.

На формах 2-ої ос. мн. спеціально не спиняємось, тому що в українських говорах вони співвідносні з відповідною формою літературної мови і взагалі протягом історичного розвитку зазнали найменших змін.

Форми 3-ої особи множини (карта № 4) у значній мірі співвідносні з формами 3-ої ос. одн. Як і в однині, тут широко вживається особова флексія з м'яким -т' і твердим -т, причому територія поширення -т' і -т у закінченнях 3-ої ос. мн. майже повністю збігається з одноиною, утворюючи -т' на півночі і в південно-західних закарпатських говорах, а -т — на півдні.

Цікавим явищем у південно-західних говорах є опускання кінцевого -т у формах 3-ої ос. мн. дієслів I дієвідміни: *ход'а, нос'а, вòз'а, йід'а* (чи *нос'і, ход'і, вòз'і*, або *нос'е, ход'е, вòз'е*).

У закінченні *-ут, -ют* такої тенденції не намічається, бо в іншому випадку це б ідентифікувало закінчення 3-ої ос. множ. і 1-ої ос. одн.

Із східнослов'янських мов таке явище зустрічається ще в північноросійських говорах — *видя, ходя, смотря*, де воно розцінюється як збереження давніх форм, при цьому вважається, що в давнину цей тип закінчень був значно більше поширений, ніж тепер²⁰.

В інших слов'янських мовах тенденція до занепаду *-т* у формах 3-ої ос. мн. виступає послідовно (п. *pisaz, bijaz, piszaz*; ч. *pesou, pišou//piši, rekou*; срб. *nose, vide* і под.).

Що ж до української мови, то ця форма здавна відзначається дослідниками. За свідченням М. Грунського і П. Ковальова, скорочені форми 3-ої ос. мн. зустрічаються ще в старослов'янських пам'ятках, а на українському ґрунті — у грамотах XIV—XV ст.²¹

Форми без *т* у закінченні 3-ої ос. мн. характерні тільки для південно-західних говорів. Іншим діалектам української мови вони не властиві.

Ці форми є панівними в покутсько-буковинських та гуцульських говорах, зрідка зустрічаються у південнонаддністрянських (південь Тернопільської області) і ще рідше у південноподільських говорах. Як свідчать дані досліджуваних говорів, вони не залежать від місця наголосу в дієслові — кореневого чи прикінцевого: *хòд'а, нòс'а*, а також *сид'а, йид'а, хвал'а*, на відміну від подібного явища у 3-ої ос. одн. Але є тут пряма залежність від того, до якої дієвідміни належить дієслово. У тих говорах, у яких дієслова другої дієвідміни переходять до першої, набуваючи закінчення *-ут, -'ут* (*нòс'ут, вòз'ут, хòд'ут*), що у нашому випадку засвідчене в населених пунктах Карапчів Сторожинського району, Виженки, Дихтинець та Сергії Вижницького району Чернівецької області, зовсім не зустрічаємо скороченої флексії 3-ої ос. одн.

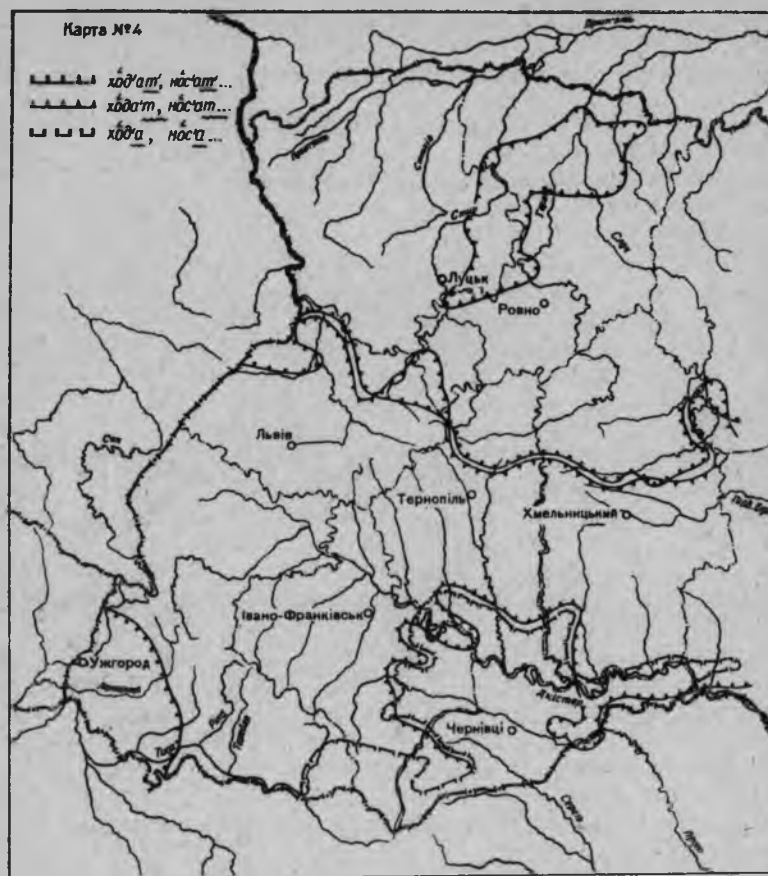
Якщо в усіх південно-західних говорах закінчення *-ут* залишилось без змін, то *-ат'* зазнало ряд фонетичних змін (*-'ет, -'ут, -'іт*) у зв'язку з тим, що *а (<я)* після пом'якшених приголосних та *й* перейшло в *е, и', і*.

Атематичні дієслова. Серед дієслів у сучасних західних говорах української мови, як і в літературній мові, окремо виділяється група атематичних дієслів, які є відбиттям історичного розвитку особових форм дієслів з основою на приголосний.

У говорах досліджуваної території атематичну групу становлять дієслова *дати, йісти, розповісти, відповісти* чи *повісти* (пре-

²⁰ О. Г. Гецова, зазнач. праця, стор. 125.

²¹ М. К. Грунський, П. К. Ковальов, зазнач. праця, стор. 214.

фіксальні утворення від давнього *вѣмѣ*), частково, територіально обмежено, — *-ем, -сме, сят* (залишки старовинного *юсмь*).

Форми 1-ої ос. одн. теперішнього часу²² в досліджуваних говорах співвідносні з формами літературної мови, і тому на них не спиняємось.

Значно відмінні від літературної норми форми 2-ої ос. одн. дієслів V класу. Тут зустрічаємо чотири основні типи закінчень: *дас', йіс', дасі, йісі, даш, йіш, дасіш, йісіш*.

Географічна диференціація різних типів флексій дуже чітка (див. карту № 4). Одною з основних є форма: *дасі, йісі, вірнов'ісі* (чи *отпов'ісі*), яка простягається з півночі на південь, охоплюючи північні та південноволинські говори.

²² Рівночасно розглядаються й особові флексії простого майбутнього часу атематичних дієслів, які за формою збігаються з теперішнім часом.

У північно-східній частині на території середньополіських говорів локалізується фонетичний варіант цієї форми — *дасі́, йісі́, одповісі́*, який виступає поруч з формою інфінітива: *ході́ти, ро́біти, да́ти* і под.

Форми *дасі́ш, йісі́ш, розповісі́ш* накладаються вузькою смугою в південно-західній частині на ареали поширення форм *дасі́, йісі́*, виступаючи паралельно з ними; вони також поширені у наддністрянських і південноволинських говорах.

Форма *дас', йіс', повіс'* є типовою для наддністрянських говорів, за винятком крайньої південної частини їх, і вклинюється в західноподільські говори в районі Копичинців і Ярмолинців, натсмість форми *даш, йіш* і *дасі́ш, йісі́ш*, які теж зустрічаються на Наддністрянщині, заходять сюди, як на інтердіалектну зону, перші з півдня, другі — з півночі.

На всьому півдні досліджуваної говіркової території послідовно поширені форми *даш, йіш, відпові́ш*.

Форма на *-си* властива не тільки значній частині говорів української мови, але й сучасній літературній мові. Це повне збереження давнього закінчення особової флексії *даси, вьси, ѳси*, яка послідовно виступає в писемних пам'ятках, починаючи з найдавніших часів.

Форми *дасі́ш, йісі́ш*, а також *даш, йіш* виникли за аналогією до тематичних дієслів IV класу і, як цілком вірно відзначається в науковій літературі²³, є формами новішого творення. Однак виникли вони різним способом, що позначилось і на їх географічній диференціації. Тематична флексія *-ш* у деяких північних, південноволинських та частково у подільських говорах приєднується до повної архаїчної форми атематичних дієслів разом з флексією: *даси-ш, йіси-ш, розповіси-ш*. Натомість форми *даш, йіш*, які є специфічними для південно-західного діалекту, утворилися шляхом приєднання тематичної флексії тільки до основи дієслів V класу: *да-ш, йі-ш*. На Гуцульщині відповідно до особової флексії тематичних дієслів, у яких зберігається давня м'якість *-ш'* (*роби́ш', несеш'* і под.), виступає палаталізована флексія і в атематичних дієсловах: *даш', йіш', розпові́ш'*.

Що ж до походження форм *дас', йіс'*... досі немає одноставного погляду. Більшість дослідників сучасної української мови приєднується до думки М. Грунського і П. Ковальова про те, що вони є збереженням архаїчних форм у деяких південно-західних українських говорах²⁴. Протилежне припущення висунув

²³ Б. Кобилянський, *Значч. праця*, стор. 63.

²⁴ М. К. Грунський, П. К. Ковальов, *Значч. праця*, стор. 210; С. П. Бевзенко, *Значч. праця*, стор. 276; Г. Ф. Шило, *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957*, стор. 153.

К. Дейна²⁵, вважаючи такий тип особової флексії в говірках Тернопільщини за утворення пізнішого часу, що є нічим іншим, як аналогічним вирівнянням форм 2-ої ос. одн. до 3-ої ос. одн., яка на згаданій території звучить як *дас'т'* (часто *дас'ц'*), *йіс'т'* (*йіс'ц'*)..., а на значній частині Львівщини, за нашими спостереженнями, обидві ці форми є навіть співзвучними.

Можна було б повністю погодитися з думкою К. Дейни, тим більше, що на користь міркування про пізніше походження форм *дас', йіс'* говорить їх географічне поширення. Адже ці форми не зустрічаються в найбільш архаїчних українських говорах — закарпатських чи поліських, а тільки над верхньою течією Дністра, тобто у говорах, які відзначаються більше інноваціями, ніж архаїчними рисами. Однак насторожують матеріали історичного характеру. За даними дослідника морфологічних особливостей української мови XVI ст. І. М. Керницького²⁶, у галицьких пам'ятках XVI ст. послідовно вживається форма 2-ої ос. одн. *дас', йіс'*, тоді як 3-я ос. одн. у пам'ятках цього періоду звучить як *дас'т', йіс'т'* і ні разу не зустрічається з палатальним *с'*. У такому випадку, очевидно, не можна так беззапечно твердити про вплив 3-ої ос. одн. на 2-у саме в появі палатального *с'* у формах типу *дас'*, а ймовірніше — це зворотний вплив 2-ої на 3-ю особу.

Особова флексія 3-ої ос. одн. атематичних дієслів у багатьох випадках співзвучна з флексією тематичних дієслів II дієвідміни, де закінченням *ходить'* і *ходить* в основному відповідає *дас'т', дас'т*, за винятком значної частини говорів Наддністрянщини.

* * *

Як бачимо, система особових закінчень дієслів теперішнього часу західних говорів української мови характеризується значною кількістю форм, які є прямими відповідниками давніх східнослов'янських і порівняно з іншими часовими формами (мається на увазі минулий і майбутній час) зазнала небагатьох змін.

Однак їм властива також певна кількість специфічних діалектних форм, більшість з яких характерна для цілого західного або тільки південно-західного ареалів, інші мають тільки вузько локальне поширення.

Морфологічні ізогlossen, проведені на основі географічного поширення окремих особових форм дієслова на досліджуваній території, рідко збігаються з межами сучасного діалектного поділу української мови. Натомість у ряді випадків вони збіга-

²⁵ К. Dejna, *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny*, Wrocław, 1957, стор. 103—104.

²⁶ І. М. Керницький, *Система словозміни в українській мові (на матеріалах пам'яток XVI ст.)*, рукопис.

ються з окремими фонетичними, акцентологічними і лексико-словотворчими ізоглосами, виділяючи певні ареали, як, наприклад: північний і південний, наддністрянський, закарпатський і под.

СИСТЕМА ЛИЧНЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА В ЗАПАДНЫХ ГОВОРАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

(Настоящее время)

Резюме

В статье рассматривается система личных форм глагола юго-западного и северо-западного языкового ареала в плане территориального распространения отдельных диалектных форм глагола изъявительного наклонения настоящего времени, а также в плане освещения парадигматических соотношений системы глагольных форм современных украинских говоров по сравнению с древней системой временных форм. Попутно проведен сравнительный анализ диалектных глагольных форм исследуемого ареала с другими украинскими говорами и отдельными диалектами других славянских языков.

Н. П. МАРЧУК

ДЕЯКІ ЯВИЩА ГРАМАТИЧНОЇ АНАЛОГІЇ В ОСОБОВИХ ФОРМАХ ДІЕСЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Серед конкретних питань вивчення граматичної аналогії в галузі діалектів української мови привертає увагу індукція дієслівних форм і особових флексій парадигми. У цьому плані становлять інтерес форми 3-ої ос. мн. тематичних дієслів; роль аналогії в утворенні атематичних особових форм уже була предметом вивчення¹.

Як у літературній мові, так і в більшості її діалектів дієсловам I типу дієвідмінювання у формі 3-ої ос. мн. властива флексія *-ут⁽¹⁾*, дієсловам II дієвідміни — *-ат⁽¹⁾* (які зводяться до первинних закінчень пізнішого періоду спільнослов'янської мови *-Qtъ, -ęть, -Qtъ, -ęть*). Ці форми відносно чітко розмежовуються в парадигмах I і II типів дієвідмінювання північноукраїнських, північної частини середньонаддніпрянських та східної частини південно-західних говорів. У решті діалектів таке розрізнення властиве лише дієслівним формам з наголошеним флексійним голосним (*крич⁽¹⁾ат⁽¹⁾, моўч⁽¹⁾ат⁽¹⁾, вед⁽¹⁾ут⁽¹⁾, бер⁽¹⁾ут⁽¹⁾*). У тих випадках, коли наголос у формі 3-ої ос. мн. падає на основу, ці говори мають ряд форм II типу дієвідмінювання з флексією *-ут⁽¹⁾*, а форми I типу дієвідмінювання, правда, значно рідше, — з флексією *-ат⁽¹⁾* (*ход⁽¹⁾'ут⁽¹⁾, н⁽¹⁾ос'ут⁽¹⁾, кол⁽¹⁾'ат⁽¹⁾, мел⁽¹⁾'ат⁽¹⁾*).

Як показують матеріали АУМ—ПСН, форми на *-ут⁽¹⁾* дієслів II дієвідміни поширені у північних (східнополіських) та південно-східних полтавських говорах здебільшого паралельно до форм на *-ат⁽¹⁾*. Таке заміщення членів парадигми II типу дієвідмінювання членами парадигми I типу в формах 3-ої ос. мн. засвідчене також дослідниками південно-східних говорів, зокрема в південній частині середньонаддніпрянських², у говорах

¹ Л. А. Булаховский, Исследования в области грамматической аналогии и родственных явлений. Славянские атематические глаголы, «Учені записки Харківського державного університету», 1940, № 19.

² А. П. Могіла, Говоры западной Черкасщины в составе полтавско-киевского диалекта. Автореф. канд. дисс., К., 1956, стор. 13.

Слобожанщини (*хóд'ат'*³/*хóд'ут'*³), у надбузьких говірках (*хóд'ат'*³/*хóд'ет'*³/*хóд'ут'*³), *вóз'ат'*⁴/*вóз'ет'*⁴/*вóз'ут'*⁴), в українських говірках бессарабського примор'я (*рóбл'ат'*/*рóбл'ут'*, *вáр'ат'*/*вáр'ут'*, *крýт'ат'*/*крýт'ут'*, *бáчат'*/*бáчут'*, *жáр'ут'*, *дéржут'*, *говóр'ут'*)⁵, а також дослідниками південно-західних говорів, як деяких закарпатських (*дрімл'ут'*/*дрімл'ат'*, *хóч'ут'*/*хóч'ат'*)⁶ і наддністрянських та перехідних до них (*мóчут'*, *пóйут'*, *говóрут'*, *кúрут'*, *мóрут'*, *мúчут'*, *сúшут'*, *ворóжут'*, *дóйут'*, *мéчут'*, *волóчут'*, *дзвóн'ут'*)⁷.

Діалектні зміни у формах 3-ої ос. мн. II типу дієвідмінювання властиві також іншим східнослов'янським мовам. Широко вживані форми на **-ут'** дієслів II дієвідміни в діалектах російської мови, переважно південноросійських⁸. За свідченням С. П. Обнорського, ці форми до XVIII ст. були нормою в російській літературній мові, закріпленою правописом; вони були особливо поширені в говорах Московського краю і вийшли з літературного вжитку під впливом північноросійських, нині нормативних, форм⁹. Знають це явище і говори білоруської мови, в основному північно-східної частини їх¹⁰.

У літературі з цього питання одним з основних чинників у виникненні утворень даного типу визначається аналогічний вплив дієслівних форм 3-ої ос. мн. I типу дієвідмінювання на дієслова II дієвідміни (Ф. Т. Жилко, С. П. Бевзенко та ін.) або лише говориться про змішування дієслівних парадигм I і II типів дієвідмінювання (К. Михальчук, О. Соболевський, Є. Ф. Карський та ін.). Проте неясно, чому головну роль у цій індукції виконують дієслова I типу дієвідмінювання і чому цьому впливові підпадають в основному дієслова II дієвідміни.

³ Б. А. Шарпило, Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров восточной Слобожанщины (Старобельщины). Автореф. канд. дисс., К., 1960, стор. 21.

⁴ Г. Ф. Пелих, Прибугские говоры Первомайского района Николаевской области. Автореф. канд. дисс., К., 1962, стор. 13.

⁵ В. П. Дроздовский, Украинские говоры бессарабского приморья. Автореф. канд. дисс., К., 1962, стор. 19.

⁶ П. Н. Лизанец, Украинские южнокарпатские говоры Затисся Винноградского района Закарпатской области. Автореф. канд. дисс., Львов, 1959, стор. 13.

⁷ Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957, стор. 156—157; П. І. Приступа, Говірки Брюховицького району Львівської області, К., 1957, стор. 54; Д. Г. Бандрівський, Говірки Підбузького району Львівської області, К., 1960, стор. 70.

⁸ Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы. Под редакцией доктора филологических наук Р. И. Аванесова, М., 1957, карта № 146.

⁹ С. П. Обнорский, Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953, стор. 150.

¹⁰ Диялекталагічны атлас беларускай мовы. Пад рэдакцыяй члена-карэспандэнта АН СССР Р. І. Аванесова, акадэміка АН БССР К. К. Крапівы і доктора філалагічных навук Ю. Ф. Мацкевич, Мінск, 1963, карта № 157.

Варті уваги щодо цього дослідження польських учених І. Янова та К. Дейни, які вивчали південно-західні говори української мови. Говорячи про роль аналогії у творенні форм 3-ої ос. мн. дієслів II дієвідміни на **-ут'**, вони вказують на зв'язок її з позиційним виявом флексійного голосного цих форм **а** (<ε>), який після диспалаталізованих приголосних у деяких південно-західних говорах виступає як **е**, **и^е**, **и** (вони *хóдиет*, *úчиет*, *слúжет*, *нóсит*). З цим явищем, а також відсутністю розрізнення /e/ : /i/ в ненаголошеній позиції І. Янов і К. Дейна пов'язують виникнення тотожності флексій 3-ої ос. одн. **-ит** (*ud'aryt*, *sl'uzyt*, *цýyt* *sí*, *sk'ocyt*, *k'uryt*) і 3-ої ос. мн. **-иет** (*ud'aryet*, *sl'uzyet*, *цýyet* *sí*, *sk'ocyet*, *k'uryet*)¹¹. Уникнення цієї тотожності, на їх думку, було однією з причин морфологічної заміни **-ат'** флексією **-ут'**.

Дійсно, не можна заперечувати значення зміни флексійного голосного **а** (**-ат'** > **-ет'**, **-иет'**, **-ит'**) дієслів 3-ої ос. мн. II типу дієвідмінювання у позиції після диспалаталізованих приголосних в утворенні дієслівних форм II дієвідміни на **-ут'** у південно-західних говорах. Це явище в поєднанні з нерозрізненням ненаголошених /e/ : /i/, яке призвело до стирання різниці між тематичними голосними середніх членів парадигми дієслів I і II дієвідмін і до злиття їх в один тип, стало тією основою, на якій ґрунтувалось аналогічне вирівнювання дієслівних особових форм.

Проте слід відзначити, що в деяких південно-західних говорах у зв'язку з обниженою вимовою основних виявів фонем /и/ та /e/ спостерігається певна невиразність їх позиції¹². Цим, очевидно, можна пояснити наявність тотожності форм 3-ої ос. одн. і 3-ої ос. мн. і з наголошеним флексійним голосним (*var'yt*, *hor'yt*, *haoi'it* і 3-ої ос. мн. *var'yet*, *hor'yet*, *hoi'iet*)¹³.

Уникнення ідентифікації форм 3-ої ос. одн. і 3-ої ос. мн. було, звичайно, одним із супроводжуваних факторів, які впливали на закріплення форм аналогічного творення. Проте сама омонімічність їх є наслідком звукових процесів. Там, де ці процеси не діяли і не діють, відсутня тотожність членів парадигми. Так, у формах 3-ої ос. мн. після основи на м'який приголосний у ряді південно-західних говорів на місці **а** (<ε>) виступає **і** (вони *л'уб'ит*, *нóс'ит*, *хóд'ит*; пор. він *л'уби(т)*, *нóси(т)*, *хóди(т)*). У цих випадках майже відсутня заміна флексій 3-ої ос. мн. II дієвідміни флексією **-ут'**. Форми типу *хóд'ит*, *нóс'ит* самі можуть виступати асиміляторами. За аналогією до них у надсянських гово-

¹¹ J. Janów, Gwara małopolska Moszkowice i Siwki Naddniestrzańskie z uwzględnieniem wsi okolicznych, Lwów, 1926, стор. 81—85; К. Дејна, Gwary Tarnopolszczyzny, Wrocław, 1957, стор. 107—108.

¹² А. М. Залеський, Система вокалізму покутських говірок, «XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей», К., 1965, стор. 49.

¹³ J. Janów, зазнач. праця, стор. 85.

рах виникли від дієслів I типу дієвідмінювання форми *хóчїт*, *кáжїт*, *пїшїт*¹⁴.

Як свідчать дослідники сучасних південно-західних говорів (Г. Ф. Шило, П. І. Приступа, Д. Г. Бандрівський), форми II дієвідміни з флексією *-ут* засвідчені тільки в тих говірках, де поширені форми 3-ої ос. мн. на *-ет*, *-їет*, *-ит*. Так, наприклад, Д. Г. Бандрівський відзначає, що форми на *-їет* у говірках південно-східної частини Підбузького району Львівської області зберігаються тільки в мові найстаршого покоління у позиції після шиплячих (крім *ж*) та *р*; у мові молодшого покоління виступають форми з *-ут*: *говóрїїет*, *говóрут*, *кїрїїет*, *кїрут*, *мїчїїет*, *мїчут*, *волóчїїет*, *волóчут*, але тільки *ворóжут*, *полóжут*¹⁵. У ряді говорів ці форми виступають як паралельні. Заміна флексії *-ат* 3-ої ос. мн. на *-ут* характерна в основному для дієслів з ненаголшеним флексійним голосним, хоч у південно-західних говорах, як уже зазначалось вище, спорадично засвідчені і такі форми, як *варїт*, *кричїт*, *спїшїт* — *варїт*, *кричїт*, *спїшїт*.

Заміна або зближення членів парадигми II типу дієвідмінювання з членами парадигми I типу є однією з характерних ознак більшості південно-східних говорів¹⁶ та крайньої східної частини північних.

Як показують матеріали до АУМ—ПСН, форми на *-ут*(¹⁷) дієслів II дієвідміни поширені в крайніх східних районах Сумської області (*хóд'ут'*, *нóс'ут'* — села Кам'янка, Чуйківка, Середино-Будського району; *хóд'ут'*, *нóс'ут'*, *волóчут'*//*волóчат'*, *толóчут'*//*толóчат'* — села Слоут, Шевченкове, Будища, Червоне, Вільна Слобода, Ходине, Глухівського району та ін.); східних та південних районів Полтавської області (*волóчут'*//*волóчат'*, *толóчут'*//*толóчат'* — села Бобрівник, Дейкалівка, Зінківського району; смт. Глобине Глобинського району; с. Байрак Диканського району; с. Лелюхівка Новосанжарського району та ін.; *волóчут'*, *толóчут'*, *хóд'ат'*, *нóс'ат'* — с. Кобелячок Кременчуцького району); у говірках північно-західної частини Дніпропетровської області, що входить до АУМ—ПСН — *волóч(')ут'*//*волóч(')ат'*, *толóч(')ут'*//*толóч(')ат'* — села Мишурич Ріг, Бородаївка, Миколаївка, Верхньодніпровського району; Котівка, Магдаличівка, Магдалинівського району; Червоний Маяк, Солоне, Письмичеве, Широке, Олександропіль, Солонянського району; Попово-Балів-

¹⁴ М. Пшепюрська, Надсянський говір, Варшава, 1938, стор. 43.

¹⁵ Д. Г. Бандрівський, зазнач. праця, стор. 70.

¹⁶ Детально про говори цієї території див. О. В. Ветухова, Говор слободы Алексеевки, Старобельского уезда, Харьковской губернии, «Русский филологический вестник», 1894, № 1-2; Л. А. Лисиченко, Говорки Куп'янського і Дворічанського районів Харківської області. Канд. дис., Харків, 1955; Б. А. Шарпило, Порівняльно-історична характеристика говорів східної Слобожанщини (Старобільщини). Канд. дис., К., 1960 (знаходиться у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР).

ка, Миколаївка, Дніпропетровського району та ін. Спорадично такі форми засвідчені також у говірках Черкащини (*волóчут'*//*волóчат'*, *хóд'ат'* — с. Завадівка Корсунь-Шевченківського району; *хóд'ат'*//*хóд'ут'*, *нóс'ат'*//*нóс'ут'* — с. Мельники Чернобаївського району; с. Соболівка Шполянського району)¹⁷; північних і західних районів Полтавської області (*волóчут'*//*волóчат'*, *толóчут'*//*толóчат'* — с. Піски Лохвицького району; с. Хильківка Хорольського району та ін.).

Цим говорам властива також уніфікація дієвідмінювання і в інших членах парадигми, зокрема 2-ї і 3-ї ос. одн., 1-ї і 2-ї ос. мн. (*пїше'ш*, *пїше'*, *пїше'м(о)*, *пїше'те*; *вóзи'ш*, *вóзи'(т)*, *вóзи'м(о)*, *вóзи'те*). Вона тісно пов'язана з нерозрізненням /e' : /и/ в ненаголошеній позиції¹⁸, яке призвело до стирання різниці між тематичними голосними I і II типів дієвідмінювання і до злиття їх в один тип. Таке стирання різниці між середніми членами парадигми могло також впливати на індукцію форм 3-ої ос. мн. У північних говорах, яким не властиве нерозрізнення ненаголошених /e' : /и/, заміни членів парадигми II типу дієвідмінювання членами парадигми I типу не засвідчено.

Цікавими з цього приводу є українські говірки Воронежської області. Дослідниця сучасних українських говірок півдня Воронежщини Г. Т. Солонська на основі власних спостережень та вивчення діалектних матеріалів, зібраних кафедрою української мови Харківського університету, робить висновок про розміщення українських говірок на цій території, виділяючи на цьому масиві південно-східний і північний типи¹⁹. Аналіз мовних рис говірок північноукраїнського типу показує, що аналогічне зближення або злиття членів парадигми I і II типів дієвідмінювання їм не властиве (це говірки Острогозького, Лискинського, Підгоренського, Євдаковського, Ольховатського районів)²⁰. У говірках населених пунктів інших районів, як свідчать архівні матеріали до АУМ, вживаються такі форми:

¹⁷ Наявність форм II дієвідміни на *-ут'* відзначає також А. П. Могила, Словозміна у говірках середньої Черкащини, зб. «Середньонадніпрянські говори», К., 1960, стор. 62; його ж, Говори западної Черкащини..., стор. 13.

¹⁸ Ф. Т. Жилко, Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими, К., 1963, стор. 21—23.

¹⁹ Г. Т. Солонська, До вивчення українських говірок Воронежщини та їх зв'язку з іншими діалектами української мови, зб. «О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики», Харків, 1962, стор. 238—240; її ж, До питання класифікації українських говірок Воронежщини, «Праці XI Республіканської діалектологічної наради», К., 1965, стор. 169—172.

²⁰ Г. Т. Солонська, Особливості системи словозміни українських говірок Воронежщини, «XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей», К., 1965, стор. 83; З. С. Сікорська, До питання про генезис та закономірності розвитку української говірки села Урив Воронежської області, «Республіканська наукова конференція з питань російсько-українських мовних зв'язків. Тези доповідей», Луганськ, 1964, стор. 40.

скород'ут'//скород'ат', волоч'ут'//волоч'ат', ход'ут'//ход'ат', нос'ут'//нос'ат' (села Погоріле, Ново-Троїцьке, Петропавлівського району); волоч'ут', скород'ут', лаз'ут', молот'ут', гон'ут', йїзд'ут', в'ір'ут', лоб'ут', ч'ін'ут', ход'ут'//ход'ат', нос'ут'//нос'ат' (села Коренна, Новотолучієве, Вороб'ївського району) та ін.

Широко засвідчені форми II дієвідміни на -ут' і в російських говірках цієї території²¹.

Українським воронезьким говіркам з південно-східною основою, як і взагалі південній групі говорів, властиве нерозрізнення голосних /e/ : /и/, яке лежить в основі зближення або злиття членів парадигми I і II типів дієвідмінювання. Особлива роль у цьому процесі належить наголосу, який у південно-східних говорах відбувається тільки в наголошеній позиції.

Повсюдне поширення форм II типу дієвідмінювання на -ут' у південно-східних говорах пов'язане, очевидно, і з процесами міждіалектних і міжмовних взаємин, які наклали свій відбиток на систему цих говорів, зробивши її більш сприйнятною до певних модифікацій і новотворень.

Дієслівні форми II дієвідміни на -ут' поширились, мабуть, під подвійним впливом — форм 3-ої ос. мн. дієслів I дієвідміни та внаслідок вирівнювання особових форм крайніх членів парадигми II типу дієвідмінювання за зразком I типу. На роль 1-ої ос. одн. у творенні аналогічних форм 3-ої ос. мн. уже звернули увагу І. Янов²² та В. П. Дроздовський²³. В. П. Дроздовський указує на тісний асоціативний зв'язок між крайніми членами парадигми — формами 1-ої ос. одн. і 3-ої ос. мн. (ход'у — ход'ут', нос'у — нос'ут', в'оз'у — в'оз'ут'). Цей зв'язок особливо виразно виступає, якщо порівняти крайні члени парадигми I і II типів дієвідмінювання — I дієвідміна: мажу — мажут', плачу — плачут', м'єл'у — м'єл'ут'; II дієвідміна: в'оз'у — в'оз'ат'//в'оз'ут', плач'у — плач'ат'//плач'ут', стаўл'у — стаўл'ат'//стаўл'ут'. Асимілятором, як звичайно в індукції, виступає простіший тип. Імовірність такої аналогії підтверджується також і тим, що заміни форм 3-ої ос. мн. I типу дієвідмінювання формами II типу в говірках майже не засвідчено, крім спорадично вживаних м'єл'ат', кол'ат', рост'ат', ірж'ат', цок'ат', кв'окч'ат' та ін.

Изгласа ареалу форм 3-ої ос. мн. дієслів II дієвідміни на

²¹ В. В. Титовская, Формы глаголов в говорах юго-западной части Воронежской области. Автореф. канд. дисс., Воронеж, 1955, стор. 3; А. И. Чижик-Полейко, Говор села Николаевки Грибановского района Воронежской области, зб. «Южнорусские говоры и памятники письменности», Воронеж, 1964, стор. 72.

²² J. Janow, зазнач. праця, стор. 85.

²³ В. П. Дроздовський, Окремі явища граматичної аналогії в українських говірках Татарбунарського, Саратовського та Білгород-Дністровського районів Одеської області, «Праці Одеського державного університету», рк XC VII, т. 151, серія філологічних наук, вип. 11, Одеса, 1961, стор. 92.

-ут' та зближення або й злиття інших членів парадигми I і II типів дієвідмінювання поширюється і далі на схід і північ, охоплюючи велику територію російських південно-західних говорів²⁴ та білоруських північно-східних²⁵.

Отже, аналогічне вирівнювання членів парадигми II типу — явище спільносхіднослов'янське. В основі його для українських говорів лежить нерозрізнення ненаголошених /e/ : /и/. Супроводжуючими факторами, які сприяють поширенню й закріпленню в діалектах говіркових аналогічних форм, є вирівнювання крайніх членів парадигми II дієвідміни за зразком I дієвідміни та вплив форми 3-ої ос. мн. I типу дієвідмінювання. У південно-західних говорах цьому процесові сприяє також диференціація форм 3-ої ос. одн. та 3-ої ос. мн. дієслів II типу дієвідмінювання з ненаголошеним (а інколи й наголошеним) кореневим голосним.

НЕКОТОРЫЕ ЯВЛЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ АНАЛОГИИ В ЛИЧНЫХ ФОРМАХ ГЛАГОЛОВ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Статья посвящена изучению одного из конкретных вопросов грамматической аналогии — индукции личных форм тематических глаголов I и II групп спряжения.

Это явление общевосточнославянское. В диалектах украинского языка индукция личных форм распространилась на основании неразличимости безударных /e/ : /и/, свойственного южной группе украинских говорів, и выравнивания крайних членов парадигмы глаголов II типа спряжения по образцу глаголов I типа. Способствует этой аналогии процесс междиалектных и межъязыковых контактов, которые делают систему говора восприимчивой к определенным модификациям и новообразованиям.

²⁴ С. П. Обнорский, зазнач. праця, стор. 150.

²⁵ Ю. Ф. Мацкевич, Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове, Мінск, 1959, стор. 173.

ПРО ОДНУ ДІЄСЛІВНУ ФОРМУ В УКРАЇНСЬКИХ ПІДЛЯСЬКИХ ГОВІРКАХ

Підляські говірки української мови зберігають багато давніх фонетичних і морфологічних рис ще в архаїчних виявах. Одну з них ми розглянемо в цій статті.

У селах Коденєць і Угнин Парчівського повіту Люблинського воєводства (Польська Народна Республіка) ми записали форми 1-ої особи мн. минулого часу: *напекл'іхмо, прибрал'іхмо,*

драпал'іхмо, гріел'іхмо, отчиніл'іхмо і под. поряд з формами типу: *ми напекл'і* і *напекл'іс'мо*. Ілюстрацією живомовного вживання вищенаведених форм може бути такий приклад: «Одного разу пуил'іхмо на музики. І бул'іхмо на музиках ц'єлу нуоч, танцовал'і, сп'івал'іхмо...» Ареал форм із закінченням -хмо невеликий, за інформацією місцевих жителів, ці форми вживаються ще в селах Ганів, Горостита, Кропивка, Любичин, Кривоверба, Пахолі, Турна, Вигалів, тобто у невеликій частині Парчівського і Влодавського повітів, на території більш-менш давньої волості (гміни). Закінчення -хмо тут настільки характерне, що мешканці згаданих сіл називаються «хмаками», а їх говірку — «хмацькою мовою», бо вони говорять «по-хмацьки». Ця морфологічна прикмета в жартівливий спосіб підкреслюється в такому вірші-пісні:

«У-ха-ха змєрзліхмо — так хмачок жартує,
А мороз аж тріщить, а хмачок не чує».

Форми з закінченням -хмо все частіше свідомо замінюються на форми типу: *ми ходилі* та *ходилис'мо*.

Досі такі форми не були зафіксовані на території української мови. Цей відосібний мовний факт вимагає з'ясування. Не можна, звичайно, закінчення -хмо пояснювати фонетичними змінами закінчення -смо. Це суто морфологічне явище, яке зустрічається ще в мові староукраїнських пам'яток XVI ст., наприклад, *оудалихмося, пріалихмо* — в рукописі «Учительного

евангелія», кінця XVI ст., *видѣли єхмо* — в рукописі «Пересопницького евангелія»¹.

Закінчення -хмо перейшло до форм минулого часу дійсного способу з форм умовного способу, який у староруській і староукраїнській мові постав із дієприкметника на -лъ, -ла, -ло та форми аориста допоміжного дієслова *бути*, а саме: *ходили би-хомъ*, причому ця друга частина складеної форми умовного способу змінилася на *бихмо* за аналогією до *ходили єсмо*, наприклад: *абыхмо то єму потвердили, быхмо в том перепросили, абыхмо не выступовали*². Отже, закінчення -хмо походить із давньої форми 1-ої особи аориста допоміжного дієслова *бути*.

В українських говорах є ще сліди аориста в формах 1-ої особи одн. умовного способу: *їа бых прийау, кобых ми дали, їїла бых*. Такі форми виступають у частині говорів від р. Ужа до західної межі гуцульських говорів³. Аналогічно до форм умовного способу це -х перейшло на вказаній території до форм 1-ої особи одн. минулого часу дійсного способу: *дививїєх си сме, кссивїєх сме, ходивїєх сме*⁴.

Згадані староукраїнські і сучасні говіркові форми типу: *ходилихмо, ходивїєх* мають аналогію у старопольських формах *towitech, pobudzitech, zgrzeszylichmy, dowiedzielichmy się, dobrzechwa kupita* та ін.⁵ і в діалектних формах типу: *rob'itex, rob'itichmy*, які зустрічаються на території Сілезії і гірської частини Малопольщі; форми умовного способу типу: *rob'zucb'ix, tobixmi kup'sili* з аористичним -х- поширені ще в частині північнопольських говорів, а саме: на Вармії і в Острудському районі⁶.

Українсько-польська аналогія подібних форм 1-ої особи одн. і мн. минулого часу дійсного способу і умовного з -х, яке має зв'язок із давньою формою аориста допоміжного дієслова *бути*, вказує на якісь спільні тенденції обох мов в їх розвитку. Немає підстав говорити про безпосереднє запозичення з польської мови, як вважав О. А. Назаревський щодо подібних староукра-

¹ А. І. Генсьорський, І. М. Керницький, Спостереження над формами аориста і імперфекта в староруських і староукраїнських пам'ятках, зб. «Дослідження з мови та літератури», К., 1957, стор. 100.

² Див. подібні форми: Wł. Kuraszkiewicz, Gramoty halicko-wotyńskie XIV—XV wieku, Kraków, 1934, стор. 127; В. Лев, Український переклад «Хроніки Мартина Бельського», Варшава, 1935, стор. 36; І. Огієнко, Українська літературна мова XIV ст. і український Крехівський Апостол 1560-х років, т. I, Варшава, 1930, стор. 381.

³ Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955, стор. 137.

⁴ П. Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия в XVII в., К., 1889, стор. 89.

⁵ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawinski, St. Urbańczyk, Gramatyka historyczna języka polskiego, Warszawa, 1955, стор. 372.

⁶ K. Nitsch, Dialekty języka polskiego, Wrocław, 1957, стор. 57—58.

їнських форм⁷. Польські мазовецькі й підляські говірки, до яких могли б належати «хмаки», з давніх давен таких форм не мають. Закінчення **-хмо**, записане на невеликій території «хмацького говору», вказує на те, що староукраїнські форми типу *ходилихмо* були живомовною прикметою, а не запозиченням із польської мови.

Отже, можна бачити в цих формах ще одну спільну тенденцію української і польської мов в історії їх розвитку.

ОБ ОДНОЙ ГЛАГОЛЬНОЙ ФОРМЕ В УКРАИНСКИХ ПОДЛЯШСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

В статье рассматривается своеобразная глагольная форма 1-го лица множ. числа прошедшего времени с флексией **-хмо**, которая восходит к формам аориста глагола **быть**.

⁷ А. А. Назаревский, Язык Евангелия 1581 в переводе В. Негалева, «Университетские известия», т. 51, К., 1911, стор. 101—102.

Н. Ф. КОРОЛЕВИЧ

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ (Огляд літератури)

Зародки української лінгвістичної географії помітні вже в праці К. П. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины»¹ (1872), до якої додано першу діалектологічну карту української мови, складену на основі матеріалу, зібраного за спеціальною програмою І. П. Новицького². На цій карті українська мова поділяється на окремі наріччя і дрібніші територіальні утворення — піднаріччя та говори. Карта К. Михальчука ґрунтується на територіальному поширенні окремих діалектних рис, за якими визначалися говори української мови.

У 1915 р. вийшла колективна праця М. Дурново, М. Соколова та Д. Ушакова «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе. С приложением очерка русской диалектологии» (М., 1915, 132 стор.), де на карті східнослов'янських мов визначений діалектний поділ української мови на три групи.

В. Ганцов у дослідженні «Діалектологічна класифікація українських говорів»³ (1923 р.) вміщує карту, на якій визначається два наріччя української мови — північне і південне.

У 1928—1929 рр. П. Бузук у своїх працях вперше в українській і білоруській лінгвістичній географії застосував поняття ареалу для зображення на картах певних діалектних елементів⁴. Треба відзначити, що в першому лінгвістичному атласі

¹ «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским», т. 7, СПб., 1872, стор. 453—512.

² И. П. Новицкий, Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России, там же, стор. 527—600.

³ Див. «Записки Історико-філологічного відділу ВУАН», кн. 4, К., 1923, стор. 80—82.

⁴ П. Бузук, Спроба лінгвістичної географії: Беларусі, ч. I, Фанетика і марфалогія. Вып. 1. Гаворки Центральной і Усходняй Беларусі і суседніх мясцовасцей Украіны і Вялікарасіі ў першай чвэрці ХХ в., Мінск, 1928, стор. 113, 20 табл.; його ж, Діалектологічний нарис Полтавщини, «Український діалектологічний збірник», кн. 2, К., 1929, стор. 159—197.

білоруської мови П. Бузука цілий ряд ареалів продовжується на території поліських говорів української мови.

Особливий інтерес становить видана у Варшаві в 1933 р. «Карта українських говорів» І. Зілинського, де визначається основний діалектологічний поділ української мови на дві групи. Цінною тут є деталізація південно-західних говорів на менші говіркові утворення, що тепер в основному підтверджується картографуванням АУМ—НВ.

Для української лінгвогеографії певне значення мала праця І. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. 1. Звучня і морфологія» (Прага, 1938, 583 стор.), де на 5-ти синтетичних картах за допомогою пасом ізоглос визначаються говіркові групи Закарпаття.

У всіх працях про говірки Тернопільщини польський вчений К. Дейна широко застосовує лінгвогеографічні методи дослідження⁵. Зокрема він визначив межу наддністрянських і подільських говірок, а також частково наддністрянських і волинських. До речі, у бельгійському журналі «Orbis» (vol. 12, 1963, № 1, стор. 169—185) надрукована стаття: A. de Vincenz, «En marge des atlas ukrainiens. I. A propos d'une enquête de 1936—1939», що присвячена головним чином підготовчій роботі та анкетам до цих праць К. Дейни.

У 1939 р. вийшов регіональний атлас Ю. Тарнацького «Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie — Mazowsze)» (Warszawa, 1939, 102 стор., 185 карт). Тут зроблена спроба на основі лексики визначити українсько-білоруську мовну межу і вплив польської мови. На жаль, ця книжка, видана напередодні війни, стала бібліографічною рідкістю.

Цими працями в основному і вичерпується література з української лінгвогеографії до Великої Вітчизняної війни. Правда, в кінці 30-х років в УРСР розпочалося збирання матеріалу до Атласу української мови, але війна припинила цю роботу.

Після війни довелося все починати заново. Діалектологічна робота зосередилась навколо центральної теми — Атласу української мови. Було випущено два видання «Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови» (К., 1948—1949) Б. О. Ларіна. Слід зауважити, що Б. О. Ларін дуже багато зробив у справі організації роботи над АУМ. За другим виданням Програми і здійснюються записи до Атласу. В цей же час Львівський університет опублікував «Питальник» для збирання матеріалу західноукраїнських говорів (автор І. Г. Чередниченко)⁶.

⁵ К. Dejna, Podolsko-wolyńskie pogranicze językowe, Tarnopol, 1938; його ж, Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Wrocław, 1957, стор. 164, 8 карт.

⁶ І. Г. Чередниченко, Питальник з лексики і фразеології для збирання діалектологічного матеріалу західноукраїнських говорів. На основі Питальни-

У першому випуску «Діалектологічного бюлетеня» (1949) виступив із статтею «Наші завдання» Л. А. Булаховський, де він, зокрема, говорив і про мету та перспективи розвитку української лінгвогеографії, про роботу над створенням Атласу української мови. Від цього часу починається інтенсивне збирання матеріалів до АУМ на всій території УРСР; її провадять діалектологічні експедиції кафедр української мови вузів, працівники науково-дослідних установ АН УРСР і вчителі. Різноманітні питання лінгвогеографії постійно висвітлювалися в «Діалектологічному бюлетені» (їх вийшло 9 випусків, останній випуск опубліковано в 1962 р.), у наукових записках вузів УРСР, у тезах і працях діалектологічних нарад, у різних збірниках, монографіях та ін. Тут назвемо праці з лінгвістичної географії післявоєнного часу, коли, власне, й виявився розвиток лінгвогеографічного аспекту в радянській україністиці.

Загальні питання теорії української лінгвістичної географії, методи й засоби запису матеріалів до Атласу української мови, принципи лінгвістичного картографування та інтерпретація його наслідків є в працях Ф. Т. Жилка: «Діалектологічний атлас української мови. Проспект» (К., 1952, 40 стор.); «Нариси з діалектології української мови» (К., 1955, 316 стор.), де лінгвістичній географії присвячено окремий розділ; «Говори української мови» (К., 1958, 172 стор. 7 карт); «Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії»⁷; «Наслідки картографування до I тому Діалектологічного атласу української мови»⁸; «Деякі питання лінгвогеографічного аспекту в українській діалектології»⁹; «Проблеми української лінгвогеографії»¹⁰; «Особенности диалектных границ украинского языка»¹¹, «Основні принципи побудови Атласу української мови»¹².

Останнім часом все більше виходить праць, переважно статей, присвячених загальним проблемам лінгвогеографії, наприклад І. О. Варченка «Лінгвогеографія і деякі питання української мови»¹³ та «Етимологія і лінгвогеографія (кілька штрихів з

ка Діалектологічного атласу української мови Інституту мовознавства АН УРСР. Проект, Львів, 1948, 24 стор.

⁷ Див. «Філологічний збірник», К., 1958, стор. 73—95.

⁸ Див. «X Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей», К., 1959, стор. 1—4.

⁹ Див. «Праці X Республіканської діалектологічної наради», К., 1961, стор. 3—16.

¹⁰ Див. «Українська мова в школі», 1963, № 1, стор. 18—24.

¹¹ Див. «Вопросы диалектологии восточнославянских языков», М., 1964, стор. 26—38.

¹² Див. «Праці XI Республіканської діалектологічної наради», К., 1965, стор. 3—12.

¹³ Див. «XI Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей», К., 1962, стор. 96—102.

роботи над I томом Атласу української мови)»¹⁴; І. І. Ковалика «Словотвір і лінгвогеографія»¹⁵. Ряд статей опублікувала Т. В. Назарова, в яких вона вдало застосовує метод накладання ареалів для розв'язання проблем міждіалектних і міжмовних контактів, встановлює взаємодії між мовними (діалектними) елементами і висвітлює їх зміни, дає визначення гіперизмів, зокрема системного характеру¹⁶. Попереднє узагальнення досвіду роботи над АУМ зробив І. Г. Матвіяс, склавши інструкцію для лінгвістичного картографування¹⁷ і для складання коментарів¹⁸. Ряд питань коментування лінгвістичних карт підняв Й. О. Дзендзелівський¹⁹. Про принципи і методи картографування в АУМ опублікували статті Т. В. Назарова²⁰ та І. Г. Матвіяс²¹.

Неабиякі досягнення має українська лінгвогеографія в галузі створення регіональних атласів та розробки їх теорії. Першою монографією з питань лінгвогеографії в радянській україністиці був лінгвістичний атлас закарпатських говорів Й. О. Дзендзелівського²². Ще раніше Й. О. Дзендзелівський опублікував праці: «Спостереження над системою числівників гвірок Закарпатської області»²³, «Спостереження над терміно-

¹⁴ Див. «Територіальні діалекти і власні назви», К., 1965, стор. 104—131.

¹⁵ Див. «Праці X Республіканської діалектологічної наради», К., 1961, стор. 26—35.

¹⁶ Т. В. Назарова, Акання в українських нижньонаддніпрянських говірках, «Діалектологічний бюлетень», вип. 9, 1962, стор. 55—69; її ж, Фонеми и (у) — і в деяких середньополіських діалектах, «Дослідження з мовознавства (Збірник статей аспірантів і дисертантів)», К., 1962, стор. 94—119; її ж, Білорусько-українські ізголоси нижньої Прип'яті, «Славистичний збірник», К., 1963, стор. 214—227; її ж, Інфінітив на -т у середньополіських говорах, «Питання граматики і лексикології української мови», К., стор. 3—15; її ж, Українсько-білоруська мовна границя в районі нижньої Прип'яті, «Вопросы диалектологии восточнославянских языков», М., 1964, стор. 124—140; її ж, Проблема перехідних говірок між українською і білоруською мовами (Говірки нижньої Прип'яті), «Праці XI Республіканської діалектологічної наради», К., 1965, стор. 90—95, та ін.

¹⁷ І. Г. Матвіяс, Інструкція для складання карт до Атласу української мови, «Діалектологічний бюлетень», вип. 8, 1961, стор. 1—11 (дод).

¹⁸ І. Г. Матвіяс, Інструкція для складання коментарів до карт Атласу української мови, «Діалектологічний бюлетень», вип. 9, 1962, стор. 123—143.

¹⁹ Й. О. Дзендзелівський, Некоторые вопросы интерпретации лингвистических карт, «Вопросы языкознания», 1963, № 4, стор. 94—101.

²⁰ Т. В. Назарова, Спроби картографування фонемних структур в Атласі української мови, «Територіальні діалекти і власні назви», К., 1965, стор. 122—141.

²¹ І. Г. Матвіяс, Засади картографування матеріалів до Атласу української мови, «Праці XI Республіканської діалектологічної наради», К., 1965, стор. 13—19.

²² «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)», ч. 1, Ужгород, 1958, 18 стор., 131 карта; ч. 2, Ужгород, 1960, 12 стор., 172 карти.

²³ Див. «Наукові записки Ужгородського університету», т. 14, Діалектологічний збірник, вип. 1, 1955, стор. 7—80.

логією народної метрології говірок Закарпатської області»²⁴. Ці статті є одними з перших спроб застосування методів лінгвогеографії для вивчення українських говірок на території УРСР. Тут же обґрунтовується думка про необхідність створення регіональних атласів української мови²⁵. В атласі лексики закарпатських говірок визначені також ареали фонетичних і морфологічних особливостей слів-репрезентантів, які картографуються на лексично-семантичному рівні. Це не тільки регіональний, але й спеціальний лінгвістичний атлас; він має важливе значення для дослідження міжговіркових контактів закарпатських ареалів української мови, а також контактів її з сусідніми мовами — словацькою, польською, угорською, румунською. У статтях, побудованих на матеріалах атласу, Й. О. Дзендзелівський висвітлює питання про іншомовну лексику — мадьяризми²⁶, румунізми²⁷, германізми²⁸ в говорах Закарпатської області, розробляє класифікацію їх²⁹. Принципи і техніка картографування в атласі лексики Закарпатської області, як і в багатьох інших дослідженнях з української діалектології, визначилися, головним чином, залежно від російської лінгвістичної географії.

Спробу скласти регіональний атлас лексики новостворених говорів зробив В. С. Ващенко на матеріалах, зібраних на території середньої і нижньої Наддніпрянщини³⁰. До книжки «З історії та географії діалектних слів» В. С. Ващенко склав 79 карт, які відображають поширення різних слів на згаданій території. У цій праці є цікавий матеріал щодо висвітлення лексики новостворених говорів Наддніпрянщини, діалектних контактів між південно-східними, північними і південно-західними говорами,

²⁴ Див. «Наукові записки Ужгородського університету», т. 14, Діалектологічний збірник, вип. 1, 1955, стор. 81—139.

²⁵ Пізніше Й. О. Дзендзелівський опублікував дві статті про регіональні діалектологічні атласи української мови: в «Наукових записках Ужгородського університету», т. 35, філологічний збірник (Мовознавство) (1958, стор. 21—29) і в «Працях X Республіканської діалектологічної наради» (К., 1961, стор. 17—25).

²⁶ Й. О. Дзендзелівський, До питання про мадьяризми у говорах Закарпатської області, «Доповіді та повідомлення Ужгородського університету. Серія філологічна», № 4, 1959, стор. 61—64.

²⁷ Й. О. Дзендзелівський, До питання про румунізми в говорах Закарпатської області, там же, стор. 57—60.

²⁸ Й. О. Дзендзелівський, До питання про германізми в говорах Закарпатської області, «Тези доповідей та повідомлень до XVII наукової конференції професорсько-викладацького складу. Квітень 1963. Романо-германська філологія», Ужгород, 1963, стор. 9—12.

²⁹ Й. О. Дзендзелівський, Класифікація гвірок Закарпатської області., «Тези доповідей V Міжвузівської республіканської славистичної конференції, 25—30 вересня 1962 р.», Ужгород, 1962, стор. 50—53.

³⁰ В. С. Ващенко, З історії та географії діалектних слів. Матеріали до вивчення лексики говорів середньої та нижньої Наддніпрянщини, Харків, 1962, 176 стор. (з них 79 карт); його ж, Лінгвогеографічні контрасти як джерело історичного вивчення говорів Наддніпрянщини, «Питання Міжвузівської наукової конференції», Харків, 1962, стор. 316—334 (з картами).

а також визначення межі між ними. У монографії «Полтавські говори» (Харків, 1957, 540 стор.) В. С. Ващенко залучає також дані лінгвогеографії (тут вміщено 16 лінгвістичних карт), що, зокрема, допомагає виявити групування полтавських говорів.

С. Б. Бернштейн у журналі «Вопросы языкознания» (№ 4, 1963, стор. 72—84) опублікував статтю «Карпатський діалектологічний атлас», в якій висвітлює проблеми створення спеціального регіонального атласу, що відбиває давні міжмовні контакти. Для збирання матеріалів до цього атласу складено програму³¹.

Програму запису матеріалів до регіонального атласу Закарпаття, яку видано в 1960 р. Ужгородським університетом, склали С. П. Бевзенко, Й. О. Дзензелівський і П. П. Чучка.

У Польщі виходить окремими випусками регіональний атлас західнокарпатських (лемківських) говірок З. Штібера «Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny» (Łódź); протягом 1956—1965 рр. опубліковано 8 випусків. Цей атлас лемківських говірок на території Польщі і Чехословаччини відбиває лексичні, фонетичні, морфологічні, акцентні елементи, має цінний матеріал для дослідження українсько-польських і частково українсько-словацьких міжмовних контактів.

Міжмовні (діалектні), міжговіркові контакти, взаємовпливи висвітлюються, про що ми говорили вище, в багатьох працях (напр., Й. О. Дзензелівського, Т. В. Назарової, З. Штібера та ін.). Цим же питанням присвячені дослідження: І. Раїкевич, «Atlas językowy polskiego Podkarpacia» (К. Нітша і М. Малецького. — Н. К.) s hlediska ukrajinských lemkovských nářečí»³²; Й. О. Дзензелівський, «Про відношення закарпатських говорів до бойківських у галузі лексики (на матеріалі лінгвістичного атласу говірок Закарпатської області)³³; В. П. Латта, «Словацько-українська мовна межа»³⁴, Р. Удлер, «Молдавсько-українське взаємодіяння в пограничних районах Молдавії та України (по матеріалам АЛМ)»³⁵ та ін.

Останнім часом дедалі більше досліджень діалектних явищ української мови провадиться з виразним лінгвогеографічним аспектом; такими є, наприклад, статті Я. В. Закревської про особливості західних говорів УРСР³⁶, І. Г. Матвіяса³⁷,

³¹ Програма збирання матеріалів для «Карпатського діалектологічного атласу», М., 1964.

³² Див. «Universitas Carolina», 1, 1955, № 2, стор. 107—123.

³³ Див. «Матеріали I-ої Ужгородської міжвузівської конференції, присвяченої вивченню карпатських говорів (10—12 грудня 1958)», Ужгород, 1958, стор. 11—16.

³⁴ Див. «Діалектологічний бюлетень», вип. 9, 1962, стор. 15—30.

³⁵ Див. «Регіональне совещание по молдавсько-русько-українським мовним, літературним і фольклорним взаємодіянням. Тезиси докладов», Кишинев, 1963, стор. 78—81.

³⁶ Я. В. Закревська, Назви дятла в західних говорах української мови, «Дослідження і матеріали з української мови», К., 1960, стор. 63—92

В. П. Латти³⁸, а також монографії: І. О. Варченко, «Лубенські говірки і діалектна суміжність (Фонетичні риси протягом трьох століть)» (К., 1963, 252 стор., I карта); Г. Ф. Шило, «Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра» (Львів, 1957, 254 стор., 4 карти) та ін. В останнього, до речі, є понад 50 цікавих неопублікованих рукописних карт про досліджувані ним говірки.

Тепер уже можна говорити про загальну тенденцію, що виявляється в багатьох працях з української діалектології — це використання більшою або меншою мірою лінгвогеографічних методів дослідження. Тут можна назвати такі праці: Й. О. Дзензелівський, «Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття»³⁹; П. І. Приступа, «Говірки Брюховицького району Львівської області» (К., 1957, 136 стор.); Я. О. Пура, «Говори західної Дрогобиччини», ч. I (Львів, 1958, 86 стор.); Г. Т. Солонська, «До вивчення українських говірок Воронежчини та їх зв'язків з іншими діалектами української мови»⁴⁰.

Уже тепер можна підбити деякі підсумки розпочатої 1948 р. величезної роботи над створенням Атласу української мови. Частина атласу (Полісся, Середня Наддніпрянина та суміжні землі), яка налічує 392 лінгвістичні і 11 допоміжних карт, коментарі до карт, бібліографію, вже здано до друку. Вона укладена колективом відділу діалектології Інституту мовознавства АН УРСР. Робота над другою частиною (Наддніпрянина, Волинь та суміжні землі) підходить до свого завершення⁴¹.

Підготовляється вона в Інституті суспільних наук Львівського університету. Тепер розгортається робота над складанням третьої частини АУМ, в якій картографуватимуться говори півдня та сходу України.

(з карток); її ж, Явище протези в західних говорах української мови. «Дослідження і матеріали з української мови», т. 4, К., 1961, стор. 66—73 (з картою).

³⁷ І. Г. Матвіяс, Поширення деяких явищ морфології в середньонаддніпрянських говорах, «Середньонаддніпрянські говори», К., 1960, стор. 156—164; його ж, Граматична категорія роду в іменниках першої відміни, «Мовознавство», т. 18, 1963.

³⁸ В. П. Латта, Рефлекси носових в українських говорах Восточної Словакиї, «Sbornik filoz. fakulty univerzity Komenského», ро. 11—12, 1959, стор. 57—64.

³⁹ Див. «Studia slavica», t. 10, Budapest, 1964, fas. 1—2, стор. 33—97.

⁴⁰ Див. «О. О. Потєбня і деякі питання сучасної славістики», Харків, 1962, стор. 238—251.

⁴¹ Останнім часом публікується чимало статей, побудованих на матеріалах АУМ—НВ, напр.: Я. В. Закревська, Українські назви картоплі (So!anum tuberosum), «Дослідження і матеріали з української мови», т. 6, К., 1964, стор. 28—36 (з картою); М. М. Онишкевич, Питальні, заперечні та означальні займенники західних говорів УРСР у світлі даних лінгвогеографії, там же, стор. 37—51 (з картою); П. І. Приступа, Рефлекси давнього наголошеного о в нових закритих складах на території західних говорів української мови, «Дослідження і матеріали з української мови», т. 5, К., 1962, стор. 135—142 (з картою), та ін.

Підготовлений до друку регіональний і спеціальний «Атлас говірок нижньої Прип'яті» Т. В. Назарової, у який входить понад 100 карт. Він, крім усього, буде висвітлювати українсько-білоруські мовні контакти на згаданій території.

Для української лінгвогеографії, особливо при вивченні мовних взаємозв'язків і взаємовпливів, а також для виявлення ареалів української мови в РРФСР, БРСР і зарубіжних країнах велике значення мають атласи сусідніх з українською мов. Уже вийшли такі атласи: «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы» (Москва, 1957); «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» (Мінск, 1963); «Mały atlas gwiar polskich», t. 1—7 (Wrocław—Kraków, 1957—1964); «Atlasul linguistic român». Serie nouă. Vol. 1—4 (București, 1956—1965); «Български диалектен Атлас», т. I (София, 1964). Підготовлені до друку: «Атлас русских народных говоров юго-западных областей»; «Атласул лингвистик молдовенеск».

Нещодавно (квітень 1965 р.) у Києві відбулася XII Республіканська діалектологічна нарада. Ряд доповідей було присвячено лінгвогеографії, а саме: доповіді Ф. Т. Жилка «Лінгвогеографічне дослідження новостворених говірок української мови», І. О. Варченка «Міжмовні контакти і лінгвогеографія», Й. О. Дзензелівського «Лексичний атлас української мови», І. Г. Матвіяса «Відбиття лексики в Атласі української мови», Т. В. Назарової «Фонетичний рівень взаємодії деяких іменникових основ в українських говорах», Р. Я. Удлера «Українізми в коментарях карт Молдавського лінгвістичного атласу», Г. Ф. Шила «Проблема класифікації південно-західних говірок» та ін.

Ми порушили тут тільки деякі питання з української лінгвістичної географії. Складний був її шлях — шлях шукань, запозичень і вироблення своїх принципів. Великі праці з української лінгвістичної географії — загальномовний атлас і деякі регіональні атласи — свідчать про швидкий і своєрідний її розвиток.

РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ

(обзор литературы)

Резюме

Статья представляет собой библиографический обзор литературы по вопросам украинской лингвистической географии, начиная с известной статьи К. П. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (1872) и до настоящего времени. В статье описываются региональные атласы украинских говоров, работы, специально посвященные лингвогеографическим проблемам, систематизируются наименьшие упоминания о лингвогеографическом аспекте в украинистике.

ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ ЛАТТА

27 червня 1965 року помер Василь Петрович Латта, науковий співробітник Словацької Академії наук, доцент університету Я. Коменського, голова комісії української філології, відомий дослідник західнокарпатських говірок української мови. Василь Петрович помер на 43 році життя, у повному розквіті науково-творчих сил, з нездійсненими ще намірами.

В. П. Латта виявив себе найбільше в галузі української лінгвістичної географії. У цьому збірнику друкується його стаття про атлас українських говірок у Східній Словаччині, який автор складав протягом багатьох років.

Цей атлас, що вимагав зусиль цілого колективу, — головна праця наукової творчості Василя Петровича. Він особисто зібрав увесь матеріал, сам укладав карти, розробив свою техніку лінгвістичного картографування і визначив теоретичні основи свого атласу. Цей атлас має важливе значення для теорії регіональних атласів загального профілю, а також і для техніки лінгвістичного картографування.

На основі картографування до згаданого регіонального атласу, залучаючи широкий фактичний матеріал, Василь Петрович розгорнув кілька досліджень. Тут згадаємо ті, що вже надруковані: «Словацько-українська мовна межа» («Діалектологічний бюлетень», вип. IX, 1962); «Система наголосу українських говірок Східної Словаччини» (зб. «Українська діалектологія і ономастика», К., 1964). Ці праці виконані в лінгвогеографічному аспекті, дуже багаті новим фактичним матеріалом і відзначаються ґрунтовністю аналізу. Наукові спостереження та висновки Василя Петровича мають важливе значення для теорії міжмовних контактів, зокрема для дослідження українсько-словацьких міжмовних взаємин. На основі багатьох елементів мови різних рівнів він визначив специфічні особливості українсько-словацької мовної межі.

Для V Міжнародного славістичного конгресу В. П. Латта написав доповідь «Periodizácia vývinu fonologických systémov vo východoslovanských jazykoch» (Зб. «Československé přednášky pro V mezinárodní sjezd slavistů v Sofii», Praha, 1963), в якій спирався на те, що періодизацію розвитку фонологічних систем східнослов'янських мов можна базувати лише на ґрунті загальних змін і на темпі цих змін у згаданих мовах.

Василь Петрович приїжджав до нас, був гостем у Відділі діалектології Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, 1958 р. виступав з доповіддю про свій атлас. Ми листувалися з ним, у нас були дружні й щирі стосунки. Тим гостріший біль за ним як людиною і вченим.

З М І С Т

	Стор.
Назарова Т. В., Відбиття структурно-генетичних зв'язків у Атласі української мови	3
Матвіяс І. Г., Відбиття лексики в Атласі української мови	17
Довгопол С. Ф., Картографування назв возів за їх функціями в Атласі української мови	24
Жилко Ф. Т., Інтерпретація лінгвістичного картографування і карти ареалів (На матеріалах Атласу української мови)	31
Дзендзелівський Й. О., Ізоглоси угорських лексичних нашарувань в українських говорах Закарпатської області УРСР (На матеріалах Лінгвістичного атласу українських народних говорів Закарпатської області УРСР, т. I—III)	45
<u>Латта В. П.</u> , Принципи картографування і побудова атласу українських говірок Східної Словаччини	76
Бирило М. В., Мацкевич Ю. Ф., Про Діалектологічний атлас білоруської мови	86
Чабаненко В. А., Особливості відмінювання іменників у степових говірках долини р. Кінської	95
Прилипко Н. П., Форми називного відмінка однини прикметників середнього й жіночого роду в говорах української мови	103
Онишкевич М. М., Деякі архаїчні займенникові форми в українських південно-західних говорах	111
Закревська Я. В., Система особових форм дієслова в західних говорах української мови (Теперішній час)	119
Марчук Н. Й., Деякі явища граматичної аналогії в особових формах дієслів в українській мові	133
Лесів М. Я., Про одну дієслівну форму в українських підляських говірках	140
Королевич Н. Ф., Розвиток української лінгвістичної географії (Огляд літератури)	143
<u>Василь Петрович Латта</u>	151

СОДЕРЖАНИЕ

	Стр.
Назарова Т. В., Отображение структурно-генетических связей в Атласе украинского языка	16
Матвиас И. Г., Отражение лексики в Атласе украинского языка	23
Довгопол С. Ф., Картографирование названий повозок по их функциям в Атласе украинского языка	30
Жилко Ф. Т., Интерпретация лингвистического картографирования и карты ареалов (На материалах Атласа украинского языка)	44
Дзендзелевский И. А., Изоглоссы венгерских лексических наслоений в украинских говорах Закарпатской области УССР (На материалах Лингвистического атласа украинских народных говоров Закарпатской области УССР, т. I—III)	74
<u>Латта В. П.</u> , Принципы картографирования и построение атласа украинских говоров Восточной Словакии	85
Бирилло Н. В., Мацкевич Ю. Ф., О Диалектологическом атласе белорусского языка	94
Чабаненко В. А., Особенности склонения существительных в степных говорах долины р. Конской	102
Прилипко Н. П., Формы именительного падежа единственного числа прилагательных среднего и женского рода в говорах украинского языка	110
Онышкевич М. М., Некоторые архаические местоименные формы в украинских юго-западных говорах	118
Закревская Я. В., Система личных форм глагола в западных говорах украинского языка (Настоящее время)	132
Марчук Н. И., Некоторые явления грамматической аналогии в личных формах глаголов в украинском языке	139
Лесев М. Я., Об одной глагольной форме в украинских подлянских говорах	142
Королевич Н. Ф., Развитие украинской лингвистической географии (Обзор литературы)	150
<u>Василий Петрович Латта</u>	151

Украинская лингвистическая география (На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та редакційної колегії

Редактор *Н. М. Сидоренко*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Оформлення художника *О. П. Фаєрчука*
Технічний редактор *М. А. Рекес*
Коректор *Н. С. Редічук*

БФ 01531. Зам. № 1965. Вид. № 44. Тираж 1000.
Формат паперу 60×90¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 9,75.
Умовн. друк. аркушів 9,75. Обліково-видавн. аркушів 9,92. Підписано до друку 21.І—1966 р.
Ціна 70 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління по пресі Львів, Стефаника, 11.